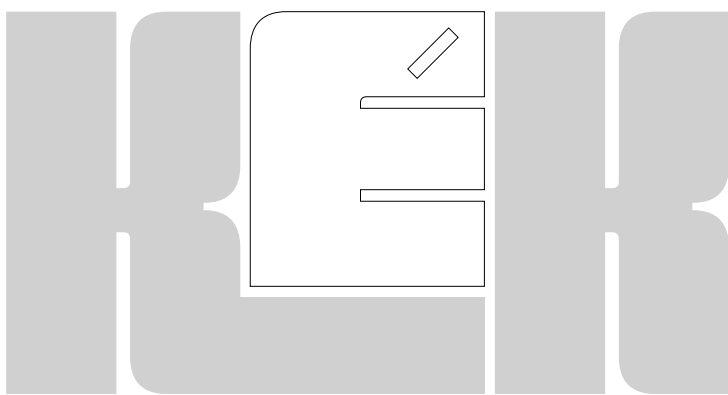

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Kötések, eloldozások, fejlődésvonalak

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Lapunk szerkesztősége az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében működik.

Nemzeti Kulturális Alap

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium

Eszmei támogató: Magyar Szociológiai Társaság, Magyar Kulturális Antropológiai Társaság

Számunk összeállítása Tibori Tímea és A.Gergely András munkája.

E lapszám képeit Kriza János Néprajzi Társaság Képtárából válogattuk.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A.Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai:

A.Gergely András, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Kraiciné Szokoly Mária PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann /MTA/

Szerkesztőség címe:

MTA TK SZI

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Pallay Katalin: <i>A Balassi Intézet egyetemi előkészítőjének története</i>	5
Eredics Lilla: <i>Alávetés és öngyarmatosítás – egy amerikai gyermektábor nemzetközi személyzetének felépítése</i>	11
Czuppon Ágnes: <i>Daganatos betegek mint liminális objektumok</i>	29
Báll Dávid: <i>Liszt mint tanár</i>	37
Szabó Miklós: <i>Dia los Muertos</i>	47

SÁROSPATAK-TANÍTÓK

Simon Norbert: <i>A „nagy pataki tanárnemzedék” kora a mai teológus szemével</i>	53
Papp Imre József: <i>Tábori lelkestség a Magyarországi Református Egyházban a 20. század első felében</i>	65
Koncz Gábor: <i>Feladatokat adott... Dr. Harsányi István (1908–2002) emlékezete</i>	75

SZEMLE

A.Gergely András: <i>Kitaposott ösvényeken túlbotorkálva, titánkeresőben</i>	83
Jancsó András: <i>Az abszolútumhoz való fölemelkedés: metafizikai vészjelzés a XXI. században</i>	97
A.Gergely András: <i>Táncközösség, táncnyelv, hagyományjelenség</i>	99
Vukov Anikó Veronika: <i>Találkozások és antropológiák</i>	105
Szerzőink.....	107
TIT Stúdió Egyesület „Harmonizációs programok”	109
Védd meg, vedd meg! Filmvilág	110

A BALASSI INTÉZET EGYETEMI ELŐKÉSZÍTŐJÉNEK TÖRTÉNETE

Absztrakt

Az előkészítő intézetet az 1950-es években zajló koreai és vietnámi háborúk hívták életre. A háborús konfliktusok elől a „baráti” szocialista Magyarországra érkező ázsiai hallgatók kihívások elé állították a magyar oktatási rendszert. Itt merült fel először a magyar mint idegen nyelv tanításának szükségessége. A későbbiek során az előkészítő intézetre hárult az a feladat, hogy a világ szinte összes országából érkező külföldi hallgatókat integrálja a magyar oktatási rendszerbe. A rendszerváltás az intézet profiljának megváltozását hozta. Ettől kezdve a külföldi hallgatók helyett és mellett kiemelten foglalkozott a határon túli magyarok magyar felsőoktatási beemelési szintjéhez való felzárkóztatás feladatával.

Abstract

The Korean and Vietnam wars in 1950's brought the International Preparatory Institute (IPI) into being. Asian students driven out by war conflicts to the „friendly” socialist Hungary presented challenges to the Hungarian education system. The need for teaching the Hungarian language as a foreign language has firstly emerged here. Later the International Preparatory Institute became responsible for integrating students arriving from almost all countries of the world into the Hungarian education system. The transition changed the profile of the institute. From then on, it focused on the task of catching up with the Hungarian higher education entry level of cross-border Hungarian students as well as and instead of foreign students.

A rendszerváltás utáni években Kárpátalja Magyarországon továbbtanulni vágyó fiataljai a Magyar Nyelvi Intézet (MANYI) segítségével tudták megvalósítani a hallgatói célú mobilitást. Sok kárpátaljai diák ebben az intézményben kezdte meg magyarországi tanulmányait, mivel csak az Előkészítő Intézet által tudtak ösztöndíjas képzésekre bejutni az ottani egyetemekre. A rendszerváltás után kialakított, magyarországi külföldiek számára kidolgozott támogatáspolitikája célja, hogy a határon túli magyar hallga-

tók az anyaországban szaktudást szerezzenek, majd visszatérve szülőföldjükre, otthon kamatoztassák tudásukat (Epare 2008). A Magyar Nyelvi Intézet sajátos helyet foglal el a magyarországi oktatási intézmények között. A magyar oktatástörténetben az intézet megalakulásáig az volt a gyakorlat, hogy az anyaországi diákok tanultak tovább külföldön. Az oktatóknak először kellett szembenézni azzal a kérdéssel, hogy a világ különböző részeiről érkeznek diákok, akiket tíz hónap alatt fel kell készíteni a felsőoktatási intézmények felvételijére, az egyetemi és főiskolai szakelőadások megértésére, jegyzetelésre és a magyar nyelvű önálló tanulásra. Az intézet nem teljes egészében felsőoktatási intézmény, mégis a felsőoktatás részeként tekintenek rá (Somos 1976; Major 1986).

Az intézet létrehozása, első évtizedei

Az előkészítő intézet története az 1950-es évekre nyúlik vissza. A koreai és a vietnámi háború idején sok ottani fiatal érkezett Magyarországra, hogy kimeneküljenek a háborús országokból. A fiataloknak el kellett sajátítani az ország nyelvét, legalább olyan szinten, hogy megértsék magukat. Ebből a célból létrehozták a háborúban elhunyt Pakh Den Aj, észak-koreai politikus, újságíró nevét viselő kollégiumot, amely a MANYI ősenek tekinthető. Később a koreai diákokat afrikai, mongol, arab, kínai, latin-amerikai, stb. diákok váltották fel. A külföldi diákok továbbtanulásra való felkészítése és a nyelv elsajátítása céljából nőtte ki magát a Pakh Den Aj Kollégium. 1962-ben létrehozták a Külföldi Ösztöndíjasok Egyetemi Előkészítő Intézetét. Az intézmény arculata ekkor a felsőoktatási intézmények rendszeréhez próbált igazodni. Az oktatási intézmény 1964 és 1966 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) kötelékében működött az ELTE Nemzetközi Előkészítő Kollégiuma néven (Sztankó 1977).

Az intézet Bácskai Lajos igazgatásával, egy gazdasági igazgató, egy nevelőtanár és tíz tanár munkájával kezdte meg működését. A tanároknak első alkalommal kellett szembenézniük azzal a kihívással, hogy a magyart idegen nyelvként kell oktatniuk. E tanintézmény oktatói alapozták meg a ma-

gyar mint idegen nyelv tanításának módszertanát. Az intézet oktatói magyar nyelvi tankönyveket és szaktárgyi könyveket írtak. A magyar nyelv oktatása differenciáltan folyt. Másként oktatták azokat a hallgatókat, akik eszközjelleggel kívánták használni a nyelvet, s másként azokat, akiknek célja volt, hogy megtanuljanak magyarul. Ennek következtében a bölcsész hallgatók sajátították el a legjobban a magyar nyelvet (Ginter 1978). A nyelv elsajátítása mellett a tanároknak szaktárgyi tudást is kellett adniuk a diákoknak, hogy a képzés elvégzése után egyetemen, illetve főiskolán folytathassák tanulmányaikat (Nyíri 1996). Az oktatói célok mellett a magyarországi társadalomba való beilleszkedés céljából nagy hangsúlyt fektettek a nevelői munkára is. Az intézmény diákjainak többsége a harmadik világ különböző fejlődési fokán álló országaiból, s a világ szinte valamennyi földrészéről érkezett. Ennek következtében a diákok eltérő gondolkodásmóddal, kultúrával, viselkedésmóddal, szokásrendszerrel rendelkeztek. A hallgatókkal meg kellett ismertetni Magyarország társadalmi, politikai, gazdasági helyzetét, a magyar nép történetét, kulturális sajátosságait, a szocializmus alapelveit. A nevelői célok megvalósítása érdekében közösségi programokat szerveztek: tanulócsoporthoz, nyelvi szekciót, szakmai jellegű csoportokat, művészeti öntevékenységi csoportokat, szakköröket, diákönkormányzatot, sport szakköröket, ünnepségeket, kulturális programokat, lakógyűléseket, filmvetítéseket, politikai gyűléseket. A nevelőmunkában fontos szerepet játszott a diákokon és a diáklklub is, melynek alapvető célkitűzése a Magyarországon tanuló külföldi hallgatók és a magyar fiatalok közötti kapcsolatok, barátságok megteremtése, ami szintén elősegíti a magyar nyelv elsajátítását. Ezenkívül természetesen a nevelői munka színhelye a tanóra volt (Sárdi 1974; Wiessel 1978). Az intézetben évente több kirándulást is szerveztek, hogy a hallgatók megismerjék a főváros és Magyarország más nevezetes városát: budapesti autóbusszos kirándulás, kirándulás a Duna-kanyarba, Visegrádra, Esztergomba, Sopronba, Pécsre, Szegedre, Debrecenbe, Miskolcra (Nagy 1978). A nevelői feladatok megvalósulásában a diákok többsége partner volt, de természetesen személyiségükben és gondolkodásmódjukban voltak eltérések. Egyes hallgatók azonnal meg akartak ismerkedni az országgal, mások viszont szinte ki sem mozdultak a diákokonból (Ginter 1978).

Az 1964/65-ös tanévben megalakult az első nyelvi laboratórium. Az intézet 1966 végén újra önálló lett, s Nemzetközi Előkészítő Intézet (NEI) né-

ven működött tovább a Művelődésügyi Minisztérium hatáskörében. A minisztérium rendelete alapján az intézet feladata a következő volt: „A magyar felsőoktatási intézményekben tanulmányokat folytatni kívánó külföldi állampolgárok magyar nyelvre oktatása, a választott szaknak megfelelő szakmai előkészítése, az előkészítés időtartamára részükre térítés ellenében otthon és étkezés biztosítása, a Magyar Népköztársaság építőmunkájának megismertetése, valamint a magyar nyelv idegen nyelvként történő oktatása, módszereinek állandó tökéletesítése” (Sztankó 1977). 1967-ben bővült a tanári kar. Az intézménynek egyre több diákja lett, ugyanis a vietnámi háború idején tömegesen érkeztek az ottani hallgatók. Ekkor nagyobb épületre lett szükség, így a Budapesten lévő Budaörsi úton új 8 emeletes ingatlant építettek fel a diákok számára, amit 1969. március 19-én avattak fel. A tanári kar folyamatosan képezte magát, s összeállítottak egy tizenhat nyelvű szótárt, majd 1971-ben tankönyvek és tanítási módszerek írása céljából megalakult a Tudományos és Módszertani Csoport. 1972-ben létrehozták a Nemzetközi Diáklklubot, melynek célja, hogy a külföldi hallgatók kulturális programokkal tölthessék szabadidejüket. 1973-ban jelentetik meg az Intézeti Szemle tudományos és módszertani folyóiratot, melyben az intézet oktatói az előkészítőben elért problémáikról, eredményeikről, tapasztalataikról számoltak be (Sztankó 1977). Az 1977/78-as tanévben az intézmény bázisán tanszékek (oktatói-nevelői és kutatási egységek) alakultak. A Magyar Nyelvi tanszékhez két szakcsoport tartozott, melyek a bölcsész, közgazdász, orvos és agrárcsoportok, illetve a mérnök és vegyész csoportok nyelvi oktatásával foglalkozott. A Biológia-Kémia Tanszék biológia és kémia, a Matematika-Fizika Tanszék a matematika, fizika és az ábrázoló geometria oktatását végezte, a Társadalomtudományi Tanszékek feladata pedig a történelem, az irodalom, a művészettörténet, a politikai gazdaságtan és Magyarország című tárgyak tanítása volt. Egyre több végzős diák nyert felvételt Magyarországra egyetemre és főiskolára. Több egykori diák tudományos fokozatot szerzett (Nyíri 1996; Sztankó 1977).

Az intézet oktatói tollából 1979-ben született meg a *Színes Magyar Nyelvkönyv* című komplex magyar nyelvkönyv (Nyíri 1996). Az 1970-es években szakmai tapasztalatszere céljából hasonló jellegű, sajátos képzési móddal rendelkező intézményekkel próbálta felvenni a kapcsolatot. Magyarországon a NEI volt az egyetlen továbbtanulásra felkészítő intézmény, így nemzetközi kapcsolatokat kellett

kialakítani. A szocialista országok pedagógiai gyakorlatában létrejött egy sajátos képzési forma, amit „külföldi hallgatók egyetemi előkészítő oktatása”-nak nevezték (Somos 1978).

A NEI 1969-ben felvette a kapcsolatot a kijevi Sevcsenko Állami Egyetem Külföldön Állampolgárokat Előkészítő Karával. Szintén 1969-ben a NEI vezetősége együttműködési szerződést írt alá a lipcsei Karl Marx Egyetem Herder Intézetével. 1973-ban a NEI a szófiai Külföldi Diákok Nasszer Intézetével kötött partnerségi szerződést. 1977-ben a Halle-Wittenbergi Martin Luther Egyetem Walter Ulbricht Munkás-Paraszti Fakultásával kötöttek szerződést. 1971-ben a lódzi Tudományegyetem Külföldiek Lengyel Intézetével és a csehszlovákiai November 17. Egyetemen kötöttek együttműködési megállapodást. 1976 tavaszán felvették a kapcsolatot a Harkovi Állami Egyetem Külföldiek Előkészítő Karával is. Az együttműködési szerződések értelmében az előkészítő intézetekben oktató pedagógusok részt vehettek egymás konferenciáin, kicserélhették egymás tanterveit, programjait, jegyzeteit, évkönyveit, oktatástechnikai eszközeit, közösen dolgozhattak ki módszertani, nevelési, pedagógiai, nyelvi problémákat, kidolgozhattak tananyagokat és közösen írhattak, valamint publikálhattak tanulmányokat, tudományos cikkeket. A szerződésnek köszönhetően a NEI valamennyi oktatója ellátogatott a testvérintézetekbe, s ezen intézetek oktatói is viszonyították a látogatást.

Az előkészítő intézet a határon túli magyar hallgatók szolgálatában

Az 1980-as évek végén, a küllhoni területeken az országokban lezajló átalakulások után megnyíltak a határok a Magyarországon továbbtanulni vágyó fiatalok előtt. Ekkor az intézet profilja megváltozott: a küllföldi ösztöndíjasok mellett vagy helyett Kodolányi János Magyar Nyelvű Intézet néven küllhoni magyar hallgatók képzésével kezdett el foglalkozni. A képzésre azért volt szükség, mert a küllnböző iskolarendszerekből érkező felvételizőket fel kellett zárkóztatni a magyarországi felsőoktatás felvételi követelményeihez (Stark 1998).

Az intézet ezen kívül a határon túli magyar fiatalok, nem magyar anyanyelvű küllföldi ösztöndíjasok képzésével, önköltséges hallgatók egyetemi előkészítésével és a magyar nyelv tanításával foglalkozott. A küllnböző képzési formáknak megfelelően átalakították az intézet struktúráját. Megalakult

a Szaktárgyi Előkészítő, ami a magyar anyanyelvű diákok tanításával foglalkozott. Közben létrejött a Márton Áron Szakkollégium, ami lakhatási lehetőséget biztosított a felsőoktatási intézményekbe felvételt nyert hallgatók számára. Ez szintén a Kodolányi-intézethez tartozott. Magyar Nyelvi Tagozat is működött, mely az ösztöndíjasok előkészítésével és a küllföldiek számára magyar nyelvoktatással foglalkozott (Nyíri 1996).

A határon túli magyar fiatalok képzése miatt az intézmény oktatói megismerkedtek a küllhoni magyarok oktatási rendszerével és művelődésével. Az intézetnek köszönhetően a diákok egy év alatt felzárkóznak, kiküszöbölik a küllhoni országok és Magyarország oktatási rendszere között lévő tartalmi és technikai küllnbőségeket. A küllhoni diákok legnagyobb hiányossága a magyar történelem, irodalom és művelődéstörténet terén mutatkozott. Emiatt az intézetbe bevezették a *Magyarságtudat* című tárgyat (Orosz 2001).

1994 júniusában Mádl Ferenc, Magyarország akkori kultuszminisztere új alapító okiratot adott át az intézet számára. Az okirat tartalmazta, hogy a határon túli és a szórványban élő magyar anyanyelvűek oktatása, valamint a nem magyar anyanyelvű hallgatók képzése az intézet alapfeladata. 1997-ben az egyetemi előkészítő mellett elkezdtek kiépíteni a nyelviskolát. Az intézet tevékenysége egyre bővült: a magyar és nem magyar küllföldi diákok felkészítése mellett informatikai, számítástechnikai és idegen nyelvi képzések is indultak. Később továbbképzéseket is indítottak a határon túli friss diplomások számára azzal a céllal, hogyha a küllhoniaknak nem volt lehetőségük anyanyelvükön, vagyis magyarul továbbtanulni, elsajátítsák a szaknyelvet (Stark 1998).

A kárpátaljai hallgatók először 1990-ben vettek részt a Kodolányi-intézet előkészítő képzésében. Ebben az évben a KMKSZ elnöksége Kárpátalja magyarságának körzetenkénti megoszlásában delegáltak 28 fiatalot, s mindannyijukat fel is vették. 1991-ben a felvételizők kiválasztásával a KMKSZ Oktatási Bizottsága foglalkozott. Ebben az évben 127 kárpátaljai érettségiző jelentkezett, akik közül 50-en nyertek felvételt. 1992-ben a KMPSZ elnöksége foglalkozott a felvételizők koordinálásával (Beregszászi et al 2001). 1993-ban 180 érettségiző diák jelentkezett az intézetbe. A vizsgákon 147 felvételiző jelent meg, s közülük összesen 60-at vettek fel (Orosz 1993).

1996-tól kezdve a Kárpátaljai Magyar Ösztöndíjtanács (KMÖT) választotta ki a diákokat. 2000-

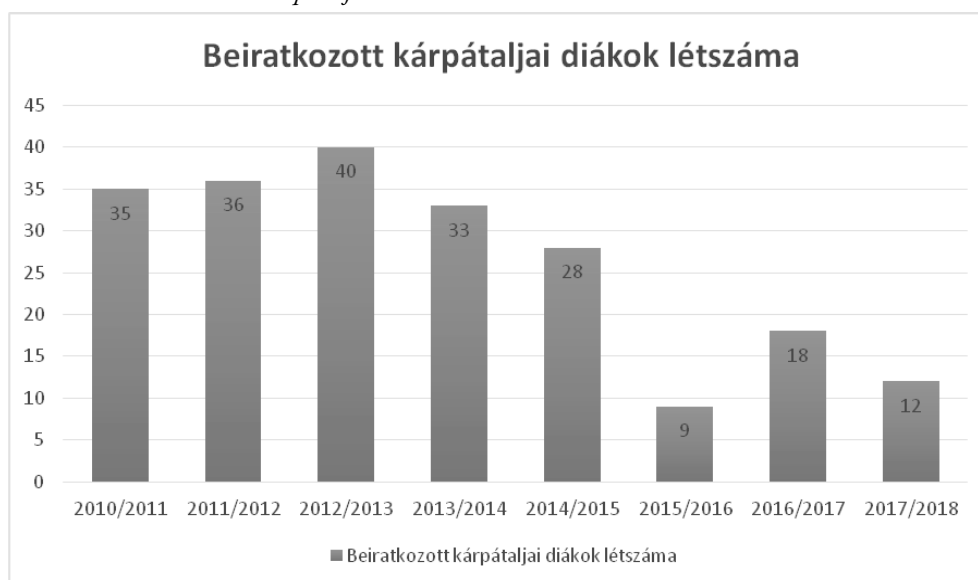
től pedig a Kárpátaljai Magyar Felsőoktatási és Ösztöndíjtanács (KMFÖT) látja el ezt a feladatot. A felvételi vizsgákat Kárpátalján kell letenni, melyeket az intézmény tanárai fogadtak. Ezek a magyarországi felvételi szabályzat szerint történtek, azonban figyelembe vették az ukrainai tananyag eltéréseit a magyarországi követelményektől. 1996-tól a felvételi vizsgák helyett alkalmassági vizsgák alapján évente öt helyet különítettek el a szórványban élő magyarok számára. A bejutás feltételül azt szabták meg, hogy a hallgatók a képzés befejezése után térjenek vissza szülőföldjükre (Beregzászi et al 2001).

Az 1990-es években a középiskolák 11 évfolyamosok voltak, tehát 11. osztály elvégzése után lehetett érettségit szerezni. A tehetséggondozó jelleggel működő líceumokban és gimnáziumokban a középfokú oktatás egy évvel hosszabb volt, mint más

középiskolákban. Ennek ellenére a magyarországi továbbtanulási szándék esetén a tehetséggondozó intézmények végzősei is igényt tartottak az egyéves előkészítő évrre.

A felvételizők körében legtöbbször a jogi, kereskedelmi, közgazdasági, számítástechnikai és az orvosi pályát választották. Ezek a szakmák a mai napig hiányszakok Kárpátalján, magyar nyelven nem lehet a felsorolt szakokon tanulni. A KMFÖT elsősorban azokat részesítette ösztöndíjban, akik olyan szakokat választottak, amelyek Kárpátalján nem tanulhatók magyar nyelven (Orosz 2001). Jelenleg a Balassi Intézet egyetemi előkészítő képzéseként működik, melyre az elmúlt hét évben Kárpátaljáról 211-en nyertek felvételt.

1. ábra: Beiratkozott kárpátaljai diákok létszáma az előkészítő intézetbe 2010–2017 között

Forrás: Balassi Intézet egyetemi előkészítő képzés adatai alapján saját szerkesztés

Felhasznált irodalom

- Beregszászi Anikó – Csernicsekó István – Orosz Ildikó 2001 *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Epare, Christian 2008 A nemzet peremén. Külhoni magyar ösztöndíjasok a fővárosban. In Kötél Emőke – Szarka László szerk. *Határhelyzetek. Külhoni magyar egyetemisták peregrinus stratégiái a 21. század elején*. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 10-30.
- Ginter Károly 1978 A Nemzetközi Előkészítő Intézet magyar oktatásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. *Intézeti Szemle*, 11:26.
- Major Györgyné 1986 A tanulói kudarcok számának csökkenése a NEI-ben. *Intézeti Szemle*, 30-50.
- Nagy Ilona 1978 A tanulmányi kirándulások szerepe. *Intézeti Szemle*, 125.
- Nyíri Tamásné 1996 A NEI – Kodolányi János Intézet vázlatos története. *Intézeti Szemle*, 8-12.
- Orosz Ildikó 1993 A Kodolányi János Magyar Nyelvű Előkészítő Intézet Beregszászban tartott felvételijének eredménye. *Kárpátaljai Szemle*, 1:3-4.
- Orosz Ildikó 2001 *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében (1989–1999)*. Doktori disszertáció. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem.
- Sárdi Lajos 1974 A nevelőmunka rendszere a Nemzetközi Előkészítő Intézetben. *Intézeti Szemle*, 4:30-41.
- Somos Béla 1976 A Nemzetközi Előkészítő Intézet a magyar felsőoktatás rendszerében. *Intézeti Szemle*, 8:81-87.
- Somos Béla 1978 A nevelési folyamat elvi és gyakorlati egysége a külföldi hallgatók teljes tanulmányi ideje alatt *Intézeti Szemle*, 11:69.
- Stark Ferenc 1998 A Magyar Nyelvi Intézet beszámolója a Hungarológiai Tanácsnak. *Intézeti Szemle*, 1:57-66.
- Sztankó István 1977 Intézetünk negyedszázados múltja. *Intézeti Szemle*, 10:11-12.
- Wiessel Katalin 1998 A Nemzetközi Diákklub tevékenysége. *Intézeti Szemle*, 11:132.

ALÁVETÉS ÉS ÖNGYARMATOSÍTÁS

– EGY AMERIKAI GYERMEKTÁBOR NEMZETKÖZI SZEMÉLYZETÉNEK FELÉPÍTÉSE

Absztrakt

Az elmúlt két nyarat egy amerikai gyerektáborban töltöttem konyhai dolgozóként. Kelet-európaiként nem is lett volna lehetőségem a másik két diákpozíció betöltésére – az ottani vezetőség gyerekfelügyelői munkakört illetően kizárólag nyugat-európai és amerikai egyetemistákat alkalmazott, a takarítói, karbantartói feladatok kapcsán pedig Mexikóból érkező diákok munkaerejére hagyatkoztak. Egymás kultúrájának megismerésére nem volt platform, sem szándék – egyetlen kultúra volt megismerhető, az amerikai. A tábori személyzet interakcióiban nem volt jelentősége a mindenkit érintő egyetemista létnek – a rassz szerinti hierarchikus munkamegosztás határozta meg a személyközi viszonyokat. Egy különböző nemzetiségű egyetemistákat foglalkoztató amerikai gyerektábort vizsgáltam tehát, a kapitalista világgazdaság és a posztkolonális viszonyok keretében, melyek kapcsán a neoliberais ideológiáról, a hatalom gyarmatiságáról, az alávetésről és öngyarmatosításról is szó esik.

Abstract

I spent the last two summers in a children's camp as a kitchen worker. Fulfilling one of the other two student positions was not an option as an Eastern European – camp leadership was allocated exclusively to Western European and American students, while the fulfillment of cleaning and maintenance duties was assigned to students from Mexico. There was neither a platform nor a managerial intention for us to get acquainted with each others' culture – American was the only culture to discover. Being a student, although a lifestyle shared by the entire camp personnel, was of no significance – the hierarchical division of labour, determined by race, was the pivotal factor in defining interpersonal relations. Therefore the subject of this report is an American summer camp which employs students of various nationalities, examined in the context of global capitalism and postcolonial circumstances, in relation to which neoliberal ideologies, the colo-

nial nature of power, submission and self-colonization are also going to be discussed.

Egyetemi éveim alatt számos hallgatótársamhoz hasonlóan hozzám is eljutott a nemzetközi munkaerő-közvetítő cég, a Camp Leaders által propagált külföldi munkalehetőség híre. Az amerikai eredetű transznacionális vállalat által működtetett magyar iroda 2007 óta közvetít diák munkaerőt az Egyesült Államok különböző területein található gyerektáborokba. A cég toborzási stratégiájának központi elemei többek között a munka utáni utazgatás lehetősége az USA-ban, illetve a kulturális sokszínűség konstrukciója – a program egyik fontos céljának tekinti, hogy lehetőséget nyújt különböző kultúrájú emberek megismerésére, tapasztalatszerzésre és élményekre nemzetközi környezetben.

„A személyzet mindenhol nemzetközi, a világ számos országából érkezik. Leggyakrabban angolokkal, ausztrálokkal, új-zélandiakkal, dél-afrikaiakkal, lengyelekkel, csehekkel és persze amerikaiakkal találkozhatok. Ezen felül nem ritka az orosz, ukrán, kanadai, német, francia és mexikói személyzet sem. Kulturális csereprogram a javából” (Camp Leaders, dátum nélkül).

A kalandvágy engem is megigézett, Ahogy a közvetítő iroda jellegű előrevetítették, a 200 fős személyzetet a világ különböző részeiről érkező egyetemisták alkották – a multikulturális hangulatot illetően azonban csalódnom kellett. Tapasztalataim arra engedtek következtetni, hogy a munkavállalás e rassz-alapú hierarchikus munkamegosztásban szimbolikus elismerését jelentette a nyugati egyetemistákhoz viszonyított alsóbbrendű, kelet-európai csoportosuláshoz való tartozásnak, egyúttal azonban felsőbbrendű pozíciót jelentett a mexikói fiatalok csoportjához képest. Ez a hatalmi struktúra tetten érhető volt a mindennapi gyakorlatokban és interakciókban, az alárendelt csoportokkal szembeni nyíltan lealacsonyító és egzotizáló bánásmód formájában. A hierarchia felsőbb kategóriájába tartozó nyugat-európai és amerikai fiatalok mindennapi cselekedeteikben tudatlanul behelyezkedve

az elnyomó szerepébe, a vezetőséghez hasonlóan, leginkább kirekesztő vagy kizsákmányoló attitűd formájában viszonyultak hozzánk – az elnyomás játéktere itt főleg a kelet-európai, mexikói lányok szexuális tárgyiasításában mutatkozott meg. Ily módon tehát a tábori mindennapok interakcióiban és gyakorlataiban megjelenő hatalmi viszonyok azok, melyek az általam érzékelt jelenség mélyebb megértésére készítettek, s mely folyamatokról ezt követően szó lesz. A motivációm evidens: az ott töltött két nyár alatt a tábori miliővel kapcsolatos benyomásaimat alárendelt szerepemből adódóan nem tudtam megfelelően artikulálni, logikusan megindokolni. Az álmaink megvalósítására, sikereink elérésére, kalandvágyra buzdító amerikai álom propagandája a Camp Leaders retorikájában és a táborban is uralkodó, és ebből kifolyólag aligha megtámadható narratíva volt. Így most elsődleges indítatásom, hogy témám megfelelő elméleti keretbe illesztése és empirikus vizsgálódásaim eredménye saját kritikai reflexióimnak legitimációt adjanak. A kutatás kapcsán kérdéseim a következők:

- Hogyan épül fel egy különböző nemzetiségű egyetemistákat foglalkoztató gyerektábor személyzeti struktúrája az USA-ban?
- Mivel magyarázható a tábori nemzetközi munkamegosztásban megjelenő hierarchikus csoportképződés?
- Milyen mechanizmusok és gyakorlatok termelték újra az alsóbbrendű csoportosulások alávetettségét?
- Hogyan viszonyultak az alárendeltek alávetett pozíciójukhoz?

Dolgozatomban ezekre a kérdésekre keresem a választ, ennek értelmében céloim tehát a tábor struktúrájának, az abban lezajló folyamatoknak és mechanizmusoknak a megértése, tapasztalataim alátámasztása és igazolása a választott szakirodalmak, illetve a tábori dolgozókkal készített interjúk elemzésének segítségével. Dolgozatomat a következőkben a vizsgált amerikai gyerektábor struktúrájának tanulmányozásához és tapasztalataim alátámasztásához szükséges elméleti keretezést alkotó alapvető koncepciók bevezetésével, és a szakirodalmakban olvasottak áttekintésével folytatom. A központi fogalmak kifejtésének logikai sorrendjében a legtávolabbi kiindulópontnak jelölt globális kontextus ismertetésével kezdek, majd a tábor struktúráját jellemző cselekvés és identitásképződésekhez közelítve mutatom be az adott fogalmak társadalomtudományi megközelítésének kontextusát. Ennek

jegyében tehát elsőként a világrenszer-elméletet vázoló fel, melytől azt várom, hogy a bemutatott globális társadalmi viszonyokban értelmezhetővé váljon a gyerektáborban megvalósuló nemzetközi munkamegosztás, ennek kapcsán a neoliberális geopolitikáról is szó lesz, mely a közvetítő cég és a gyerektábor retorikájában kulcsfontosságú fogalom. A lealacsonyítás és elnyomás mindennapokban megjelenő mechanizmusaihoz, illetve az elnyomott csoportok mozgásterének elemzéséhez a posztkoloniális tudásrendszert használok, mely dekonstruálja azt a képzeletvilágot, melyben újratermelődnek az alárendelés és kirekesztés folyamatai, s mely elmélet megfelelően árnyalja a rassz alapú megkülönböztetés megvalósulási formáit. Ezt követően röviden bemutatom a világrenszer-iskola és a posztkoloniális-kritika különbözőségeit, és az e köré épülő diskurzust, melynek kapcsán a hatalom gyarmatiságának fogalmára fogok kitérni.

Munkámat ezt követően az empirikus kutatásaim bemutatásával és tanulmányozásával folytatom. Első lépésben elméleti vizsgálódásaim és személyes tapasztalataim keretében bemutatom a gyerektábor felépítését, illetve a közvetítő cég bevonási stratégiájának főbb jellemzőit, melyhez empirikus forrásként használtam az általam ismert és vizsgált tábor, a Camp Pontiac, illetve a közvetítő cég, a Camp Leaders honlapjait is az interjúk mellett.

Ezt követően a tábori dolgozókkal készített félig-strukturált interjúk elemzése lesz fókuszban, az elméleti vizsgálódásaim alapján. Az itt elemezni kívánt dimenziók:

- A Camp Leaders közvetítő cég toborzási stratégiájának, és a Camp Pontiac felépítésének bemutatása a globális társadalmi kontextus tükrében;
- Az alávetés mechanizmusai a táborban, a csoportközi viszonyok, szállás- és munkakörülmények elemzésével;
- Identifikációs stratégiák az elnyomókban és elnyomottakban.

Összesen 6 interjút készítettem, minden, diákok által betölthető pozícióból, minden országból egy-egy dolgozóval. Az interjúk átlagosan egy órák voltak, kutatási céljaimról nagyvonalakban előzetesen tájékoztattam őket, az anonimitásról szintúgy – dolgozatomban álneveket használok. A kérdéseim a tábor munka- és lakókörülményeire, a résztvevő saját magához és másokhoz való viszonyára irányultak, igyekeztem mindegyik alany esetében ugyanúgy feltenni a kérdéseket, de az interjúhely-

zetet nagyban befolyásolta az idegen nyelv használata, ami némiképp nehezítette az interjúk gördülékenységét. Mindenképp szerettem volna interjúkat készíteni a tábori vezetőség egyik központi alakjával, Kenny és Ricky Etra fiával, szóbeli beleegyezése ellenére azonban minden, többször megbeszélte időpontból kihátrált. Két gyerekfelügyelővel interjúztam, Ryan amerikai, és Lewis brit alkalmazottakkal. Mindketten első nyarukat töltötték a táborban, Ryan-nek pedagógiai tanulmányai révén magasabb pozíció betöltésére volt lehetősége – csapatvezetőként 6-7 gyerekfelügyelő munkáját ellenőrizte, egyéb gyerekfelügyelői feladatok elvégzése mellett. Lewis tizenöt 14-15 éves fiú táborozóért felelt. A konyhai munkások közül interjúalanyaim voltak a Magyarországról érkezett Ági és a lengyel származású Patrycja. Ági második éve dolgozott konyhai kisegítőként a táborban, Patrycja a nyolcadik nyarát töltötte ott, így menedzseri pozíciót tölthetett be a konyhán, feladata volt a diákok munkájának ellenőrzése, illetve a szakács alatti elsőszámú konyhai alkalmazott volt. Carlos elsőéves mexikói diákmunkásként a karbantartói munkakörben a kertészeti feladatokat látta el, Maria pedig, szintén elsőéves mexikói dolgozóként a tábori vécék tisztántartásáért felelt.

Interjúim elemzésétől azt várom, hogy saját érzékeléseimen és az olvasottakon túl tovább árnyalja majd a képet vizsgálatom tárgyával kapcsolatban. A komplexitás jegyében dolgozatom empirikus tartalmi egységében a tábor és a cég honlapjain túl tudatosan értékelem és értelmezem saját reflexióimat, tábori élményeimet is. Befejezésékként, fókuszban az elemzett amerikai gyermektábor struktúrájával, kísérletet teszek kutatási kérdéseim megválaszolására, és összefoglalom kutatásom különböző dimenzióit egy logikailag egységes és értelmezhető egészé.

Kapitalista világgazdaság, mint globális kontextus

Úgy gondolom, hogy egy területi alapon hierarchizált nemzetközi személyzet csoportképződésének és belső viszonyainak vizsgálatához mindenképp célszerű azt a globális kontextust megérteni, melyben e struktúra létrejöhet. Ennek értelmében az első fogalom, amit bevezetek, a kapitalista világgazdaság fogalma, mely az elméleti keret további kulcsfogalmainak alkalmazását is alátámasztja, így tehát elemzési egységem elsődleges kiindulópontja. A teória képviselői kapitalista

világgazdaságként határozzák meg a modern világrendszer, melynek gyökerei a 16. századi nyugati gyarmati befolyás kikristályosodásához vezethetők vissza (Wallerstein 2010:16-19, 42). 1970 környékén megrendülni látszott a nyugati hegemonia és domináns tudás struktúráinak megkérdőjelezhetetlen mivolta, melynek tetőpontja a 68-as globális forradalmi hullámban csúcspontot ért el rendszerellenes ténykedések formájában, s mely folyamatok intellektuális diskurzusában tudott kiforrni a világgazdaság-iskola – a társadalomtudományok számára új megközelítésként, mely az eddigi standard elemzési kerettől eltérően a nemzetállam helyébe a világrendszert helyezte orígójába (Wallerstein 2010:40-42).

Az iskola elemzői szerint a világrendszer fogalom nem olyan rendszerre utal, mely az egész világot átfogja, hanem amely több, különböző kulturális és politikai egységet felölelve maga egy világot alkot, az így létrejövő viszonyrendszer mechanizmusai és folyamatai mentén képezve rendszerszintű törvényszerűségeket (Wallerstein 2010:42). A modern világrendszer tehát kapitalista világgazdaság, mely az első a történelemben, amely globális rendszerként ilyen hosszú ideig képes volt fennmaradni és fejlődni, éppen kapitalista természetéből adódóan (Wallerstein *uo.*). A teljes struktúra összefüggését elsősorban a benne meglévő és folyamatosan reprodukált tengelyszerű munkamegosztás garantálja, melyben az egyenlőtlen cserekapcsolatok, illetve a tőke és a munkalehetőségek egyoldalú kihelyezése révén a gazdasági hierarchia három különálló részre oszlik: centrumra, perifériára és félperifériára. A centrum-periféria-félperiféria viszonyrendszer elsősorban termelési tevékenységekre, nem pedig államokra vonatkozik, lévén azonban, hogy ezek a tevékenységek általában adott országokban koncentrálnak, indokolt lehet országokra, régiókra mint a centrum-periféria-félperiféria kategóriáira hivatkozni (Arrighi 2014:163-165). A kapitalista világgazdaságban tehát a centrum-periféria viszonyt ezek alapján a nemzetközi munkamegosztás profitjáért folytatott verseny határozza meg, melyben a profit elsajátításának képessége a gazdaság hierarchiájában betöltött pozíciótól függ, lévén, hogy minél magasabb az állam pozíciója a hierarchiában, annál több lehetősége van arra, hogy innovációs folyamatokat kezdeményezzen és uraljon, illetve annak káros hatásaitól megvédje magát. Ennek következtében a centrum országai a világ munkamegosztásából származó profit aránytalanul nagy részét sajátítják el, a periféria országai csupán

a munkamegosztásban való részvétel költségeit tudják fedezni a hozzájuk jutó haszonból, míg a félperiféria államai a részvétel fedezéséhez szükséges költségnél többet, de annál kevesebbet halmoznak fel, hogy felzárkózni képesek legyenek a centrum által meghatározott gazdasági versenyben (Arrighi 2014:164). A kapitalista világ gazdaságban Észak-Amerika és Nyugat-Európa államai globális vezető szerepet töltenek be (Böröcz 2017:294-295), s így, mint centrumtérsegek képesek meghatározni a világszervezetét.

A fejlettség és a fejletlenség is tehát a tőkés viszonyok világméretű terjeszkedésének függvénye (Böröcz 2017:11), melyben Közép-Kelet-Európa a „megkésztettség”, „elmaradottság” fogalmaival definiálódott Nyugat-Európa viszonylatában (Böröcz 2017:26). A kapitalista fejlődés kezdetekor annak hatásai feudális struktúrákon keresztül érték a kelet-európai térséget, ez a függő helyzet határozta meg betagozódását a későbbiekben is, melyre a nagyobb történelmi fordulópontoknál jellemzően két gazdaságpolitikai stratégiával reagált – protekcionista piacvédelem, vagy piaci liberalizáció –, melyek azonban hosszútávon ugyanazt a függő és elmaradott pozíciót erősítették (Éber M. Á. és mtsai 2014:18-19). Az államszocializmus összeomlását követően Európa keleti térsége végérvényesen alávetette magát a centrumtól való függésnek, és az ahhoz kapcsolódó, öngyarmatosító utolérési küzdelmeknek, mely „alulfejlett, félperifériás Kelet-Európa” öndefiníciót az Európai Unió csatlakozás tovább mélyített, s mely az EU centrumországainak retorikájában is megjelenik (Böröcz 2017:333-338).

Mexikó félperiférikus voltát illetően fontos megemlíteni Latin-Amerika gyarmati múltjának lenyomatát és jelentőségét, illetve az Egyesült Államok gyarmatbirodalmi szerkezetét formáló, vektorszerű kapcsolatrendszerében betöltött alárendelt helyzetét (Böröcz 2017:375-378). Az egyenlőtlen, USA által dominált és irányított, Észak–Dél viszony jegyében született integrációs projektekben Mexikó aktívan szerepet vállalt, stabilizálva ezzel a centrummal szembeni alárendelt és függő mivoltát, mely a latin-amerikai térségben betöltött vezető szerepét is gyengíti a másik tengely-országgal, Brazíliával szemben, aki külpolitikai stratégiáját tekintve autonóm mozgásterének bővítésére törekszik, így képes megőrizni regionális hatalmát a szubkontinensen (Preciado 2010:125-128).

Az előzőleg leírtak tükrében tehát a nyugat-európai birodalmi-gyarmati múltból eredő struk-

turális előnyök hozadéka által a centrum képes magát gazdasági fölényének tükrében a civilizációs fejlődés csúcspontjaként definiálni, mely illúziót geokulturális eszközként alkalmazva tudja kikényszeríteni a periférikus régiók önállóváétését és betagozódását a globális gazdasági hierarchiába, melyben így tehát a centrum hegemon pozíciója alávetésen és kizsákmányoláson alapszik (Arrighi 2014:166; Böröcz 2017:331). A birodalmi lét és a gyarmati viszonyrendszer így strukturálta a mai nemzetközi rendszer ismert és elfogadott területiális megosztásának alapszerkezetét, ennek mentén a centrum politikai és társadalmi rendszereinek permanens terjeszkedését és gazdasági fölényét szolgáló totális világnézetet, mely megvalósíthatatlan és irracionális civilizatorikus eszményeket jelöl ki osztályrészül a periférikus régiók számára (Melegh 2006:1; Böröcz 2017:329). Ezen túlmenően, a 70-es években felemelkedő neoliberalis ideológia a világgazdasági válságra adott reakcióként a szabadság és individualizmus zászlaja alatt a piaci verseny akadálymentesítésével úgy legitimálta a centrum gazdag országainak érdekeit, mintha azok az egész emberiség érdekei volnának, az élet minden területére kiterjesztve azt. A neoliberalis stratégiában a globális hálózatba szerveződés és a nemzetközi munkamegosztás is a centrum önérvényesítési eszközeül szolgál csupán, a rendszerszintű egyenlőtlenségek és az alárendelt régiók kiszolgáltatott helyzetének kihasználása mentén (Endreffy 2003:41-43). A centrumból kiáramló tőke mozgásával ellentétes irányban a periféria, félperiféria egyes országai – jelen dolgozatban Mexikó és a kelet-európai térség – olcsó munkaerőt szolgáltatnak a centrum országaiba (Soltesz 2015:9-10).

A centrum-félperiféria globális viszonyai ba ágyazott gyerektábor struktúrájának elnyomó és kirekesztő működési módjait, kognitív elemeit a posztkoloniális kritika egyes tanulmányainak tükrében fogom később feltárni, ehhez az alábbiakban az elmélet témámmal kapcsolatos jelentőségét támasztom alá.

A posztkoloniális diskurzus

A posztkoloniális diskurzus olyan elméleteket foglal magában, melyek háttérben a gyarmatosítás viszonyrendszerében konstruálódott diskurzív folyamatok állnak, és olyan gyarmati sorból felszabadult társadalmakból nőtte ki magát, melyek szubjektumát az alárendelt szerepből adódóan, valamely

európai nagyhatalom határozta, s határozza meg még a gyarmati rendszer felbomlása után is (Szamosi 1996:414-417). A posztkoloniális elméletek kifomálódásának kezdetét a tudományos diskurzus legfőképp Edward Said (1978) *Orientalizmus* című művének megjelenéséhez köti (Szamosi 1996:420; Kapoor 2010:106), melyben a palesztin származású író angol és francia szépirodalmi művek alapján írja le, hogy az európai gyarmatosító országok hatalmi fölényük megszilárdítása végett hogyan hozták létre az orientalizmust, mint ábrázolási rendszert, melynek tükrében intézményesítették a nyugati tudást, és megkonstruálták a Keletről alkotott szemléletmódot, mint a felsőbbrendű európai kultúrához képest alacsonyabb rendű világot (Szamosi 1996:422). Said az orientalista ábrázolásmódot Foucault diskurzuselméletére hagyatkozva diskurzusnak nevezi meg, mely által feltérképezhető a hegemon európai kultúra minden társadalmi szférára kiterjedő hatása, olyannyira, hogy a Kelet világa, mint a diskurzus által megteremtett képződmény, önmagában nem, csak a Nyugat felsőbbrendűségének kontextusában ismerhető meg (Said 1978:12-13). A gyarmatosítás diszkurzív infrastruktúrája vált tehát a posztkoloniális elméletek tárgyává, melynek egyik legfőbb célja dekonstruálni ezt az intézményesült és elfogadott nyugati tudáskészletet, illetve annak diskurzusából eredő hatalmi mechanizmusokat és rejtett szándékokat, melyek létrehozták a Nyugathoz képesti „Másikat”, s kijelölték annak mozgásterét (Szamosi 1996:420-425; Mbembe 2008:11).

A posztkoloniális eszmeáramlat tehát olyan irodalmi művek elemzésével indult meg, melyek kiindulópontja az az ambivalens kontextus, amiben a gyarmatbirodalmak szétesése után is fennálló gyarmati viszonyrendszer és diskurzus, illetve a korábban gyarmatosított népek önrendelkezés és függetlenedés iránti vágya kifomálódott. A posztkoloniális kritika később túlnőtt a kezdeti, volt gyarmati rendszerekre korlátozódó hatókörén, a 90-es években az elmélet módszereit kiterjesztették a posztszocialista Kelet-Európa vizsgálatára is (Moore 2008). A posztszovjet blokk nem kötődik a gyarmatosítás közvetlen tapasztalatához, de túllépve a gyarmati rendszer bőrszín alapú hierarchiáján, a posztkoloniális elméletek hatóköre kitérhető olyan hatalmi struktúrákra, melyekben az elnyomás bármely más csoporttulajdonság mentén történik egy csoport alávetésének céljából (Gagyai 2013:299) – ennek tükrében egy amerikai gyerektábor területi alapon szerveződő hierarchikus

struktúrájának diszkurzív és kognitív elemeinek feltérképezésére is. A posztszocialista status quo a szovjet elnyomás és az alávetett, függő szerep retorikájának függvénye, amely szerep a felszabadulással nem szűnik meg, a Nyugat, az Európai Unió felé való elköteleződésben formálódik tovább a rendszerváltás után – a posztkoloniális status quo-val így könnyen párhuzamba hozható (Böröcz 2017:346; Székely 2017:119). A posztszocialista szubjektum itt nem úgy jelenik meg, mint Fanon (1970) *Fekete bőr, fehér maszkok* című könyvében leírt gyarmati diskurzusban a fekete „Másik”, vagyis a nyugati fehér „Én” ellenpólusa, hiszen külső jegyeiben ahhoz hasonlít, alárendeltségének belsővé tétele és az abból való kitörési vágy fel nem ismerése itt érthető meg – a hatalom, mely aláveti hozzá hasonló, csak jobb, a fejlődési útvonal így adott, és megkérdőjelezhetetlen, a reakció pedig az öngyarmatosítás mechanizmusára épül (Szamosi 1996:425; Székely 2017:120). Böröcz a *szolga*, és a *szegény rokon* fogalmaival szemlélteti a gyarmati rendszerekhez köthető, és az attól független gyarmati helyzeteket a modern birodalmi szerkezetek kognitív mechanizmusai mentén (Böröcz 2017:335). Az egybefüggő birodalomszerkezethöz az alárendeltség kirekesztő mechanizmusában mennyiségi jellegű lealacsonyítás történik, melyben a másság hordozója ugyanonnan való, mint az őt elnyomó szubjektum, csak annak egy fejletlenebb verziójaként definiált *szegény rokonként* jelenik meg – ebben állnak az alávetés kognitív elemei. Ezzel szemben egy széttagolt birodalomban minőségi eltéréseken alapszik a másság kijelölése, melyben a széttagoltság erősen gátolja a szolidáris érzelmi és intézményi struktúrák létrejöttét a faji alapon kirekesztett *szolga* konstrukciójával szemben (Böröcz 2017:340-342). Hasonló logika alapján ír Kóczé Angéla (Kóczé 2014) a romákról alkotott szemléletmód kapcsán, melyben a „fehér test normatív esztétikumától eltérő”, hatalommal bíró rasszista tekintet által kijelölt másság jelenik meg. A másság jegyeinek hordozója a hatalomnélküliséget, az alárendeltséget jelöli, mely az uralkodó diskurzusban, a kitaszított, rasszizált alárendelt identitását is ekképpen konstruálja, akik identifikációjukban képtelenek a másság jegyeit figyelmen kívül helyezni (Kóczé 2014).

Elnyomásról és öngyarmatosításról

Az elnyomás motívumai tehát a fentiek alapján egy tágabb spektrumon értelmezhetőek, mint

a klasszikus elnyomás-koncepció szerint alapvetően gyarmati uralom vonatkozásában. Iris Marion Young (2001) *Az elnyomás öt arca* című tanulmánya alapján az elnyomás liberális társadalmunk ártatlannak tűnő mindennapi gyakorlataiba ágyazódik, melynek alapjai régen gyökeret eresztett egyenlőtlenségekben rejlenek. Young az elnyomás jelenségének ötféle lehetséges formáját említi, melyek közül valamennyi a gyerektábor elemzésének kapcsán is releváns lesz később, ez az ötféle elnyomó mechanizmus lehet: kizsákmányolás, marginalizáció, hatalomnélküliség, kulturális imperializmus, szisztematikus erőszak. A szerző szerint az elnyomott csoportnak nem feleltethető meg feltétlenül egy elnyomó csoport, ahogy az sem egyértelmű, hogy egyének különböző csoportok tagjaiként milyen elnyomást szenvednek el, vagy termelnek újra – az elnyomás ebben az értelemben strukturális, a struktúra pedig, amiben gyökeredzik, maga a modern világrendszer. A társadalmi csoportok társadalmi kapcsolatok bizonyos formáit jelentik, s egy csoporthoz való tartozás és az így előálló identitás-tudat egy másik csoporthoz képest tapasztalt különbségek mentén határozódik meg. Az egyén több ilyen csoport tagjaként létezhet, melyek közül lehetnek hangsúlyosabb csoportidentitások, vagy olyanok is, melyek csak bizonyos interaktív kontextusokban válnak lényegessé. E csoportok – esetünkben a tábori személyzet alávetett csoportjai – létrejöhetnek a közös elnyomás és kirekesztettség tapasztalata alapján. Young kihangsúlyozza, hogy az egyén nem egy alapvető szubsztancia, amihez esetlegesen kapcsolódhatnak csoport-hovatartozásának és identitásának elemei – az egyén épp hogy terméke, s nem eredete a társadalmi folyamatoknak (Young 2001:15-30). Ez dolgozatomban szempontjából annyiban igencsak lényeges, hogy az egyén alávetett pozíciójából nem következik automatikusan az az ellen való küzdelem, a legtöbb esetben az alárendeltek az elnyomás logikájának megfelelően cselekszenek, újratermelve ezzel saját elnyomásukat (Éber M. Á. és mtsai 2014:15). Gagyai Ágnes antipopulizmusról írt tanulmányában kifejti, hogy az elnyomó felsőbbrendűsége az alávetett identitásának részét képezi, meghatározva ezzel az alárendelt saját magához és másokhoz való viszonyát, mely két identifikációs stratégiát tesz lehetővé, az „önkolonializáló emancipációt” és a „kolonializáló önszeretetet” (Gagyai 2013:309). Az előbbi stratégiában az egyén az adott hierarchia domináns pozíciójához társított értékeket az elismerési küzdelemben minél inkább megpróbálja elsajátítani, és az alsóbbrendűség jegyeit

másokra tolni. Az utóbbi, kolonializáló önszeretet folyamatában az elnyomott egyén a hierarchiában az egyes pozíciókhoz társított értékeket igyekszik úgy átcímkezni, hogy alávetett pozíciójának identifikációja pozitív előjelet kapjon. Mindkét stratégia a modern világrendszer geopolitikai diskurzusában termelődött ki, amely a kapitalista világgazdaság globális hierarchiáját az adott társadalmak elmaradottságának esszencializálásával legitimálja, tehát az inferior pozíció elleni harc mindkét formája a saját társadalom belső tulajdonságára vonatkoztatott alárendeltségből indul ki. A strukturálisan alávetett egyének frusztrációi így nem a rendszer igazságtalanságainak megkérdőjelezésében, hanem az alsóbbrendűség elfogadásából eredő ellentmondásos identifikációs küzdelmeikben csatornázódnak be, melyek meghatározzák és alakítják az elnyomott egyén saját magához és másokhoz való viszonyát, s melyek így megakadályozzák az elmaradottság strukturális eredetének felismerését. A felsőbbrendű csoport elismeréséért folytatott öngyarmatosító, emancipatorikus küzdelem, és a globális hierarchiában egy adott csoportra osztott tulajdonságok felértékelésének mechanizmusai megakadályozzák, hogy az egyén saját valós mivoltában értékesként tekinthessen magára, másokhoz képesti önmeghatározásában az elnyomott pozíció feloldhatatlan akadályait görgeti maga előtt. Ezt a két identifikációs stratégiát Gagyai Ágnes Fanon „gyarmati ego”-fogalmából vezeti le, amely leírja, hogy a fehér felsőbbrendűség a gyarmati feketék tudatának elemi, belsővé tett része, amely meggátolja őket abban, hogy a fennálló struktúrát igazságtalanként tapasztalják meg, s így a struktúra logikájába kényszerítve saját alsóbbrendűségük jeleit észlelik a rendszer egyenlőtlen és elnyomó mivoltában (Gagyai 2013:309-312).

A hatalom gyarmatisága

Annak oka, amiért a posztkoloniális kritikát fontosnak láttam beilleszteni dolgozatomban elméleti keretébe, éppen azokban a diszkurzív, kognitív és identitásbeli viszonyokban rejlik, melyek létrejöttét ugyan a modern világrendszer részeként kialakult hatalmi struktúra teszi lehetővé, de önmagában a struktúra léte nem magyarázza azok gyakorlati megvalósulási formáit. A posztkoloniális tanulmányok éppen ezt az űrt próbálták betölteni az elnyomás hatóközegének közvetlen elemzésével, a gyarmati viszonyok, diskurzusok, identitások

konstrukciónak vizsgálatával (Böröcz 2017:421-422), mintegy kritikájaként a gazdasági fókuszú vilárendszer-elméletnek, mely olyan tudást termel, amiben a kulturális és szellemi folyamatok és az abban kitermelődött identitások jelentősége háttérbe szorul, vagy kimarad az iskola kánonjából (Wallerstein 2010:50; Böröcz 2017:422-423). A posztkoloniális elemzéseket emiatt következképp éppen az a vád érte, hogy figyelmen kívül hagyják a gyarmati elnyomást kitermelő kapitalista világ gazdaság jelentőségét (Grosfoguel 2011:51-52; Böröcz 2017:422). Ramón Grosfoguel (2011) *A politikai gazdaságtan és a posztkoloniális tanulmányok gyarmatmentesítése* című tanulmányában a kultúra versus gazdaság hamis dilemmájának áthidalását szorgalmazza, mondván, az egyes tudományterületek szétválasztása a modern vilárendszer geokultúrájának hatása, így mint olyan, retorikájában annak logikáját követi (Grosfoguel 2011:53). A szerző Wallerstein *Bevezetés a vilárendszerbe* című munkájára hivatkozik, mely alapján a kapitalista világ gazdaság különböző társadalmi folyamatok integrált hálózata, tehát nem kizárólagosan gazdasági rendszer (Grosfoguel 2011:53). Szerzőnk a modern vilárendszer nyelvezetéből és a kultúra-gazdaság dichotómiából való kilépést új fogalmak bevezetésében látja, melyben megérthetjük a „gender-, rassz-, szexuális és osztályhierarchiák bonyolult egybekapcsolódását a modern/koloniális vilárendszer globális geopolitikai, geokulturális és geogazdasági folyamataiban, ahol ezek a hierarchiák befolyásolják, integrálják, alakító elemüként tudják és egyúttal alakítják is a szakadatlan tökefölhalmozást” (Grosfoguel 2011:54). A modern vilárendszer tudásstruktúráiból való kilépés vonatkozásában – mely a korábban tárgyalt posztkoloniális viszonyok kapcsán is felmerült, mint az alávetett gyarmati múlttól független retorikájának a hiánya – a szerző „gyarmatmentesített nyelv” mellett foglal állást (Grosfoguel 2011:54). A „hatalom gyarmatisága” fogalmának használatával hidalja át a posztkoloniális elméletek és a vilárendszer-iskola elemzőinek egymással szembeni kritikáit, mely által a kapitalizmusban, mint történelmi rendszerben lehet tekinteni a kulturális, politikai és gazdasági viszonyok bonyolult egymásba fonódására (Grosfoguel 2011:57). A globális kapitalista viszonyokban a munkamegosztás a „hatalom gyarmatisága” logikáján alapuló centrumbéli globális stratégiák alapján működik, gender-, osztály-, és faji egyenlőtlenségek mentén kizsákmányoló és lealacsonyító hierarchikus felosztásban.

A „gyarmati” jelző nem feltételezi a klasszikus értelemben vett gyarmatosítás meglétét, „gyarmati helyzetek” a szerző szerint jelenthetik valamilyen csoporttulajdonságok mentén alávetett csoportok kulturális, politikai, szexuális és gazdasági elnyomását/kizsákmányolását az uralkodó csoportok által – konkrét gyarmati közigazgatással, vagy anélkül (Grosfoguel 2011:50). A különböző egyenlőtlenségek mentén képződő hierarchiák léte és egymásba kapcsolódása különösen fontos témám vizsgálati tárgyával kapcsolatban. A rassz a táboron belül olyan szervező elv volt, mely átfogóan rendezte a struktúra sokrétű hierarchiáját, gondolok itt arra, hogy a vilárendszer-elemzés alapján Mexikó világgazdasági pozíciója Kelet-Európaéhoz hasonlóan félperiférikus, ezt azonban felülírta az a borszín alapú besorolás és bánásmód, mely a mexikóiakat a munkamegosztásban a legkevesebb presztízzsel járó pozíciókba helyezte. Ez a megkülönböztetés az alávetettek között a korábban már kifejtett „szegény rokon”, mint „hozzánk hasonló elmara-dott”, és a „szolga”, mint a „Másság megtestesítője” fogalmakkal is megfogható. Ebből a szempontból tehát a kapitalista világ gazdaság egyenlőtlen viszonyaiban létrejött gyerektábor felépítésének nem hozzáadott eleme volt a rasszizmus, hanem fontos alkotórésze. Éppen ahogy annak az összetett hierarchiának is, melyet a modern vilárendszer testesít meg, s melynek diszkurzív infrastruktúrája a fehér/heteroszexuális/hímnemű felsőbbrendűséget termeli ki (Grosfoguel 2011:45-47). A tanulmány jelentőségét mutatja számomra, hogy feloldja a posztkoloniális kritika és a vilárendszer-elmélet hamis ellentéteit, lévén, hogy mindkét iskola egyaránt a centrum országok hegemon pozíciójának megkérdőjelezéséből ered, illetve kihangsúlyozza a Nyugat minden társadalmi szférára kiterjedő determináló hatását, melyet maga a kultúra versus gazdaság dilemma is jól szemléltet. Nem jelentékenyebb az egyik a másikonál, kultúra és gazdaság kategóriái egyazon töről erednek, a Nyugat uralta vilárendszer tövéről.

A Camp Leaders toborzási stratégiája, a Camp Pontiac felépítése

Az amerikai eredetű Camp Leaders 1999-ben toborzott először külföldi diákokat amerikai gyerektáborokba, majd 2007-ben a Smaller Earth céggel való összeolvadása után létrejött a Smaller Earth Group, amely globálisan elterjedt transznacionális

vállalat különböző kulturális csereprogramok keretein belül közvetít nemzetközi diákmunkaerőt Kanadába, Új-Zélandra, és az Egyesült Államokba (Smaller Earth Group, dátum nélkül).

Mind a Camp Leaders, mind a Smaller Earth Group további honlapjainak toborzási retorikájában tetten érhető a modern világrendszer geopolitikai stratégiájának neoliberális konstrukciója (Endreffy 2003), melyben itt a világ határok nélküli volta, az egyén álmainak és céljainak korlátlan megvalósíthatósága került fókuszba. A Camp Leaders által hangoztatott kalandokkal és kihívásokkal teli impulzív nyári élmények átélésére legfeljebb a nyugat-európai és amerikai gyerekefelügyelőknél volt lehetősége, a tábori csoportképződési folyamatokat és az ott dolgozók mozgásterét elsődlegesen a centrumlogika szerint működő hierarchia, és így a mexikói és kelet-európai térség alárendeltségének világszintű beágyazottsága határozta meg. A cég stratégiája a neoliberális pszichopolitika eszközeivel tereli el a figyelmet a centrum érdekeit szolgáló, és a tábori személyzet alapjait adó strukturális egyenlőtlenségekről és transznacionális viszonyokról, mely retorika a globális munkamegosztásban való részvételt szorgalmazandó, legfőképp a kulturális diverzitás álarcá mögé bújlik (Éber 2017:3). Jelesül két idézet a cég magyar, illetve mexikói honlapjáról:

„Egy nemzetközi csapat tagjaként próbálhatod ki magad és ismerheted meg a különböző nemzetek szokásait, miközben saját magadat is próbára teheted” (Camp Leaders, dátum nélkül).

„Csodálatos emberekkel találkozol a világ minden tájáról, akik energikusak, viccesek, és a legtöbbet akarják kihozni az életükből” (Camp Leaders, dátum nélkül).

A kulturális diverzitás adta sokszínű közönség ígérete azonban csak a munkaerő toborzására használt eszköz volt. A tábor hatalmi viszonyaiban a nyugati kultúra univerzális mivolta a domináns csoportok kulturális termékeit és értékeit közvetítve leginkább csak a nyugati egyetemisták és a tábori elit privilegizált helyzetének és mozgásterének kedvezett, mely újratermelte az alávetett csoportok szimbolikus némaságát és kirekesztődését (Maria 2017; Patrycja 2017). A közvetítő cég nemcsak a multikulturális hangulat vonzerejére támaszkodik a nemzetközi álláslehetőség propagálásában, az egyén szabadságát és felelősségét hangsúlyozó individualizáló sikerkonceptió (Éber 2017:2-3) is fontos eleme a program stratégiájának, ez az utóbbi idézetekben is, és a következőben is egyértelműen látszik:

„Rengeteg kihívás is vár rád a táborban, de ennek köszönhetően sokkal magabiztosabb és önállóbb leszel a nyár végére. A munka időnként monoton és megterhelő lehet, de nagyon sok múlik a te hozzáállásodon!” (Camp Leaders, dátum nélkül).

A három csoport között felfedezhető némi eltérés a programban való részvétel előzetes motivációit illetően. A nyugati egyetemisták narratívája egyértelműen arra enged következtetni, hogy nem a munkájukért kapott zsebpénz volt az elsődleges mozgatórugó, ami miatt a táborban munkát vállaltak, interjúalanyaim elmondása alapján „még a semmi közepén pincérként is többször ennyi pénzt tudtak volna keresni 2 havi munkával” (Ryan 2017). Számukra sokkal inkább meghatározó volt az utazás, és azok a nyári élmények, amelyekről korábban már a Camp Leaders bevonzási retorikája kapcsán szó esett. A kelet-európaiak számára hasonlóan fontos volt a „tábor utáni kéthetes utazgatás”, illetve „valami új dolog kipróbálása, messze a megszokott környezettől”, az ő narratívájukban viszont már sokkal nagyobb szerepe volt a zsebpénznek, ezt interjúalanyaim a következőképp több ízben kihangsúlyozták (Ágnes 2017; Patrycja 2017):

„Soha nem tudnék ilyen kevés pénzből eljutni az USA-ba ilyen hosszú időre... főleg úgy, hogy még pénzt is keresek vele, aminek a nagy része elmegy az utazásra, de azért viszek is haza belőle, ami elég jól jön szeptemberre, és még így is több pénzem lesz, mint amennyit otthon kerestem volna három hónap alatt” (Ágnes 2017).

A kelet-európai dolgozókat tehát láthatóan motiválta az amerikai álom propagandája, amelynek megvalósítására a kulturális csereprogram kedvezőnek vélt feltételei buzdítottak, amely nem utolsó sorban jóval magasabb fizetést garantál, mint amelyet egy hazai nyári diákmunka kínálhat. Interjúalanyaim elmondása alapján tehát a programdíj és a kemény munka ellenére is mindenképp gyümölcsöző lehet a programban való részvétel. A mexikói diákok motivációi ezzel szemben élesen eltértek a két másik csoporttól, ők kizárólag a magas kereseti lehetőség miatt vállaltak munkát, általában 3-4 héttel hosszabb időre, mint a kelet-európai és nyugati diákok, és a szerződés lejártával nyaralás helyett azonmód hazautaztak (Carlos 2017).

A táborban való munkavállalás csak látszólag jelentette ugyanazt a Camp Leaders által propagált, életre szóló multikulturális élményt az ott dolgozó fiataloknak. A félperifériáról érkező diákok alávetettségüket már a szerződés aláírásával elfogadták, tábori mozgásterüket és identitásukat az öngyar-

matosítás és alávetés aktusai formálták meg, ellenében a brit, és amerikai gyerekefelügyelőkkel – a multikulturális, kalandokkal teli nyári élményt a vezetőség a tábori lét valamennyi terén biztosította számukra, ennek részleteit, és a tábor felépítését az alábbiakban fejtem ki.

A már sokat emlegetett, közel 1000 fős magán gyerektábor – Camp Pontiac –, New York városától két órára helyezkedik el, körülbelül ötszáz, 7 és 16 év közötti, többnyire visszatérő fiút és lányt szállásol el hat-hét hétre – minden itt töltött nyárért a szülők hozzávetőlegesen 3.000.000 forintnyi dollárt fizetnek (Camp Pontiac, dátum nélkül). A táborozó gyerekeknek különböző fizikai és szociális képességfejlesztő programokon és elfoglaltságokon volt lehetőségük részt venni, leginkább különböző csapatjátékok, tábortűz körüli programok, vagy bármilyen kézműves, vagy művészeti foglalkozás keretein belül. A tábor igazgatói és tulajdonosai 1995 óta egy orvos ikerpár, Kenny és Ricky Etra, valamennyi vezető s menedzseri pozíciót a rokonaik és hozzátartozóik töltöttek be – a programvezetők, gyerekefelügyelők közvetlen felettesei az Etra család tagjai, házastársai, közeli ismerősei voltak. A diákokon kívül olyan szülők dolgoztak még a táborban, akiknek gyermekei a Pontiacban táboroznak – például tábori ápolók, orvosok jellemzően ezek a szülők voltak. A táborigazgatók közel 250 fős, 20-25 év körüli egyetemistákból álló gyerekefelügyelőcsapatot alkalmaztak (Camp Pontiac, dátum nélkül), ennek körülbelül fele az USA északkeleti területéről, a másik fele pedig az Egyesült Államok többi részéről, illetve Angliából érkezett az elmúlt két nyár alatt (Ágnes 2017). A konyhai személyzet kizárólag 20-25 kelet-európai diákból, illetve egy amerikai séfből állt, a karbantartói és takarítói feladatokat szintén átlagosan 20-25 mexikói egyetemista látta el (Ágnes 2017; Carlos 2017). A táborozó gyerekek a tábor centrumában lévő kor és nem szerint elkülönített faházakban laktak, a faház méretétől függően 12-20 gyerek 5-7 gyerekefelügyelővel lakott együtt. A tulajdonosok és családjaik saját tábori házaikban laktak, a többi felnőtt alkalmazott privát faházakban kapott szállást. A kelet-európai és mexikói diák-személyzetet a tábor többi szállásától eltérő, fákkal szeparált területen, osz-lapokból és építési törmelék fából összetákolt szobákban helyezték el. A mexikói, lengyel és magyar fiúk közös szobája a gyerekek legnagyobb faházaihoz képest megközelítőleg fele, de inkább harmad akkora volt, itt 3 zuhanyzófülke jutott 25 fiúra. A mexikói, lengyel és magyar lányok külön-külön a legkisebb faházakhoz képest

is körülbelül háromszor kisebb szobákban, szintén emeletes ágyakon kaptak helyet, a mexikói lányok 12-15-en, a lengyel és magyar lányok pedig egy-egy szobában hatan laktak, közös fürdőkabinjukban egyetlen vécén és két zuhanyfülkén kellett osztozniuk. A félperifériás dolgozók szeparált lakhelyet nem jelölték az itt-ott fellelhető tábori térképen – szobáik falán azonban már megérkeztek előtt ott díszelgett a „Shantytown” feliratú tábla, amelyet a közhiedelem szerint a tábor karbantartó csapataért felelős menedzser nevezett el így évekkorábban, utalva ezzel az afrikai szegénynegyedek bádogházaira (Ágnes 2017).

A térben való elszeparáltság mellett a kelet-európai és mexikói személyzet marginalizált helyzetét tovább tetézték a tábori vezetőség által a gyerekefelügyelők részére szervezett exkluzív integráló és csapatépítő programok, melyek biztosították a brit és amerikai diákok közötti interakciót és együttműködést, az életre szóló barátságokat, és a kalandokkal teli nyarat, amit a Camp Leaders programja ígért, amelyekben azonban a kelet-európai és mexikói diákok nem részesültek (Carlos 2017). Az Egyesült Államok területéről érkező fiatalok közvetítő cég közreműködése nélkül tudtak gyerekefelügyelői posztra jelentkezni, a nemzetközi személyzet többnyire a Camp Leaders, a Camp America, esetleg az Interexchange közvetítő cégek programjain keresztül érkezett, ez utóbbi kettővel a mi táborunkban kizárólag néhány brit gyerekefelügyelő kötött szerződést, a külföldi személyzet többsége jellemzően a Camp Leaders csereprogramjában vett részt (Lewis 2017). A diákok egész nyári fizetése minden pozícióban átlagosan 1500-3000 dollár körül mozgott. Akik először vettek részt a programban, általában 2000 dollár alatt kerestek, a visszatérő dolgozók 2500-3000 dollárnyi fizetést kaptak, tehát a félperifériáról és a centrumtérsegből érkező diákok egyaránt, kisebb-nagyobb eltérésekkel, de hasonló fizetést tudhattak magukénak a nyár végén (Carlos 2017; Lewis 2017; Patrycja 2017). Látszólag tehát nem volt kereseti különbség a személyzeti hierarchiában, azonban a karbantartóknak, a takarítóknak és a konyhai dolgozóknak kötelezően minimum 10 hétre kellett szerződniek, míg a gyerekefelügyelőknak 6-7 hétre, tehát csak arra az időre, amíg a gyerekek táboroztatása zajlott. A gyerekek érkezése előtti és utáni időszakban a táboroztatás előkészületeit, illetve a táborozók távozása utáni munkálatokat tehát a konyhai, takarítói és karbantartó személyzet végezte, illetve kisebb táborozó csoportok érkezésére is számítani lehetett ezekben a hetekben.

Míg tehát a személyzet kelet-európai és mexikói dolgozóinak kötelező volt a tábor előtti és a tábor utáni időszakban is dolgozni, és általában 10 hétnél is több időre vállaltak munkát, a gyerekfelügyelők választhattak úgy, hogy többet dolgoznak 6 hétnél, de általában nem volt ilyen tendencia, a gyerekek távozásakor ők is elhagyták a tábort. A centrum országainak diákjai gyerekfelügyeléstől eltérő pozíció betöltésére nem mutattak igényt, és a vezetőség sem szándékolta munkaerejüket a tábori munkamegosztás egyéb területein becsatornázni (Ryan 2017):

„Ja nem, egyértelműen nem volt olyan opció, hogy például a konyhai személyzetben lehessen dolgozni. A Pontiac-os lista, amit láttam a pozíciókról, gyerekfelügyeléssel kapcsolatosak voltak. Nem, nem hiszem, hogy ez ebben a táborban opció lehetne [...]. De azt kell, hogy mondjam, a felvételi procedúránál nem volt semmilyen konkrét szűrő, úgy értem persze, egyértelműen gyerekfelügyelőknak szolt kizárólag, de ilyen általános volt az egész, hogy mi érdekel, mit szeretnél dolgozni, mivel foglalkozol most, milyen képesítéseid vannak. De nem emlékszem, hogy lehetőségem lett volna konyhai vagy karbantartói munkára jelentkezni”.

A konyhai, takarítói, és karbantartói munkákat, és ezen pozíciókhoz társuló szállás- és munkakörülményeket tehát a tábori vezetőség tudatosan a félperifériás országokból közvetített olcsó diákmunkásoknak szánta, akik nem restelltek elvállalni helyi minimálbérért olyan munkát, amit az amerikaiak és a nyugat-európaiak vonakodva végeznének el.

Az alávetés megjelenési formái a táborban

Egy amerikai eredetű transznacionális vállalat által történő diákmunkaerő-közvetítés Kelet-Európából és Mexikóból, mint félperiférikus régiókból egy USA-i személyzet alantas, szolgálói pozícióiba a globális munkamegosztás viszonyrendszerében jól értelmezhető folyamat. A tábor személyzetének kizsákmányoló és elnyomó hierarchikus berendezkedése, melyben az alantas munkákat a félperiférikus régiók diákjai végezték, mindvégig megkérdőjelezetlen volt. A centrum-félperiféria viszonyrendszerén alapuló csoportképződést azonban felülírta a rassz alapú megkülönböztetés mechanizmusa, mely által a mexikói diákokat, mint mindkét, fehér emberek alkotta személyzeti csoportok alávetettjeit a legkevesebb elismertséggel járó munkákba osztották. E jelenség ténykörét korábban már kifejtettem Grosfoguel (1962) „hatalom gyarmati-

sága” fogalom kapcsán, melyben a szerző kiemeli a rassz és a rasszizmus eszméjének jelentőségét a sokrétű hierarchiák szerkezetének alakulásában, s amely a globális munkamegosztásnak is az egyik legfőbb szervezőelveként működik (Grosfoguel 2011:5758). A legmegvetettebb munka elvégzése a nem-európai népekre hárul – mint a táborban a takarítói és karbantartói munkák a fehértől eltérő bőrszínű, mexikói egyetemistákra. Ami ezt a megkülönböztetést itt meghatározta, az nem konkrétan az eltérő bőrszín, hanem az ahhoz társított gyarmati múltból eredő, mexikóikkal kapcsolatos alárendelő, egzotizáló bevésődések (Kóczé 2014). Carlos saját munkakörülményeivel kapcsolatban beszámolt kiszolgáltatott, rasszizált helyzetéről, mely feltételeik retorikájában és hozzáállásában nap mint nap megjelent:

„Ha van valami, amit utálok, az az, ha semmibe veszik a munkám. Hánynom kell tőle. Egész nap abban a kibaszott tóban állok, tele szarral, állatokkal és undorító dolgokkal a tűző napon, és akkor azt mondja [Michael Etra] nem csinállok semmit [...]. Aztán megígérte, hogy hoz nekünk munkaruhát, de egész nyáron nem kaptunk semmit, boxerben kellett dolgoznom. És jönnek oda, kérdezik, hogy minden rendben van-e, és nem, nincs rendben semmi, munkaruhánk sincs, egy pohár vizet nem kapunk a tűző napon tőlük, csak kérdezik, de nem érdekelnék őket igazából, csak kihasználnak minket, de hát mit csináljunk [...]. És most meg kirúgtak 15 mexikóit, hogy kevesebb emberért kelljen fizetniük, majdnem mindenkit kirúgtak közülünk. Talán nem akarnak több mexikóit itt..., igazából nem tudom miért csak mexikóikat, de igen, csak mexikóikat rúgtak ki. A kirúgottak nagyon mérgesek voltak, de hát nem tudnak csinálni semmit. És ez most borzasztó, mert az összes mellettem dolgozót kirúgták, és nagyon nehéz egyedül az a munka, amit 5 embernek kellene csinálnia” (Carlos 2017).

A fenti idézetből egyértelműen látszik a „fajspecifikus kizsákmányolás” formája (Young 2001:21), melyben a tábori elit saját érdekeit szem előtt tartva használta ki a kiszolgáltatott mexikói fiatalok munkaerőjét, akik szolgai munkájukért azonban tényleges elismerést nem kaptak. A tábori vezetőségnek nem kellett ezen törnie a fejét, hiszen az olcsó, alávetett mexikói diákok az elismerés bármilyen formája nélkül akarva-akaratlanul is elvégezték a nekik szánt alantas munkát. A csoportközi viszonyokban a brit, amerikai és kelet-európai diákok narratívájában is egyaránt érzékelhető volt a mexikóikkal szembeni kirekesztő és lealacsonyító

hozzáállás. A nyugati diákok zöme nem mutatott nagymértékű hajlandóságot az interakció bármilyen formájára – tábori életük mindennapjai semmilyen közös platformon nem kereszteződött, a mexikói diákokat leginkább szemétszedés, kukautírás, tótisztítás, vagy véctisztítás közben láthatták, a megterhelő, lealacsonyító fizikai munka minden látható jegyével együtt (Carlos 2017; Ryan 2017). A mexikóiakkal kapcsolatos tapasztalásuk ezekben a rasszizált és lealacsonyító kódokkal átítatott képekben nyertek teret, melyekben a másság kódolása mentén formálódó reakcióik azonos mód hierarchikus kapcsolatba rendezték az alávetett mexikóit, mint „megfigyeltet”, s a privilegizált gyerekefelügyelőt, mint „megfigyelőt” (Kóczé 2014). A rassz-alapú betagozódás egyben implikálta a kelet-európai diákok, mint a normatív, fehér hatalom elmaradott, „szegény rokonainak” felsőbbrendűségét a mexikóiakhoz képest (Böröcz 2017:338). Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a kelet-európaiak a szimbolikus elismerés ranglétráján való emelkedés végett könnyedén behelyezkedtek a mexikóiakat egzotizáló és lealacsonyító rasszista narratívába, mely így tehát garantálta a mexikóiak hozzájuk képesti alsóbbrendűségét. Kulturális különbözőségük esszencializált konstrukcióiban eltérő munkamórájuk, egzotizált és szexualizált szerepeik kaptak hangsúlyt, mely konstrukciók a domináns diskurzusban kirekesztettségük magyarázataként jelentek meg. A mexikóiakkal kapcsolatos kulturális és történelmi bevésések konstruálták azt a szexuális viselkedésmódjukról alkotott szemléletmódot, melyben a mexikói fiatalok, mint a szexualitás és a „mátság” esszenciáját hordozó testek a primitív társadalmi és kulturális élet termékeiként jelentek meg. Döntően a mexikói lányok voltak inkább fókuszai a szexizmust és rasszizmust ötvöző gondolkodásnak, melyben ők, mint a domináns, fehér, patriarchális berendezkedés alárendeltjei kaptak szerepet. A következő idézet Carlos interjújából jól szemlélteti a mexikói lányok megjelenítését az uralkodó diskurzusban, melyben kulturális sajátosságuként citált női testképük alapján bélyegződnek meg:

„Ja a mexikói lányokkal nem nagyon lehet barátkozni..., aranyosak így távolról, de csak egymással vannak egésznap, nagyon egyszerű dolgokról lehet csak velük beszélgetni, az angoluk sem olyan jó [...]. Meg tudod van ez a kép a mexikói lányokról, hogy milyen szépek, és ezek a mexikói lányok meg nagyon csúnyácskák [...], egy-kettő van minden évben aki nem, rájuk mindenki egyből rámegey... Ja hát meg volt egy ilyen, hogy velük így ciki össze-

kavarni, meg rájuk általában csak azután mennek rá a fiúk, miután már senki más nem jött össze, mert hogy velük könnyű összekavarni [nevet]. Például az Emile is ezt csinálta tavaly tudod” (Carlos 2017).

A mexikói lányokról alkotott kirekesztő és tárgyiasító narratíva a mexikói fiúk hozzáállásában is észlelhető volt, nagy részük szexuális kapcsolatok és barátságok kialakításában látványosan a kelet-európai lányok felé közeledett, ezzel szemben az amerikai és brit gyerekefelügyelőkkel ők nem mutattak igényt interakcióra (Carlos 2017). A kelet-európai dolgozók nem fejeztek ki egyértelmű elzárkózást a nyugati diákok irányába, az interakciók zöme e két csoport esetében a kelet-európai lányok és a nyugati fiúk között zajlott, utóbbiak az interjúk, és tapasztalataim alapján hasonló logika mentén gondoltak a konyhai lányokkal kezdeményezett hosszabb-rövidebb, általában kizárólag szexuális fókuszú kapcsolataikra, mint a mexikói lányokkal kötött kapcsolatokra. Az egyetlen hely, ahol lehetőség adódott az ismerkedésre, az ebédlő volt, ahol a kelet-európai lányok kiszolgálták a táborban élőket, így az amerikai és brit fiúkat is. Így minden lehetséges interakció ezen az eleve egyenlőtlen hatalmi viszonyon alapult, melyben a gyerekefelügyelő fiúk felsőbbrendű pozíciójuk előnyeit kihasználva a nekik alárendelt lányokkal gyakorlatilag kizárólag szexualizált, női mivoltuk miatt szándékoltak ismerkedni (Ágnes 2017). E gyakorlatok mentén a tábori diskurzusban a kelet-európai lányokról alkotott narratíva az elnyomó, fehér, privilegizált férfi hatalmi pozíciójából megfogalmazott alávetett, objektifikált nőiséget jelenítette meg – a mexikói lányokról konstruált képtől annyiban eltérően, hogy itt a rasszra utaló „mátság” fogalmának külső, testi jegyei nem voltak. Az elnyomás egyik fő motívuma tehát a lányok szexualizált megjelenítése volt, amely már azzal eldőlt, hogy a munkamegosztásban a női szerepekhez társított pozíciókba osztották a kelet-európai és mexikói lányokat. A felszolgáló, fejkendős konyhas lány és a latin-amerikai takarítónő toposzaiba kényszerültünk, mely alárendelt és hatalmi tekintetektől védtelen szerepekben az elismerés egyetlen formája a férfi figyelem volt, mely még nagyobb súllyal bírt a hierarchiák összefonódásának csúcán lévő nyugati fiúk pozíciójából. Az ilyen intim kapcsolatok már önmagában az angol nyelv használata miatt is egyenlőtlenek voltak, hiszen egy kelet-európai vagy mexikói lány jóval nehezebben tudta idegen nyelven kifejezni magát egy angol anyanyelvű fiúhoz képest. Így még könnyebben behelyezkedett a feminin, gyenge, intellektuálisan alsóbbrendű, függő szub-

jektum pozíciójába, melyben bármilyen, az elnyomótól érkező pozitív impulzus mélyen megmaradt, s ezek alapján megpróbált a minden szempontból hatalmi fölényben lévő személynek megfelelni, akik nem restelltek kihasználni a lányok kiszolgáltatottságát. Az uralkodó diskurzus a domináns csoportoknak kedvezően a lányok önalávetését könnyelműségükkel magyarázta, mely mintegy legitímálta a saját hatalmi pozíciójukkal való visszaélést.

A tábori vezetőségnek nem kellett közvetlenül foglalkoznia a konyhai dolgozók munkájával, az egyedüli amerikai felettesünk a konyhai séf volt, akit az Etra családtól független cég közvetített a táborba. A tábori elit így velünk gyakorlatilag semmilyen interakcióba nem lépett, a mexikói személyzettel ellentétben így mi alig tapasztaltuk meg mindennapi cselekedeteikben és gyakorlataikban a tábor elnyomó infrastruktúrájának manifesztálódását (Carlos 2017). Leginkább csak a strukturálisan beágyazott, nyugati egyetemisták viszonylatában marginalizált és alárendelt helyzetünk volt az, melyben az elnyomó hatalmi viszonyok szimbolikusan kifejeződtek, s melyek láthatatlan korlátokat helyeztek elénk tábori életünk mozgásterében. Azt mondhatom, az elnyomás mechanizmusai számunkra így sok esetben még kevésbé lehettek felismerhetők, hiszen külső testi jegyeinkben nem különböztünk a minket elnyomóktól, s az elnyomás jellemzően éppen olyan helyzetekben rejlett, melyekben mi paradox módon nagyfokú szabadságunkat, önkifejezhetőségünket és elismertségünket tapasztaltuk. Kirekesztettségünkéből adódóan valamennyi szabály betartását a gyerekfelügyelőkkel szemben rajtunk nem ellenőrizték, akik azonban megszegés esetén szigorú megrovásra, elbocsátásra számíthattak (Ágnes 2017; Ryan 2017). Ez az eltérő hozzáállás a tábori elit részéről leginkább az estéink szabad eltöltésében növelte mozgásterünket – velünk senki nem tartotta be a takarodót, és szemet hunytak táboron belüli alkoholfogyasztásunk felett is. Annak okát, hogy a tábori elit miért tűrte meg a rendszeres szabályszegéseinket, leginkább abban látom, hogy a mi háttérmunkánk nem volt közvetlen része a gyerekek mindennapjainak, így a szülőknek fogalmuk sem volt arról, hogy kik, s miért dolgoznak a konyhán – nem tartották számon a létezésünket sem, és nem is volt több információra szükségük annál, mint hogy az ebéd fel legyen szolgálva, a fű le legyen nyírva, a vécék tiszták legyenek (Ágnes 2017). Ennél sokkal fontosabb volt a gyerekfelügyelő munkája, akiknek elsődleges felelőssége volt abban, hogy a gyerekek jól érezzék magukat és biztonságban legyenek, így

az ő viselkedésükben és munkájukban nem lehetett mulasztás. Nem is lett volna nagy hozadéka tehát fokozott számonkérésünknek, a munkát anélkül is elvárásaiknak megfelelően elvégeztük. Mi több, s ami itt igazából lényeges, hogy a tábori elit kezében a számunkra biztosított speciális autonómia tökéletesen megfelelő eszközt nyújtott hatalomnélküliségünk és alárendeltségünk megpecsételésére. A vezetőség alkalomadtán úgy tett, mintha nem látná az alkoholt a kezünkben, ha éppen – szándékoltan vagy szándékolatlanul – arra járt, mi pedig semmi mást nem tehattünk egy ilyen helyzetben, mint-hogy elfogadjuk, hogy nem látja azt, amiről tudjuk, hogy látja (Ágnes 2017). Ezzel a hallgatolagos megállapodással mintha legalábbis megvesztegettek volna csendben maradásunkért, és mondanom sem kell, ezzel azt is elfogadtuk, hogy az elnyomás bármilyen formáját gyakorolhatják ránk. Kényszerűen beleegyeztünk abba, hogy ténylegesen semmilyen formában nem törődnek velünk, ezen az alapon pedig nem panaszkodunk a „Shantytown” élehetlen körülményeiről, és elfogadjuk, hogy akképp rendelkeznek velünk, ahogyan az éppen érdekeiket szolgálja – akkor újítják fel a szállásunkat, amikor ők gondolják, mi pedig nem jelezzük annak igazságtalanságát, hogy a tábor minden szegletének felújítása és kiépítése előrébb való, mint a mi elrejtett, eltitkolt, embertelen körülményeink. A mexikóiakat hasonló kiváltságokkal hallgattatták el, ők viszont cserébe kénytelenek voltak nap mint nap saját bőrükön megtapasztalni a tábori elit rasszista és lealacsonyító bánásmódját, és munkájuk megalázó mivoltát, melyben kiszolgáltatott pozíciójuk a kulturálisan és történelmileg bevéselt alárendelt szerepükbe citálta őket – a gyarmati lét függő, szolgai szerepébe (Carlos 2017).

Elnyomók és elnyomottak identifikációs sémái

Több ízben felületesen érintettem, hogyan hatott az uralkodó diskurzus és az alávetés az alávetettek, illetve az elnyomók identitására, ezt most szeretném rendszerezve, részletesebben kifejteni. A tábor struktúráját különböző hierarchiák bonyolult összefonódása adta, melyben „a különböző hierarchiához társított szimbolikus értékrend csak a hierarchia csúcsán tesz lehetővé ellentmondásmentes identifikációkat, az alsóbbrendűség pozíciójába szorított szereplőket viszont bonyolult identifikációs bűvészmutatványokra kényszeríti” (Gagy 2013:303).

Az interjúk alapján arra következtettem, hogy az alávetettek elnyomásából adódó igazságtalanságérzet elsősorban nem a struktúra egyenlőtlen viszonyainak megkérdőjelezésében, hanem a csoportközi viszonyokon belül, az egymással szembeni ellentmondásos, olykor elzárkózó, olykor önálavető hozzáállásban csatornázódott be. Érthető folyamat ez, hiszen az alárendelt csoportok diákjai a táborba érkezésig nem tudhattak a tábor igazságtalan és kiszákmányoló mivoltáról, melyben a munkavállalás csupán az őket alávető domináns csoportok hatalmi fölényét termelte újra. Az munka megkezdése előtt a program minden résztvevőjében erről a három hónapról kialakított kép az a kalandos, multikulturális nyári élmény volt, amire a Camp Leaders előzetesen felkészítette a diákokat. Az interjúkból világosan kiderült, hogy az ezzel kapcsolatos önszemlézés, és az elnyomás és kiszákmányolás elleni küzdelmek logikusan a mindennapi csoportközi érintkezésekben ütköztek ki. Ebben a rassz-alapon hierarchizált közegben alakult ki a csoportok identifikációja, amely a csoportok egymáshoz képesti önmeghatározását jelenti (Young 2001:14-15), és így értelemszerűen az identifikációs stratégiákat a rassz-alapon kategorizált csoportok közötti viszonyok alakították elsősorban. Az amerikai és brit gyerekefelügyelők táboron belüli identifikációja jól párhuzamba hozható Gagyi Ágnes fentebb idézett állításával. Lévén, hogy az amerikaiak és a britek az egymásba fonódó hierarchiákban felsőbbrendű pozíciót töltöttek be, ők voltak azok, akik a tábor „szellemi termelésének eszközei fölött is rendelkeztek”, mely által tehát a tábor diszkurzív infrastruktúráját a történetileg kitermelt nyugati tudásstruktúrák határozták meg (Ványi 2015:174). Az elnyomás motívumainak ők nem elszenvedői, hanem reflektálatlan újratermelői voltak mindennapi cselekedeteikkel és berögzült viselkedésmódjukkal, melyek kapcsán magukra nem mint az elnyomás elkövetőire gondoltak – narratívájukban nem merült fel a táboron belüli elnyomás bármilyen formájával kapcsolatos reflexió. A rassz-alapú hierarchikus besorolásban nem ismerték fel a rasszizmus vonását, saját magukat egy jószándékúnak vélt liberális társadalom tagjaiként az antirasszizmus és a kulturális diverzitás mellett elkötelezettnek tartották, melynek logikájába zárva elképzelhetetlennek tűnhetett részükről bármilyen strukturális elnyomás újratermelése. A csoportok közötti interakció hiányát és az alávetett csoportok marginalizálódását az eltérő munkaterületekkel és pozíciókkal magyarázták – a különböző munkaterületek rassz-alapú hierarchiá-

ját azonban már nem ismerték fel. A kelet-európaiak és mexikóiak eltérő pozíciókba besorolását az angol nyelv használata miatt látták funkcionálisnak, mely pozíciók közötti hierarchikus kategorizálást nem vélték felfedezni:

„Mindannyian nagyon kedvesnek és aranyosnak tűntök, meg érdekesek vagytok, nagyon bírom az akcentusotokat. A karbantartók is nagyon jófejek és segítőkészek, mindent meg tudnak javítani, ha elromlik valami. Szóval az, hogy így el vagyunk szeparálva, mexikóiaktól meg tőletek, az csak azért van, mert más pozícióban vagytok, és így nincs is lehetőségünk közelebről megismerni” (Lewis 2017).

Privilegizált helyzetüket tehát funkcionálisnak és természetesnek vélték, s a saját kognitív sémákat univerzalizáló diskurzus béklyójában nem látták annak strukturális és mély igazságtalanságokban gyökerező voltát, ahogy azt sem, hogy felsőbbrendűségüket mások elnyomása tartja fenn. Fontosnak látom hangsúlyozni, hogy az elnyomás reflektálatlan újratermelése nem ad felmentést a hatalmi fölényrel való visszaélésre, azonban részben jó magyarázatot ad arra, hogy jószándékúnak vélt viselkedésmódok és hozzáállások elnyomó és kiszákmányoló jellege miért nehezen felismerhető az alá- és fölérendelt számára egyaránt. Az általuk uralt diskurzusban tehát nincs szó elnyomásról, így az elnyomott csoportoknak lehetőségük sem volt felismerni és artikulálni elnyomott létük igazságtalanságait. Az alávetettek identifikációs stratégiái így ellentmondásos érzelmek mentén formálódtak, melyben jellemzően két identifikációs minta volt felfedezhető, ezeket Gagyi Ágnes „koloniális önszeretet” és „önkolonializáló emancipáció” fogalmi jól leírják (Gagyi 2013:309).

Az egyenlőtlen és elnyomó viszonyok formálta közeg az elnyomott csoportok diákjait olyan identitással ruházta fel, melyben nagy jelentősége volt kelet-európai és mexikói mivoltuknak, melyhez a tábor diszkurzív gyakorlata a történetileg bevett „elmaradottság”, illetve „gyarmati szolgaság” fogalmát citálta. Ezt a megbélyegzést tehát a már említett két identifikációs küzdelem révén dolgozták fel a csoport tagjai, nem szerint valamennyire eltérően. A lányok, mint női és kelet-európai, vagy mexikói mivoltukból adódóan súlyozottan alávetett csoport, jellemzően inkább az „önkolonializáló emancipáció” stratégiájával küzdöttek elismerésükért, melyben – ahogy azt már korábban pedzegettem – identifikációjukat leginkább a nőiségükhöz, kulturális különbségükhöz társított szexualizált

toposz határozta meg. Tábori önkifejezésük szűkre szabott keretei alighanem láthatatlanok voltak – a domináns szerepben lévők szexuális töltetű, tárgyiasító impulzusai az elismerés ranglétráján való emelkedéssel kecsegtettek, valójában azonban csak az őket elnyomók kulturális és szimbolikus hatalmát erősítették a rájuk szabott szerep belsővé tételével. Pozíciójukból nem volt lehetőségük teoretizálni identitásuk fontosnak vélt értékeit és felismerni elnyomott mivoltukat:

„De nem amúgy, az tök jó volt, mármint a munkát én nagyon élveztem, akkor lehetett barátkozni a gyerekfelügyelőkkel, meg kábé mindenkinek volt valaki, akivel kavart, és akkor mindig akkor történtek az izgi dolgok, amikor odajöttek a gyerekfelügyelők kaját kérni, meg hogy most oda jön-e, vagy mit fog mondani, meg ilyenek és akkor azt úgy lehetett várni” (Ágnes 2017).

Ezzel szemben a fiúk identitáskonstrukciói inkább a „koloniális önszeretet” fogalmával jellemezhetők, leginkább azért, mert tudatosan elzárkóztak az amerikai és brit gyerekfelügyelőkkel való interakcióktól, saját identitásukban kelet-európai és mexikói mivoltukhoz rendelt értékeik viszonylatában az amerikai dolgozókat a róluk előzetesen bevésődött leértékelő sztereotip szerepekben aposztrofálták. Interjúalanyom szerint „az amerikai gyerekfelügyelők nagyon buták és életképtelenek voltak” (Carlos 2017). Ezzel egyetemben, nem tettek különbséget amerikai és brit gyerekfelügyelők között, mindkét ország dolgozóihoz a „buta amerikaiak” sztereotip megjelenítését rendelték.

Ebben azt látom, hogy az elnyomó csoport leértékelése saját elnyomott helyzetük identifikációjának egy eszköze volt, mely önmeghatározásban magukat, mint félperifériás országok lakóit felértékeltek az őket elnyomó, privilegizált centrumbeliekhez képest, mely stratégia által igazoltnak tűntek a valójában alávetettségükből adódó negatív érzéseik. A nem szerint eltérő identifikációs küzdelmek bemutatásán túl fontos leszögezni, hogy a két stratégia nem egymástól elkülönülő kategóriákként jelent meg, annál is inkább, mert önellentmondásos összefonódásuk és váltakozásuk egyéni szinten gyakran megmutatkozott; a lányok többsége azonban, mint férfiaknak alárendelt csoport, általában inkább az önkolonizáló emancipáció eszközeivel igyekezett elismeréshez jutni. Ezzel szemben a fiúk – akiket nemük miatt nem bélyegeztek meg a domináns diskurzus hatalmi tekintetei – inkább az elzárkózást, vagyis a koloniális önszeretetet választották, e perspektívából a lányok önálávetését leala-

csonyító gesztusaikkal bírálva, mely öngyarmatosításban nem érzékelték a nőkre irányuló elnyomás és kizsákmányolás jelenségét. Ezen túlmenően, a bizonyos szempontból a kelet-európaiaknak is alárendelt mexikóiak körében összességében kevésbé volt jellemző az önkolonizáló emancipatív identifikálás, feltételezhetően éppen amiatt a rasszizáló bánásmód miatt, ami őket mindkét csoport alárendelte, mint a gyarmati múlt jegyeit magán viselő „Másikat”, a két csoport szöges ellentétét. Ebből fakadóan a domináns diskurzus által determinált elismerési ranglétrán való emelkedésben jóval szűkebb mozgásterük volt, mint a kelet-európaiaknak – ebből a pozícióból az önkirekesztés és az alsóbbrendűség felértékelése egy sokkal biztonságosabb, kevesebb költséggel járó stratégiának tűnhet.

Mindkét identifikációs stratégiát azonban a domináns hatalom által uralt diszkurzív rendszer termelte ki, így annak logikájában maradván csupán öngyarmatosító és önkirekesztő folyamatokat teremt, mely által az elnyomott csoportok saját maguk termelik újra elnyomásukat. Teszik ezt azért, mert elnyomásuk nem felismerhető, lévén, hogy az elnyomó hatalmi viszonyok kulturális történelmi keretbe ágyazva normatív jelleggel hatnak.

Összegzés

Dolgozatomban egy amerikai gyerektábor elnyomó viszonyainak vizsgálatára tettem kísérletet. Kutatásomban a gyerektábor felépítésének elemzésén túl a választott elméleti keret tükrében arra kerestem a választ, hogy milyen globális társadalmi viszonyokban gyökerezik a gyerektábor területi alapon hierarchizált munkamegosztása. Továbbá azt vizsgáltam, hogy milyen mechanizmusok, gyakorlatok, bánásmódok termelik újra a személyzeti hierarchia alávetett csoportjainak kizsákmányolását és elnyomását, valamint, hogy az elnyomás milyen identifikációs stratégiákat szül a csoportközi viszonyokban és az egyének csoporton belüli működésében. A szakirodalmi háttér mellett a tábori dolgozókkal készített interjúkat elemeztem a választott témám fókuszának mélyebb megértéséhez.

A vilárendszer-elméleten keresztül sikerült feltérképeznem, hogy a nemzetközi cég által az USA-ba olcsó kelet-európai és mexikói diákmunkaerő közvetítés jól látható leképeződése a globális centrum-félperiféria viszonyoknak, melyben a világszintű munkamegosztásból származó előnyök egyenlőtlenül oszlanak meg. Ezen túlmenően,

Grosfougel „hatalom gyarmatiságáról” írt tanulmánya magyarázatot adott arra, hogy minek köszönhető a mexikóiak legalantasabb pozíciókba való besorolása (Grosfougel 2011:57). Lévén, hogy a modern világrendszerbe ágyazódott hierarchiák összekapcsolódásában Észak-Amerika és Nyugat-Európa domináns pozícióban van, így a két ország által reprezentált fehér, nyugati férfi értékei meghatározták a tábori diskurzust. Dolgozatomban ez jól látható, lévén, hogy a nemi és rassz alapú alávettség is megjelent a táborban; a centrum-félperiféria viszonyokban létrejött elnyomó struktúra elnyomási motívumát tovább árnyalta a nyugati felsőbbrendűséghez köthető, fehér férfi hatalom szexista és rasszista volta.

A centrum-félperiféria szerinti globális munkamegosztás tehát jól dekonstruálja annak tényét, hogy egy amerikai eredetű transznacionális cég olcsó munkaerőt közvetít félperiférikus országokból az USA-ba. Azonban nem világít rá a tábori struktúra szexista és rasszista elnyomási mechanizmusaira, melyek speciálisan a mexikói és/vagy női diákokat vetették alá és tették szexualizálttá, az uralkodó diskurzus által konstruált szerepbe helyezve őket. A félperiférikus országok diákjainak eltérő módon való alávetésének további megértésében segítettek Böröcz „szegény rokon” és „szolga” fogalmai (Böröcz 2017:338). E fogalmak rávilágítottak a kelet-európai betagozódás inkább a „közülünk való, de elmaradt”, illetve a mexikói betagozódás „a Mi ellentétünk, a Más jelentése” közötti rasszizáló bevéődésre, mely a mexikóiakat mindkét másik csoport alá rendelte.

Annak oka, amiért a világrendszer-elméletet tekintem dolgozatom elsődleges kiindulópontjának, nem abban áll, hogy a gazdasági fókuszú iskolát előbbre valónak tartom a kulturális fókuszú posztkoloniális tanulmányoknál, csupán arra az egyértelmű tényre vezethető vissza, hogy a szóban forgó transznacionális vállalat általi olcsó diák-munkaerő-közvetítés a globális társadalmi munkamegosztás egyik jól látható példája, s ebben az értelemben a világrendszer, mint globális társadalmi kontextus szükségszerűen alapját képezi vizsgált témának. A világrendszerbe ágyazódó összefonódó hierarchiák pedig további elnyomási motívumokat képeznek, a posztkoloniális tanulmányok nagyban hozzájárultak ezek felismeréséhez és elemzéséhez.

Az interjúk alapján megvizsgáltam tehát a tábor struktúrájába ágyazódó elnyomó bevéődéseket és mechanizmusokat. Ennek egyik legnyilvánvalóbb formája a térbeli szeparáltság volt, mely

marginalizálta az alávetett csoportokat és ellehetlenítette a domináns csoporttal való integrációt, és így azt is, hogy a domináns csoport által uralt diskurzusban alakító szerepük legyen. Az eltérő munkaviszonyok is az alárendelt csoportok beszűkült mozgásterét tartották fenn, melyben a kelet-európai és mexikói lányok kizárólag a nekik kijelölt szexualizált és rasszizált szerepekben tudtak működni, mint a felsőbbrendű „megfigyelők” által „megfigyelt” csoport (Kóczé 2014). Az interjúk alapján a mexikóiak nap mint nap tapasztalták a tábori elit lealacsonyító és rasszizáló hozzáállását, mely a kulturálisan beágyazott gyarmati múlt maradványaként citálta őket szolgálai szerepükbe.

Az elnyomás felismerése nem következik automatikusan az elnyomott pozícióból – ahogy az itt is látható volt, az alávetettek jobb híján az elnyomás logikájának megfelelően viselkedtek. Választhattak: emancipatorikus eszmények jegyében elfogadják a nekik szánt alárendelt szerepet, mellyel tehát saját maguk járulnak hozzá elnyomásukhoz, vagy elzárkóznak a szimbolikus elismerés lehetőségétől, és kikeresztődnek, mely stratégiával szintúgy alárendelt helyzetüket tartják fenn. A két stratégia ellentmondásos és bonyolult összefonódásában és küzdelmeiben bizonyos csoportspecifikus minták kirajzolódtak. A lányok – főként a kelet-európaiak – inkább önalávető, a fiúk inkább önkirekesztő eszközök révén próbáltak kitörni elnyomott helyzetükből, híján annak az öneszmélésnek, mely által világosan látszik: ezek az identifikációs stratégiák csupán alattomos torzszülöttjei annak a struktúrának, mely alávetettségüket létrehozta. A mexikói diákok, mint akik lévén, hogy „nem tudnak fehérek lenni”, összességében jobbára elzárkóztak a szimbolikus elismerés lehetőségétől, elfogadva ezzel alsóbbrendű, elnémított helyzetüket, mellyel a tábori elit rasszizáló, kizsigerelő bánásmódját is elfogadták.

Ezeket összevetve, a modern világrendszert fogalmát itt nagyon fontosnak tartom, mert általa jól látszik: a történelmi folyamatokban megcsontosodott globális strukturális viszonyoknak és azok kognitív képződményeinek meghatározó ereje egy USA-i gyerektábor transznacionális személyzetében is legfőbb, és megkérdőjelezhetetlen szervezőelv. Személyes érintettségem kapcsán szükségszerűnek tartom megjegyezni, hogy kutatásom folyamán lehetőségem adódott jóval árnyaltabb képet kapni a gyerektábor struktúrájáról, mellyel kapcsolatban dolgozatom előtt csupán megfoghatatlan igazságtalanságot és elégedetlenséget éreztem. Az interjúk alatt megdöbbentően tapasztaltam, hogy az általam

egysíkúnak érzékelt elnyomás valójában rétegzett, amely rétegződés a világrendszer összefonódó hierarchiáiból ered.

Dolgozatom elsődleges célja volt, hogy megértsem a táborban körülöttem lezajlott folyamatokat, melyekkel kapcsolatos érzéseim artikulálására nem volt eszközüm. A világrendszer-elmélet és a posztkoloniális tanulmányok alkalmazásával azonban úgy érzem, valamennyire sikerült mögé látnom a Camp Leaders neoliberalis konstrukciójának, mely a multikulturalizmus fátyla mögé bújtatta a tábor rassz-alapon hierarchizált személyzeti struktúráját, minekutána a sokszor rejtve működő elnyomó mechanizmusokat is könnyebb volt felismernem az interjúk alapján. A strukturális meghatározottságok identitásformáló volta elgondolkodtatott – vajon az elnyomottaknak kijelölt szerep levetkőzhető-e, és ha igen, mitől függ, hogy ki, meddig marad ebben a konstruált szerepben? A modern világrendszer megcsontosodott, kizsákmányoló és elnyomó viszonyaiban lehetséges-e egyáltalán letérni az öngyarmatosítás útjáról? Ehhez hasonló kérdések sorát nyitotta meg számomra ez a szellemi munka, melyek megválaszolását dolgozatom szűk keretei nem teszik lehetővé, ugyanakkor ez nem ejt csorbát a lelkesedésem – sokkal inkább eltökélte tesz a dolgozatom témájában való további elmélyedésben.

Felhasznált szakirodalom

- Arrighi, G. 2014 A fejlődés illúziója. *Eszmélet*, 159-192.
- Böröcz J. 2017 *Hasított fa – a világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Éber M. Á. 2017 A lelkünkben duruzsuló hatalom. *Eszmélet*, 190-199.
- Éber M. Á. – Gagy Á. – Geröcs T. – Jelinek Cs. – Pinkasz A. 2014 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 10-63.
- Endreffy Z. 2003 Neoliberalizmus és globalizáció. *Eszmélet*, 39-45.
- Gagy Á. 2013 Az anti-populizmus, mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, 298-316.
- Grosfoguel, R. 2011 A politikai gazdaságtan és a posztkoloniális tanulmányok gyarmatmentsítése. Transzmodernitás, határgondolkodás és globális gyarmatiság. *Eszmélet*, 39-70.
- Kapoor, I. 2010 Függőség kontra posztkolonializmus. *Fordulat* (XII), 4. On-line: http://fordulat.net/pdf/12/Fordulat12_Kapoor.pdf
- Kóczé A. 2014 A rasszista tekintet és beszédmód által konstruált roma férfi és női testek a médiában. *Apertúra* (IX) 4. (X) 1. On-line: <http://uj.apertura.hu/2014/nyar-osz/koczea-rasszista-tekitet-es-beszedmod-altal-konstrualt-roma-ferfi-es-noi-testek-amedianban/> (Letöltés: 2018 április).
- Young, I. M. 2001 Az elnyomás öt arca. In *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban*. BKÁE Társadalomelméleti Kollégium, 11-32. A *Fordulat* különszáma. On-line: <https://docplayer.hu/226174-Perspektivak-egy-tagrazart-tarsadalomban-konferencia-kiadvany.html>
- Mbembe, A. 2008 Mi az a posztkolonializmus? *Magyar Lettre Internationale*, 71 71. sz. On-line: <https://www.eurozine.com/mi-az-a-posztkolonializmus/> (Letöltés: 2018.04.10.).
- Melegh A. 2006 *On the East-West Slope: Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest, Central European University Press.
- Moore, D. C. 2008 Vajon a poszt- a posztkoloniálisban ugyanaz, mint a posztsovjetben? *2000 Irodalmi és társadalmi havilap*. On-line: <http://ketezer.hu/2008/09/vajon-a-poszt-a-posztkolonialisban-ugyanaz-mint-aposztsovjetben/> (Letöltés: 2018.04.18.).
- Preciado, J. 2010 Latin-Amerika és a világrendszer: centrum-periféria viták és társulások. *Eszmélet*, 123-144.
- Said, E. W. 1978 *Orientalizmus*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 9-56.
- Soltész B. 2015 Politikai átmenetek – migrációs átmenetek? Kelet-Európa és Latin-Amerika migrációs folyamatainak összehasonlítása. *Tér és Társadalom*, 5-26.
- Szamosi G. 1996 A posztkolonialitás. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 415-429.
- Székely Ö. 2017 Kolonializmus és szocializmus: az elnyomás modern európai modelljei. *Korunk*, 12:119-124.
- Ványi D. 2015 Társadalmi hierarchia és elnyomás. *Eszmélet*, 170-188.
- Wallerstein, I. 2010 *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Internetes források

- Camp Leaders (i.n.) *Amerikai nyári diákmunka* | *Camp Leaders HU*. <https://www.campleaders.com/hu/amerikai-diakmunka/kisejito-szemelyzet/> [Hozzáférés dátuma: 10 04 2018].
- Camp Leaders (i.n.) *Amerikai nyári diákmunka* | *Camp Leaders HU*. <https://www.campleaders.com/hu/a-taborokrol/> [Hozzáférés dátuma: 24 03 2018].
- Camp Leaders (i.n.) *Summer Camp America 2018* | *Camp Leaders MX*. <https://www.campleaders.com/mx/summer-camp-in-america/what-is-summercamp/> [Hozzáférés dátuma: 10 04 2018].
- Camp Pontiac (i.n.) *Camp Pontiac*. <https://www.camppontiac.com/> [Hozzáférés dátuma: 15 04 2018].
- Smaller Earth Group (i.n.) *Smaller Earth Group: Home*. <https://www.smallerearthgroup.com/about-us/history> [Hozzáférés dátuma: 10 04 2018].

Interjúk

- Ágnes, 2017 *A szerző interjúja* [Interjú] (16. 08. 2017).
- Carlos, 2017 *A szerző interjúja* [Interjú] (26. 08. 2017).
- Lewis, 2017 *A szerző interjúja* [Interjú] (03. 08. 2017).
- Maria, 2017 *A szerző interjúja* [Interjú] (23. 07. 2017).
- Patrycja, 2017 *A szerző interjúja* [Interjú] (23. 08. 2017).
- Ryan, 2017 *A szerző interjúja* [Interjú] (07. 08. 2017).

DAGANATOS BETEGEK MINT LIMINÁLIS OBJEKTUMOK

Absztrakt

Tanulmányom célja a szakirodalomra alapozva végigkísérni azt a folyamatot, hogyan jutnak el a daganatos betegek a státuszmegfosztottságtól a testi-lelki kiszolgáltatottságon keresztül önmaguk és a társadalom általi megbélyegzésig. Bemutatom, hogyan veszítik el identitásukat a kórházba kerüléssel, miként válnak egy rituális folyamat során liminális objektummá és milyen alkalmazkodási stratégiákkal kerülnek vissza a társadalomba, ahol még ma is előítéletek várnak rájuk, amelyek nagy részét önmagukra is érvényesítik. Feltérképezem a „rák-mítoszt”, jelesül: milyen büntető jelzők, misztikus képzetek tapadtak a daganatos betegekhez az antikvitásban és napjainkban, majd rátérek a betegjogokat érvényesítő intézményekre, vizsgálom a leggyakrabban sérült betegjogokat, betegpanaszokat. Arra a kérdésre próbálok választ találni: a már gyógyult egyének miért vannak még mindig érzelmileg súlyos címkékkel felruházva? Vajon tényleg örökre „romlottá” válnak, ha egyszer megcímkézik a „daganatos” ítélettel?

Abstract

The aim of my study is to follow the process in which cancer patients experience a loss of their humanity through physical and psychological vulnerability due to stigma by society and themselves. I show how cancer patients lose their identity from the time they enter a hospital, becoming liminal objects and the coping strategies that they adopt in society – where they are still subject to prejudice. I describe the „cancer myth”, namely: what punitive fantasies and falsehoods have forced themselves onto cancer patients throughout time. I focus on the institutions that enforce patients' rights and examine the most frequently infringed rights of patients. I seek to answer the question: why are the individuals who are already cured, still emotionally scared and labeled by society? Do patients really suffer from the burden of bearing the name of their condition in perpetuity?

Bevezetés

A KSH adatai szerint Magyarországon évről évre több mint ötvenezer rosszindulatú daganatos beteget regisztrálnak, az összes haláleset több mint negyedéért a rákos megbetegedések felelősek. Fontos tudatosítani azonban, hogy ez ma már nem egyenlő a gyógyíthatatlanság ítéletével. A rákbetegség önmagában is teher, nemcsak az egyén számára, hanem egyfajta társadalmi minősítést is hordoz magában, vélekedések és ítéletek egész halmazát. Az elmúlt évek kutatásai megerősítik, hogy e titokzatosnak és rosszindulatúnak tartott betegséget a gyógyulni vágyók óhatatlanul is véteknak, bűnnek érzik, s ez jelentős mértékben az észlelhető társadalmi megbélyegzésnek köszönhető. Kérdés az is, mi az oka annak, hogy a gyógyult egyént, aki nagy erőfeszítésekkel túllépett a kórházi beavatkozások, az operáció traumáján és egészségesen tér vissza a közösségébe, mégis örök betegserepre „szocializálják”, ráragasztják a „rákos” címkét, diszkriminációk és előítéletek sokaságával kell szembesülnie?

Az egészség és betegség társadalmi szabályozottsága

Az egészség nemcsak a szervezet önfenntartó képességét jelenti, hanem az egyén saját magával, és embertársaival kialakított kapcsolatait és szükségleteit is képezi. Értelmezése magába foglalja a fizikai és mentális funkcionális megfeleléseit is az adott társadalmi környezetben belül. Egyrészt alkalmasságot jelent az értékes szerep betöltésére a családban, a munkahelyen és a társadalomban, másrészt alkalmasság a fizikai, biológiai és szociális stresszhelyzetek feldolgozására, mellyel az egyének a tevékenységeiket hatékonyan végre tudják hajtani (Stokes 1982:33). Könczei György is hasonló állásponton van az egészségesség megítélésével kapcsolatban. Felfogásában egészségesnek mondható, aki teljes testi épséggel, a beszéd, a mozgás, a gondolkodás képességével rendelkezik, képes a felelős döntéshozatalra, a reális önértékelésre, azaz pontosan és biztosan tudja, hogy mire képes, és hol a helye a világban (Könczei 2002).

A betegség kategóriáját nem könnyű definiálni. Szociológiai megközelítésben társadalmi konstrukcióként értelmezik, jelentését, tartalmát az adott társadalom határozza meg. A fogalomnak morális vonatkozásai is vannak, egyes betegségeket az erkölcs-erkölcstelenség duális fogalompárjával magyarázzák, az AIDS-ben szenvedő betegeket gyakran szexuális kicsapongással, a daganatos betegeket helytelen életmóddal vádolják. Az egyének tehát nemcsak a betegséggel, hanem a stigmatizálással is meg kell küzdenie. Losonczy Ágnes szerint a betegség nem egyszerűen kór, hanem bizonyos egyezményes megállapodással létrejött döntése és besorolása valamilyen testi vagy lelkiállapottal összefüggő jelenségnek. Társadalmilag meghatározott: minősítése, elfogadása és gyógyítása többoldalúan társadalom- és osztálykötött (Losonczy 1983:181). Talcott Parsons a társadalomhoz való alkalmazkodásban látja az egészség és a betegség közötti különbségeket. Kiindulópontja, hogy az egészség nem egyszerűen medikális állapot, hanem társadalmi értéke, tartalma és funkciója van, magatartásmódot szabályozzák. Olyan szükségletekből, követelményekből és adottságokból formálódik, melyekkel az egyéneknek fenn kell tartaniuk a társadalmat, aszerint, hogy mire van szüksége az adott közösségnek. A Parsons-i felfogásban „betegnek lenni” annyit tesz, mint a betegsereppel együtt járó intézményes szerepelvárások és viselkedésminták sorának megfelelni (Parsons 1951: 436-437).

A státuszmegvonástól a megbélyegzésig – a liminalitás fázisai a kórházban

Röviden összefoglalom a beteggé válás rituális folyamatát, melyben a rítust, mint a társadalmi státuszváltozás egyik eszközét hangsúlyozom. A liminalitást (a latin limen, „küszöb” szóból) a társadalmi szerepektől való ideiglenes kilépésként értelmezem, a beteg egyént, mint „átmeneti objektumot” vizsgálom. Abból a felvetésből indulok ki, hogy a gyógyulni vágyó alany leválik a korábbi kulturális-társadalmi struktúrákról, és az új integrálódás felé haladva, bizonyos küszöb átlépésen keresztül megváltozik az identitása, a társadalomban elfoglalt helye, ön- és társadalmi megítélése.

Elkülönülés a „totális intézménybe”

A kórházakat Erving Goffman gondolatmenetére támaszkodva a „totális intézményekkel” azonosítottam, mivel egy olyan szociálisan zárt közeget alkotnak, ahol a hétköznapi normái, értékrendjei és cselekvési szabályai érvényüket veszítik. A sortársak csoportját azonos szerepekbe kényszerített egyének alkotják, akik a kinti identitásukat az intézményi kényszer hatására maguk mögött hagyták, éppúgy, mint az elmebetegintézetekben, a laktanyákban vagy a börtönökben. Ezekben a „kis centrumokban” az élet összes eseménye egy téren belül zajlik, a „bentlakók” saját értékrenddel, felfogással bírnak a viselkedésről, a tradíciókról, a rituálékról, a nyelvhasználatról. Az ott élő és dolgozó személyek interakciójának megvannak a maga szabályai, szerepei, melyek koherenciáját egyfelől az intézményi viszonyok üzemeltetése, másfelől pedig a kórház bürokratikus-adminisztratív struktúrája adja. A bekerülőket „egyenruhába” öltöztetik annak bizonyítékaként, hogy nem rendelkeznek státusszal, tulajdonnal, ismertető jegyekkel, szerepet vagy rangot jelölő világi ruházattal. Magatartásuk általában passzív és alávetett, feltétlen engedelmességgel tartoznak instruktoraiknak. A következőkben bemutatom, mit jelent a gyakorlatban a „totális intézmény bentlakójává” válni, avagy a daganatos betegek milyen módszerekkel integrálódnak a totális kiszolgáltatottság rendszerébe. Attól a pillanattól fogva, hogy betegfelvételi papírjukat átadták az onkológiai osztályon, teljesen új világ veszi őket körül, és egyben kizárulnak a család, a munka, a köznapi gondok, az emberi tevékenység teljességéből. Ezzel lélektanilag is elkezdődik bennük az átalakulás, mely azt eredményezi, hogy személyiségük megváltozik, eltűnik korábbi önmagukkal való azonosságuk, nevüket, ruhájukat, személyes holmijukat elveszítik. Beteg státuszt nyernek, ágyaik számával azonosítják őket, betegségük lesz a keresztnévük. A kórházba kerülés rituáléjaként ágyuk előtt tekintélyes, fehérbe öltözött, ünnepléses orvosi menet vonul fel rendszeres időben. Megszűnik a kontrolljuk mindenben, amiben eddig dönthettek: idejük, cselekvésük, mozgásszabadságuk, szokásaik, különösen pedig a saját testük felett. Lelki egyensúlyvesztésükben számos kórházi tényező közrejátszik: az ismeretlen környezet, a sajátos időrend, a közös kórterem, az idegen emberek gyakran túlzott közelsége, az alvás, az étkezés és az ürítési funkciók körülmé-

nyeinek megváltozása. A jogfosztottság elfogadása és személyiségük teljességének feladása kizárólag annak reményében történik, hogy ezek az intézmények kínjaiktól, fájdalmaiktól megszabadítják, segítenek felvenni velük együtt a küzdelmet, hogy visszaálljon életerejük és képességük és gyógyultan térhessenek vissza a társadalomba.

Átmeneti állomás

A liminális szakasz a társadalmi struktúrán belül értelmezett köztes folyamat, melyben az egyént kivezetik az elhagyandó állapotból egy átmeneti, várakozó térbe, ahol a szertartás által kijelölt pozíciók között mozog. E rituálé a daganatos betegek számára a műtéti időszak: a kétségbeesés, a kiszolgáltatottság és a bizonytalanság tetőpontja, a műtőasztal pedig az élet és halál küszöbének színtere. Ennek tükrében kísérletet teszek arra, hogy leírjam, hogyan válik e rituális szertartás folyamán a daganatos betegekből „átmeneti objektum”. A gyógyulni vágyó egyének passzív, függő helyzetére hívja fel a figyelmet az osztrák író, Stefan Zweig: „A tudományos orvoslás a beteget, mint objektumot vizsgálja, és csaknem megvetően az abszolút passzivitás szerepére utalja. A betegnek nincs kérdeznivalója és nincs mondanivalója, nincs más tennivalója, mint hogy az orvos rendelkezéseit engedelmesen, sőt gondolkodás nélkül kövesse, és önmagát a kezeléssel lehetőleg kapcsolja. A kezelés szóban van a dolog nyitja. Mert a tudományos orvoslásban a beteget, mint tárgyat kezelik” (Zweig 1930:16). Losonczi Ágnes hasonló állásponton van a betegstátuszról illetően. Szerinte a betegek gyakori megalázását, egy alapvető segítőeszköz elidegenítő hatása fokozza: a nélkülözhetetlen technikáé, ami elszemélytelenedéssel jár együtt. Az egyén az üzemi munkafolyamat tárgyává válik, a műtéti ág futószalagjára kerül, és úgy kell viselkednie, mintha a körülvevő gépeknek egyik eleme, alkatrésze vagy produktuma lenne. Az egészségügyi labirintusban adminisztrátorok és gépkezelők adják kézről kézre, irányítják, sorolják, utasítják. Minden róla szól, érte történik, mégis valódi köze ahhoz, amit vele csinálnak. Mindenütt kíséri a tájékozatlanság bizonytalansága és az elveszettség érzése: nem érti hogyan állnak össze a furcsa leletekből néha végzetes ítéletek (Losonczi 1986:68). Napjainkban, ha egy rosszindulatú daganat operálható, a műtét szükségességének közlése megkönnyebbülést, de egyben különböző lelki tüneteket vált ki a betegekben: intenzív szorongás, magatehetetlenség, nem

enyhülő félelem a test és a testi funkciók megváltoztatásától, az altatás és a fájdalom elképzelt kínjaitól, veszélyeitől, az operáció kimenetelétől. Nem különös, hogy a betegeknek még arra sincs befolyásuk, ami a legsajátosabban az övék, és így saját testi-lelki működésük teljes kiszolgáltatottjává válnak?

Beolvadás az új életmódba

A harmadik fázisban az átmenet megvalósul, a beavatott személy új identitást kap, a szertartás aktuálisan újraalkotja személyiségét. A liminális egyének marginalizálódott társadalmi helyzetbe kerülnek, hisz a elfogadott társadalmi normák már nincsenek érvényben számukra, új viselkedési és etikai magatartásmintáknak megfelelően kell cselekedniük. A daganatos betegek esetében a „totális intézményben” eltöltött idő radikális változásoknak lehet elindítója. A gyógyulás reménye mellett bele kell törődniük, hogy addigi életminőségük és társadalmi beilleszkedésük feltételrendszere is megváltozott.

Alkalmazkodási formák

Az onkológusok megfigyelései alapján a daganatos egyének sokfélék, pszichológiai szempontból is heterogén csoportnak tekintendők. Betegségük tényét egyesek elviselik, pajzsként használják, mások szégyenként rejtegetik, mentesülnek általa, vagy súlyosan megterhelődnek tőle. Ismert, hogy a műtéthez és az aktuális állapothoz való alkalmazkodásban nagy szerepe van a beteg alap-személyiségének, érettségének, önértékelésének és az operált szerv, az elvesztett funkció pszichológiai jelentőségének az adott személy érzelmeiben. A gyógyult egyének egyre inkább lelkileg és fizikailag is képesek helyreállni, elfogadják a változásokat, melyeket betegségük előidézett és megtalálják az egyensúlyt a családi kapcsolatokban, és azt is el tudják viselni, hogy a jövő bizonytalan. Jelentős részük önerőből, személyiségüknek, életútjuknak, kapcsolataiknak, pozitív hozzáállásuknak tulajdoníthatóan, vagy hozzátartozóik, barátai és az orvos-beteg partnerkapcsolat támaszának köszönhetően előbb vagy utóbb feldolgozzák a betegséggel kapcsolatos vizsgálatok, beavatkozások és kezeléseik lelki és testi következményeit. E személyeknél kifejezetten pozitív hatásokat is megfigyeltek, mint önbizalomnövekedés, rohamos személyiségfejlődés, kreativitás kibontakozása.

Külön csoportot alkotnak azok a daganatos személyek, akik nehezebben alkalmazkodnak a változásokhoz, ezért nagyobb odafigyelést, több lelki támogatást és/vagy pszichoterápiát igényelnének betegségük folyamán. E betegeknek különböző lelki védekező mechanizmusokat tapasztalhatunk, melyek lehetőséget teremtenek arra, hogy az operációt követően egyre inkább visszanyerjék önmagukat, környezetüket, hogy újra betölthessék eredeti funkcióikat a családban és a társadalomban.

Az onkológiai műtétek másik lehetséges következménye, hogy az érintett betegeknél az addig rendszerben működő lelki védekező mechanizmusok rendszere összeomlik és fizikai inaktivitás, csaldottság, félelemmel teli lelkiállapot, helytelen alkalmazkodási forma, az *önstigmatizáció* válik uralkodóvá, melyben az egyének elhiszik, és maguk ellen fordítják a közösségi tévhiteket, emiatt mélyes szegényérzetük támad, önmagukat hibáztatják betegségükért. A megbélyegzés érzése titkolózásra készteti őket, ami az önérzetük, önbizalmuk romlásához, a reménytelenség kialakulásához és a társas kapcsolataik beszűküléséhez vezet. Egyre gyakoribb a passzív viselkedésminta, melyben önmagukat gyógyíthatatlannak élik meg, és szinte befolyásolhatatlanul izolálódnak környezetüktől. Több esetben gyermeki magatartásúvá, függővé válnak a kórházban, mert ily módon tudják ellenállás nélkül elfogadni a beavatkozások, kezeléseket, az együttműködés szükségességét. A „beavatottaknak” változtatniuk kell addigi szokásaikon, étrendjükön, környezetükön, meg kell kísérelniük egy életmód- és életútváltást, esetleg pályamódosítást, kompenzálniuk kell a hiányt, amit a betegség okozott. Lehetséges, hogy a gyógyultak megbélyegzettnek, csúnyának, szexuálisan taszítóknak, emberi kapcsolatokban elfogadhatatlannak ítélik magukat, s e-

ben a hitükben gyakran csak klinikai pszichológus vagy pszichiáter tudja kedvező változáshoz segíteni őket.

A kutatók fő okként említik, hogy az operációt követően a betegekben általában óriási szorongást kelt, hogy attól tartanak, nem tudják funkcióikat, kötelezettségeiket folytatni a családjukban, tágabb környezetükben. Különösen nehezen viselik, ha egészségi állapotuk nem javul, vagy kifejezetten romlik. A következő táblázat összefogóan szemlélteti a pozitív és negatív alkalmazkodási formákat.

Betegség, mint metafora

Minden olyan kór jelentősége megnő, melynek oka tisztázatlan, s ami miatt értetlenség, titokzatoság és misztikum övezi. Több mint másfél évszázadon keresztül a rák (ang.: „cancer”) a gyengeség, romlottság, bűnhődés kifejezésére szolgált. Legkorábbi szó szerinti meghatározása burjánzást, daganatot, kidudorodást jelent, az elnevezést pedig az ihlette, hogy a tumor külső duzzadt vénái emlékeztetnek a rák lábaira.

Az 1800-as években olyan betegségként értelmezték, melyet titok homálya fedett, kóros rettegést keltett, morálisan, sőt a szó szoros értelmében is fertőzővé vált. A leprához, a tuberkulózishoz, a szifiliszhez hasonlóan stigmatizálódás, szegény, büntudat, halálfélelem kapcsolódott hozzá, metaforikusan a testben megbúvó barbárságot jelölte. Az akkori elgondolások szerint „a beteg már Isten kezében van”, az orvos legfőbb feladata a lehetséges komfort biztosítása volt.

A XX. század elején néhány gyógyulni vágyót már sikeresen megoperáltak, de a betegek még mindig féltek orvoshoz fordulni, kórházba menni,

1. táblázat: Daganatos egyének betegségükhöz való alkalmazkodási formái
(Dr. Riskó Ágnes: Bevezetés az onkopszichológiába (1999))

Alkalmazkodási formák	
<i>Én-védő mechanizmusok</i>	<i>Önstigmatizáció</i>
küzdelem, harc	passzivitás, izoláció
elfogadás	depresszió, szorongás
projekció	eltorzult testkép, szegényérzet
racionalizáció	táplálkozási problémák
tagadás, elfojtás, háritás	kognitív, funkcionális zavarok
elszemélytelenedés	pszichiátriai rendellenességek

hárították a daganatos betegség tényének megtudását, mivel a közgondolkodásban ez a diagnózis még mindig egyet jelentett a reménytelenséggel. Úgy tartották, a jellem válik a betegség kórokozójává, mert nem talál magának más megnyilatkozási formát. A szenvedély behatol testbe, s a legbensőbb sejteket is szétbomlasztja, elsorvasztja.

Adódik a kérdés, mit gondol a XXI. századi társadalom erről a betegségről? Bizonyított, hogy léteznek a rákra az átlagosabbnál hajlamosabb egyének, hogy valószínűleg öröklődik, ugyanakkor ez a jelző óhatatlanul is egy morális és pszichológiai ítéletet mond a beteg felett. Magam is úgy vélem, hogy a rosszindulatú daganatos megbetegedést a mai napig a társadalom mint sorscsapást, büntetést, gyógyíthatatlan kórt definiálja, mivel köztudott, hogy megtöri az egyén életkedvét. Kínszenvedéssé változtatja étkezési szokásait, rontja az életminőségét, önértékelését. Kiöli belőle a szexuális vágyat stb. Feltételezzük, hogy különböző fázisai vannak, alattomosan, csendben, hosszan „dolgozik” – nem véletlenül a gyászjelentések állandó fordulata, hogy a beteg hosszú küzdelem után hunyt el. Minden meghatározása lassúnak nevezi, mégsem az idő, hanem inkább a tér és a test betegsége. Legjellemzőbb metaforái mindig helyre utalnak, mint terjed, osztódik, kiújul, eltávolítják (Sontag 1983). Leírására ma is használatos kifejezések legtöbbször a hadviselés nyelvéből származnak, mint harc a gonosz sejtekkel, melyek megtámadják a szervezetet, majd szétszóródnak a test távolabbi pontjain. Ritkán olyan erős a test védekező rendszere, hogy elpusztítsa a daganatot. A sugárkezelés alatt – melyben egyesek szerint „az ördögöt kezelik az ördöggel” – általában a légiháború metaforáit használják, amikor a beteget káros sugarakkal bombázzák, a kemoterápia pedig nem más, mint egy vegyi támadás (Sontag 1983). A betegek többsége úgy gondolja, hogy céltudatosan, büntetésképpen támadja meg őket, stigmatizálnak, „romlottnak” élik meg önmagukat, szégyenkeznek családjuk, munkatársuk, környezetük előtt. Az orvosi gondolkozásban sem tisztázott, többen úgy tartják, egyfajta érzelmi elfojtásért fizetendő ár – feltételezhetően azért, mivel a rák mitológiáiban is általában az érzelmek tartós elfojtása okozza a daganatot.

Betegjogok érvényesülése a gyakorlatban

Fontosnak tartom megemlíteni a betegjogokat deklaráló törvényeket, melyeknek alapvető feladata a gyógyulni vágyók kiszolgáltatottságának csökkentése. Általános vélekedés azonban, hogy hazánkban

a betegjogok igen széles körűek, de kezelésük nem elég hatékony, ezért tanulmányomban e jogok gyakorlati érvényesülését kívánom vizsgálni. A fentiekkel összefüggésben, kutatásom célja, hogy hangsúlyozzam, a betegek részéről egyre nagyobb az igény a betegjogi képviselők közreműködésére, támogató munkájára, akik segítik őket a panaszaik megfogalmazásában, jogaik érvényesítésben és emberi méltóságuk megőrzésében.

Betegjogi sérelmek, panaszok

A betegjogi sérelmek 2016. évi elemzése során megállapítható, hogy a betegek több mint a fele (52%) a megfelelő egészségügyi ellátáshoz való jog megsértését említette, amely egy százalékos emelkedést mutat az előző évekhez képest. Háttérben gyakran az etikai és szakmai szabályok be nem tartása, a hangnemmel, a bánásmóddal kapcsolatos problémák álltak. A megkeresők jelentős része (17%) érezte úgy, hogy az emberi méltósághoz való joga sérült, melynek alapvető okai között szerepelhet az egészségügyi dolgozók leterheltsége és frusztrációja, az orvos és a beteg nem megfelelő kommunikációja. Növekvő tendenciát mutat azoknak a betegeknek az aránya (14%), akik szerint a tájékoztatáshoz való joguk nem teljesült. A negyedik legmagasabb sérelem, az egészségügyi dokumentáció megismeréséhez való jog (7%) egy százalékkal csökkent az előző évekhez képest. E joggal kapcsolatban pozitívként említették, hogy az egészségügyi törvény módosításának eredményeképpen maguk is készíthetnek kivonatot vagy másolatot az egészségügyi dokumentációjukról, azonban a dokumentumok megismerésének azonnali lehetőségét még mindig hiányolták. Az előzőekben említett négy betegjog az esetek nagy részében együttesen is sérült. A visszajelzések szerint az önrendelkezési jog sérelme (3%) egy százalékos visszaesést mutat, a kapcsolattartás joga 2% körül mozog, az intézmény elhagyásához való jog (1%), az orvosi titoktartás joga (1%) és a panasz orvoslásával kapcsolatos jog-sérelem (1%) évek óta egy-egy százalékon stagnál. A jogvédelmi képviselőkhöz benyújtott panaszok összetételét vizsgálva megállapítható, hogy – a csökkentő tendencia ellenére – 2016-ban továbbra is az egészségügyi ellátás minőségét érte a legtöbb kritika a betegek részéről (24,8%). Továbbá, a gyógyulni vágyók jelentős része továbbra is a beteg-tájékoztatás hatékonyságát (8,2%), valamint az orvos-szakmai (8%) kérdéseket vetette fel. A beadott írásbeli pa-

naszok között nagyobb mennyiségű volt a betegdokumentációhoz (6,3%), illetve az ellátás hangneméhez (6%) fűződő megkeresések száma, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy 2016-ban legalább 850 esetben (azaz átlagban napi több mint két alkalommal) voltak elégedetlenek a betegek orvosaikkal és ápolóikkal. A megkeresők a hosszúra nyúlt betegfogadási listákat, s betegelőjegyzések időtartamának hosszát (5%), tehát már magához az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés lehetőségét is nehezményezték. Indokolatlan várakoztatás miatt 4,5 százalékuk élt panasszal. Gyakoriak a betegszállítással kapcsolatos (1,4%) megkeresések, többen jelezték, hogy a kerekesszék szállítása sokszor megoldatlan. Kis számban érkezett panasz a korlátozó intézkedéssel, leszámítva a halálessel, ápolással, a betegbiztonsággal és a hálapénzzel kapcsolatban. A jogvédők az egészségügyi ellátás egyéb területeiről is kaptak jelzéseket, így például gyógyfürdőkkel, gyógyszerárakkal, gyógyászati segédeszköz-ellátással kapcsolatban.

A 2014-től 2016-ig tartó betegjogi képviselői munka hároméves összegzése alapján elmondható, hogy az egyének többsége a képviselőtől szeretne tájékoztatást kapni a betegjogokról, ami bizonyítja, hogy az egészségügyi szolgáltatók nem fordítanak kellő hangsúlyt az egészségügyi törvényben is kiemelt helyen szerepeltetett kötelezettségükre. A kutatás eredményeként megállapítható, hogy a legtöbb hiányosság a megfelelő egészségügyi ellátás terén mutatkozik, ami szintén a betegtájékoztatás elmulasztásához, a nem megfelelő bánásmódhoz, hangnemhez, várakoztatáshoz köthető. A kvalitatív és kvantitatív vizsgálódás megerősítette hipotézisemet, mi szerint a betegstátusz felvételét követően az érintettek többsége elveszíti identitását, stigmatizálttá válik, melynek fő oka a betegjogok sérülésében és a nem megfelelő orvos-beteg kommunikációban keresendő. Az elutasító társadalmi attitűd és az önértékelés válságának következménye, hogy a gyógyult emberek jelentős része inaktivitásba menekül. Úgy vélem, nem túlzás azt állítani, hogy a betegjogok szellemisége hiányzik a hazai betegellátásból, a beteg alárendelt, kiszolgáltatott szerepe ugyan lényegesen csökkent, de ahogy a statisztikai adatok is bizonyítják, a betegjogi sérelmekkel kapcsolatos megoldások terén nem értünk el átütő sikereket. Véleményem szerint nem elég törvényileg megfogalmazni és mindenki részére kötelezővé tenni a betegjogok fokozott védelmét, olyan társadalmi és morális környezet is szükséges, ami e jogok következetes gyakorlását lehetővé teszi. Az emberi

méltóságon esett sérelmek, melyek az egészségügyi intézményekben előfordulnak, utólag szinte alig bizonyíthatók, az egyén gyógyulási esélyeit azonban jelentősen korlátozzák. Tapasztalataim összessége megerősíteni látszik a paternalista szemléletmódot, az egyenrangú partnerként való kezelés hiányát, melynek meghatározóan negatív szerepe van. E következtetések figyelembevételével emellett érvelek, hogy a megfelelő tájékoztatás és ellátás hatékonyságának növelése a jelenlévő kommunikációs aszimmetria feloldásával lenne megvalósítható. Meglátásom szerint több figyelmet érdemelne a betegjogokról való gondolkodás, az egészségügyi dolgozók megbecsülése, a gyógyító intézmények összhangja, a jogtudatosság növelése. A betegjogok hatékonyabb érvényesülése érdekében szükség lenne egyfajta paradigmaváltásra a totális intézmények szereplőitől: az orvos részéről a beteg egyéni igényeinek, elvárásainak nagyobb mértékű figyelembevétele, bevonása a tájékoztatás és a döntés folyamatába, segítése a próbatételben, amit a betegség adott, legyen az akár súlyos, akár könnyebb változást kényszerítő átállás (Losonci 1986). Ugyanakkor a beteg kötelessége, hogy a gyógyuláshoz megtegyen mindent állapota jobbá tételére, engedelmeskedjen az orvosi utasításoknak, legyen tisztában saját szerepével, jogaival, kötelezettségeivel az információnyújtás és befogadás során, illetve vállaljon felelősséget a saját egészségét érintő döntések meghozatalában.

Felhasznált szakirodalom

- Bálint Mihály 1961 *Az orvos, a beteg és a betegség*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 968-980.
- Buda Béla 1977 Az orvos-beteg kapcsolat és a pszichoterápia alapjai. In Trencsényi T. szerk. *A gyakorló orvos enciklopédiája*. Budapest, Medicina Kiadó.
- Dégi Csaba L. 2010 *A daganatos betegségek pszichoszociális elemzése*. Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár.
- Freidson, Eliot 1970 *Profession of Medicine. A Study of the Sociology of Applied Knowledge*. New York, Harper and Row.
- Gennep, van Arnold 2007 *Átmeneti rítusok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Goffman, Erving 1971 Asylums. In Verdes Tamás „A ház az intézet tulajdona”. A totális intézmények lebontásáról, humanizálásáról és modernizálásáról. *Esély*, 2009-4:92-114.

- Grünn, Hans 1992 *A belső gyógyító erő*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kálmán Zsófia – Könczei György 2002 *A Taitetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- László Klára 2006 Az orvos-beteg kapcsolat szociológiai megközelítései. In Szántó Zs. – Susánszky É. szerk. *Orvosi szociológia*. Budapest, Semmelweis Kiadó.
- Losonczi Ágnes 1983 *Az egészség és betegség társadalmi szabályozottsága*. Életmód-kutatás Zala megyében. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 181-199.
- Losonczi Ágnes 1986 *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Losonczi Ágnes 1989 *Ártó-védő társadalom: ahogy a társadalom betegít és gyógyít*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Málovics Éva – Vajda Beáta – Kuba Péter 2009 *Patientalizmus vagy közös döntés? Páciensek az orvos-beteg kommunikációról*. Szeged, JATEPress.
- Mihályi Pál 2003 *Bevezetés az egészségügy gazdaságtanába*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Parsons, Talcott 1951 *The Social System*. Glencoe, The Free Press.
- Parsons, Talcott 1957 Illness and the Role of the Physician: A Sociological Perspective. *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 21:452-460.
- Parsons, Talcott 1975 The sick role and the role of the physician reconsidered. The Milbank Memorial Fund Quarterly. *Health and Society*, 53 (3):257-278.
- Riskó Ágnes 1999 *A test, a lélek és a daganat. Bevezetés az onkopszichológiába*. Budapest, Animula Kiadó.
- Sontag, Suzan 1983 *Betegség mint metafora*. Budapest, Európa Kiadó.
- Stokes Joseph 1982 Definition of terms and concepts applicable to clinical preventive medicine. *Journal of Community Health* 8(1):33-41.
- Turner, Victor 2002 *A rituális folyamat*. (Ford.: Orosz Iván) Budapest, Osiris Kiadó.

LISZT MIINT TANÁR

Tanítási stílusának alkalmazási lehetőségei napjainkban

„Nincsenek jó tanárok, csak jó növendékek”

Absztrakt

Liszt Ferenc tanárként is az egyetemes zenetörténet része, melyről kiváló tanúbizonyságot tettek remekebbnél remekebb, világhírűvé vált növendékei. Közülük jónéhányan beszámoltak a Liszttel töltött időről, melynek köszönhetően átfogó képet kapunk Lisztről, mint tanárról. Annak eldöntése, hogy tanításának mely elemei használhatóak a zenei (felső)oktatásban, számos körülmény figyelembevételével történhet, amikre kitérek írásomban.

Abstract

Liszt Ferenc's better and better, world-famous students bore testimony to his unique teaching genius, which has earned him a part of the universal music history as a teacher also. Some of them have rendered account of the time they had spent with Liszt, thanks to which we get a comprehensive picture about Liszt as a teacher. The decision, of which elements of his teaching can be used in the music (high)education, can happen with consideration of numerous circumstances, which I specify in this paper.

Bevezetés

Liszt korának (egyik) legnagyobb zongoratanára volt. Ezt a kijelentést nem pusztán egyedülálló pianisztikus és zeneszerzői képességei támasztják alá – habár, aki Liszthez hasonló génius, az azzal járó tulajdonságai is elegendőek lennének ahhoz, hogy tanítványainak a kompozíciókat olyan megvilágításba helyezze, amely alapjaiban változtathatja meg a zenéről alkotott véleményüket –, hanem azon kiválóbbnál kiválóbb diákjainak sora, akik a keze alól kerültek ki. Jónéhányan közülük feljegyezték az utókorunk élményeiket. Egytől egyig elragadtatással beszéltek Liszt képességeiről, a rájuk gyakorolt hatásáról, valamint senkihez sem fogható meglátásai-

ról, asszociációs képességeiről. Az 1820-as évektől, megszakításokkal, egészen haláláig tanított.² Nevéhez kötődik a *masterclass*³ fogalmának életre hívása. Ennek lényege, hogy a kiválasztottak egymás előtt játszanak, és hallgatják mesterük hozzáfűznivalóját a produkcióhoz, ami nem pusztán versenyszellemet teremt köztük, hanem egyszermind a pódiumon való szereplést is gyakorolhatják. Nagyszerű gondolat volt ez, úgy gondolom, hogy létjogosultsága korunkban is megkérdőjelezhetetlen lenne a felsőoktatásban (is). „A közös tanítás alkalmával egyik kolléga a másiktól látta és hallotta, mennyire sikerült ez vagy amaz neki és maga is profitált ebből”.⁴

Liszt – növendékeinek visszaemlékezései alapján

Liszt sosem akart „pedagógust játszani”.⁵ „Nem volt 'metódusa', sem 'szisztémája’”.⁶ Ő maga volt az „ihlető erő”.⁷ „[...] újszerű, a sablontól eltérő volt ő mint pedagógus is”.⁸

Nem állapított meg oly szerves zongoratanítási rendszert, mely általánosan elterjedt volna. Pedagógiai jelentőségét ebbeli működésének gyakorlati eredményei világítják meg. Az utolsó félévszázad legjelentősebb zongoraművészei túlnyomó részben az ő kezei alól kerültek ki.⁹

Nem volt egy megszokott, bevált módszere, amit minden alkalommal használt.

1 Hans von Bülow mondása, idézi Bullock (1961:45). Friedheim megjegyezte: habár Bülow azt érezte, hogy ő egy kiváló tanár, diákjai közül egy sem lett világhírű.

2 Írásomban Liszt fiatalkori tanítási stílusára külön nem térek ki.

3 Magyarul *mesterkurzusnak* fordítjuk, azonban ezt nem abban az értelemben használjuk, mint amit Liszt esetében jelentett, így a továbbiakban is maradok a *masterclass* elnevezésnél.

4 Thomán István írása. Idézi SALF:342.1.

5 „[...] playing pedagogue”. Forrás: Grove.

6 Walker III:228.2.

7 uo. 229.3.

8 Thomán István szavai. Idézi: SALF:337.2.

9 SZG:28.3.

„[...] nem követett a tanításban rendszert a mester, legalább nem olyat, melyet más mester más körülmények közt követhetett volna. Az eredmény mégis káprázatos volt – mert neki megfelelt ez a methodus és csak oly képességű tanítványokkal szemben alkalmazta, kik körülötte sorakoztak, mint naprendszerben a bolygók a ragyogó nap köré”.¹⁰

Liszt a zenét vette alapul, csak ez számított. Technikai tanácsot szinte sosem adott, hiszen számára a technika önmagában nem létezett. Hitte, hogy minden, amit az előadó csinál, a zenét kell szolgálnia, a pusztá virtuozitás nem több üres csillogásnál. Liszt úgy gondolta, a technika a lélekből kell, hogy megteremtse önmagát s nem mechanikusan születik meg.¹¹ Frederic Lamondtól tudjuk,¹² hogy Lisztet valóban nem lelkesítette az öncélú virtuozitás: Chopin Asz-dúr polonézének oktávkával tarkított területén ráírvallt a zongoristára, hogy ehelyütt a lengyel lovasság vágóját akarja hallani, mielőtt összegyűjtik erejükét s elpusztítják az ellenséget, nem arra kíváncsi, milyen gyorsan tud oktatározni. Elvárta növendékeitől, hogy „szennyüket otthon mossák ki”,¹³ s ezt a szabályt – többnyire – a tanítványok tiszteletben is tartották. Egyik alkalommal egy diák Liszt a-moll Paganini-etűdjének témájában az arpeggiók legfelső hangjait végig elvételte, mire a mester mérgesen leállította, s a zongoristának véget is ért az órája. Thomán István írta,¹⁴ hogy az 1880-as években igen ritka volt, ha egy évadban Liszt ugyanazt a darabot többször meghallgatta, egy alkalomnak ugyanis elégnék kellett lennie ahhoz, hogy a növendék képet alkosson mesterének felfogásáról.

Habár Liszt alkalmasint szarkasztikus volt, sosem szándékosan megalázó. Az elbizakodottakkal és a kontárokkal volt csupán nyers, a többiekkel szemben inkább humorára hagyatkozott. Egy csinos fiatal hölgy például, kinek játéka nem volt Liszt kedvére való, megkérdezte a mestertől, hogy mi tévő

legyen, aki azt válaszolta, menjen férjhez. Liszt szó-rakoztató módon érte el, hogy a számára nem kedves diákok távol maradjanak. Ifj. Somssich könyvében (1925) leírt egy ilyen esetet: egy jó erőben lévő fiatalember Liszt-rapszodiát játszott a mesternek, aki lényeges hozzászólásra alkalmatlannak ítélte a produkciót, néhány udvarias szóval kommentálta csupán az előadást. A pianista nem érthette a jelzést, mivel ismét megjelent Lisztnél, ugyanazzal a művel. A mester újra és újra hangosabb játékmódot követelt, amibe annyira belefáradt a látogató, hogy abba kellett hagynia a zongorázást és többet nem kereste fel Lisztet.

A kevésbé tehetséges növendékekkel alig foglalkozott, nem mélyedt el annyira a darabok rejtelmeiben, nem látta esetükben értelmét. Minél inkább gyötörte növendékét, minél többször állította meg játék közben, és tette olykor csípős megjegyzéseit, annál jobban bízott annak képességeiben. Walker megemlítt néhány esetet, bizonytalan trilla esetében például a „milyen takarékos hanghasználat”, memóriazavar okán pedig a „hagyja csak – adja féláron” kifejezéseket is alkalmazta. A mester általában szerette, ha egy költői képet elképzelve segítik elő a helyes interpretáció megszületését. Mindig azon munkálkodott, hogy diákjai értsék a leírt kottafejek mögötti tartalmat. Anekdotákkal, metaforákkal fűszerezve szellemesen öntötte szavakba gondolatait. Előszeretettel használt gasztronómiai hasonlatokat is. Amikor egy tremoló megszólaltatásakor túl sok felesleges mozgást fedezett fel, „ne csináljon rántottát!”, máskor meg a „ne aprítson bifszteket nekünk!”¹⁵ hozzászólásával reagált. Auguste Boissier írásából kiderül, hogy az egyik tanórán Kessler egy etűdjét és Dante Infernóját hasonlították össze, máskor egy Moscheles-etűd megfelelő interpretációjához a mester elengedhetetlennek érezte, hogy tanítványa elolvassa Victor Hugo Jenny-jét.¹⁶ Egyik alkalommal Liszt Gnomenreigen című darabját a zongorista érthetetlen, zavaros ritmussal játszotta – Walker megjegyezte, hogy Liszt általában túl gyorsnak találta a tempókat, amikben előadták –, melyet így kommentált: „Hát igen, ismét kevert saláta”.¹⁷ A La Campanella kezdetén a jobb kézben lévő négyvonalas D#-hangok időben való megszólaltatása néhányuknak gondot okozott, amihez egyik esetben Liszt a következőt fűzte hoz-

10 Thomán István írása. SALF:343.2.

11 Székelytől tudni (1978), hogy Bartók is hasonlóan vélekedett: „[...] sohasem a technikai kicsiszolást erőltette. Félreütések, rosszul kigyakorolt futamok [...] nem tartoztak ama hibák közé, melyeknek kijavítására Bartók sok időt vesztegetett volna”. 54.2.

12 Idézi Hamburger Klára, 330.2.

13 „Ihre schmutzige Wäsche waschen Sie selber zu Hause”. SALF:343.2.

14 Idézi SALF:339.2.

15 Walker III:246.1.

16 Walker I:168.

17 Forrás: Grove.

zá: „Ne keresd a házsámot”.¹⁸ Liszt a dicséreteket sem fukarkodott. Nagyszerű előadások közben gyakran bravózott, majd vállon veregette növendékeit, vagy megcsókolta őket.

Brahms egyik hangversenye után Schuk Anna, Liszt akkori növendéke, mesterének arra a kérdésére, hogy miként tetszett neki a koncert, Brahms előadásának grandiózusságát, „klasszikus” értelmezését emelte ki. „Lám, ez a tizenkét órai gyakorlás eredménye és mindenkinek, aki zongoraművész akar lenni, mindennap 10–12 órán át gyakorolnia kell, úgy, amint én is tettem”¹⁹ – jegyezte meg Liszt.

Növendékei ritkán lehettek tanúi Liszt dühkitörésének. Az egyik 1882 júniusában történt, amikor egy hajdani Kullak-diák Beethoven Op. 53. C-dúr szonátáját kísérelte meg eljátszani, kevés sikerrel. Néhány ütem után a mester leállította, s nem sokkal később Liszt eldobta a kottát, és ráförmedt a pianistára: „Még ott se veszi észre a fortét, ahol ki van írva!... Nem – én nem vállalom mosást – a koszos ruhát intézze el otthon! [...] Vannak konzervatóriumok, ahol ilyesmivel foglalkoznak!”²⁰

Liszt pedagógusként mindig hangsúlyt fektetett az autentikus előadásmódra. Amikor Kramer Mendelssohn egyik prelúdium és fúgáját interpretálta, rögtön az elején rákiáltott a mester: „Tud olvasni? Itt az áll 'Allegro con fuoco' és maga ezt szentimentálisan adja elő!”²¹ A hangszerhez ült, s eljátszotta az egész prelúdiumot. Liszt tanítási módszere egyik erősségének nevezte Kramer ezt az oktatási formát, amikor a mester bemutatta az érintett művet, amit aztán a diák megpróbált visszaadni. Ha jól sikerült, megdicsérte. Thomán István is egyik „legfontosabb vezérelvének” nevezte saját tanári pályáján Liszt azon pedagógusi gyakorlatának alkalmazását, hogy bizonyos esetekben zongorajátékával mutatta meg a zeneművek művészi értelmét. „Ezer szó nem képes egy zenemű előadását úgy megmagyarázni, mint annak mintaszzerű előadása”²² – vélte Thomán.

Varga Vilma több alkalommal is játszotta órán Liszt saját átíratát Anton Rubinstein Heine nyomán komponált Azra-dalából. Először, mivel Varga nem ismerte Heine „szelíd hangulatú” költeményét, érces hangon, drámaian, hangosan interpretálta az egyik részt mire Liszt mérgesen felugrott, s ekképp reagált: „Na, na! kis zsvány – (kleiner

Wicht’ – amint Liszt őt nevezte) – csendesebben, a szerelmes ember nem csinál ekkora skandalumot...”²³ Varga szerint Liszt legértékesebb tanítási módszere pont a darabok ilyesfajta védelmezése volt, a kompozíciók valóját megmutató hozzászólásaival kísérve. A mester úgy vélte, hogy aki nem képes szavait megjegyezni, értelmezési módját magáévá tenni, nem méltó arra, hogy Liszt-tanítvány legyen. Papp Viktor szerint ennek köszönhető, hogy szinte mindegyik hajdani Liszt-növendék játékában meg lehet érezni a „mester szellemének visszfényét”.

Liszt a tanításban is hű volt azon elveihez, amiket előadóként is követett. Walker írásából képet kaphatunk, Liszt milyen szempontok alapján ítelt meg egy interpretációt:²⁴ Ironikusan beszélt például „Poncius Pilátus bűnről” a művészetben. Ezen azt értette, hogy nincs ideje olyan művészekre, akik nyilvánosan mossák kezeiket a zene miatt, amit játszanak, akik a klasszikus „objektivitás” igényével lépnek fel, akik távolságot tartanak saját előadásuktól. Azt vallotta, hogy a „személyiségkultusz” kevésbé ártalmas a zenében, mint a „névtelenségkultusz”. Tudta, hogy Diderot híres paradoxonát (mely szerint a színészek csak akkor lehetnek igazak művészetükben, ha hamisan viselkednek) semmi esetre sem lehet a zenészekre alkalmazni, akik csak akkor lehetnek igazak, ha *tényleg igazak*. [...] Tanárként elsődleges feladatát abban látta, hogy növendékeinek segítsen felfedezni önmagukat, s ha ez megtörtént, kijelentette, hogy a továbbiakban órá már nincs szükség.

Liszt fontosnak tartotta, hogy diákjai megőrizték művészi egyéniségüket, távol állt tőle, hogy utáztatokat neveljen. „[...] ami Lisztnél, mint mesternél utolérhetetlen volt, az a stílusérzék képzése, valamint az egyéniség megóvása és fejlesztése. És ez a kettő az, ami a művészképzésnél elsősorban a legfontosabbal bír”²⁵ – írta Thomán István 1911-ben. Walker megjegyezte, hogy Liszt kortársainak nagy része nem osztotta a mester ezen véleményét, Kullakot, Breithauptot, Deppét említette, akik – többek között – módszertanuk, képzési elvük révén váltak elsősorban ismertté, amivel a növendékeket, katonákhoz hasonlóan, egy kaptafára képezték. Kullaknál, aki helytelenített minden felesleges mozgást, minden diáknak a kézfejükre helyezett pénzérmével kellett zongoráznia, Kalkbrenner pe-

18 Uo.

19 PV:90.3.

20 Walker III:245.1.

21 PV:74.6.

22 SZG:29.2.

23 PV:102.2.

24 Walker III:233.1.

25 SZG:28.3.

dig kartámaszt alkalmazott. A korunkban elterjedt technikai precizitás – sok esetben valóban csupán erről van szó – már akkor is divat volt bizonyos körökben. A feszításvágy növelése érdekében felvették az ujjak közti hártát, néha még az inszalagot is átmetszették. Liszt természetesen elutasította ezen ostobaságokat, amik pont a zongorista-, előadó-lét értelmét kerülnek meg.

Igen fontosnak érzem egykori zeneakadémiai növendékének, Kramer Ernesztinának Liszt testtartásra vonatkozó gondolatait:²⁶ [...] Liszt a zongora mellett nyugodt testtartást követelt. Mindent a kéznek és a karnak kellett elvégeznie. A váll és a derék mozdulatlan maradt. Ha valaki jobbra-balra hajlongott, rögtön odaszólt Klára Schumann játékmódorára célozva – úgy „metronomizál”, mint a nagy Klára. A mester a fej mozgását sem engedte meg. A fejet felfelé kellett tartani s néha volt türelme arra is, hogy tanítványa állat finom nagy kezével huzamos ideig alátámassza.²⁷

Müller Eugénia, aki a budapesti Zeneakadémián négy évig Erkel Ferenc osztályának a tagja volt, megjegyezte, hogy a gyakorta megrendezésre került, közönség jelenlétével zajlott növendékkoncertek Liszt pedagógiai módszeréhez tartoztak. Zichy Mihály lányáról tett említést, aki egyszer előadás közben megakadt és abbahagyta a játékot. Liszt odasietett, a karját nyújtotta, átvezette a szomszédos szalonjába, majd ő maga szólaltatta meg az egész darabot. Varga Vilma úgy emlékezett, hogy Liszt masterclassain diákjának jobbán foglalt helyet, s csukott szemmel hallgatta az előadást. Ha valaki „melléfogott”, tágra nyitotta szemeit, ha nem volt felkészülve, akkor pedig eltolta és mást hívott a hangszerhez. Nem adott tanácsokat, hogyan kell tanulni az adott művet, és nem is szabta meg, milyen darabban jöjjenek a következő órára.

Liszt elvárta, hogy a leendő művészek mindig készen álljanak a fellépésre, ha megjelennek nála. August Göllerich özvegye, Voigt Gizella, Liszt egykori növendéke, a mesterrel folytatott tanulmányai kezdetén egyszer – mivel nem tudta, hogy játszania kell – nem készült azzal a művel, amit kért tőle. Liszt így válaszolt: „Kifogásokat nem szeretek, gyermek, aki hozzám jön annak mindig el kell készülnie, tehát gyorsan munkára!”²⁸

Liszt számára a tanítás, értő muzsikuskok ne-

velése belső készítés volt, sosem kért érte pénzt. Mottóját, a *Génie oblige!*-t önmagára is kötelező érvényűnek tekintette.²⁹ Érthetetlen volt számára, a híres pedagógusnak, Theodor Kullak végrendeletének a német újságok által nyilvánosságra hozott néhány részlete, amik szerint több mint egymillió márkára tett szert zeneóráinak köszönhetően. „Művészként csak a művészet oltárán való áldozatokkal lehet felhalmozni egymillió márkát”.³⁰ Walker megjegyzi, hogy Kullak iskolája, a Neue Akademie der Tonkunst a hasonló létesítmények között a legnagyobb magánkézben lévő intézménnyé vált Németországban. Liszt 1885. szeptember 5-én az *Allgemeine musikalische Zeitung* számára írt levelében arra ösztönzi Kullak fiait, hogy hozzanak létre egy alapítványt, rászoruló zenészek számára.

A Liszt-növendékek sorában, az idő előre haladtával, egyre inkább megjelentek szerényebb tehetségű, de a mestert ajnázó egyének. Liszt kedvességével jópáran visszaéltek. Az epés megjegyzéseitől is hírhedtté vált Hans von Bülow, egykori tanítványa megjegyezte, hogy „a legnagyobb szerűbb zongorista házában a legpocsekább zongoristákat lehet hallani”.³¹ Walter Damrosch „talpnyalók és dilettánsok szármalmas seregének”³² nevezte az 1882-es osztályt, melyre Carl Lachmund reagált a nyilvánosság előtt,³³ és felhívta a figyelmet, hogy azon évfolyamban volt többek között a később világhírűvé vált Friedheim, Rosenthal, Siloti, Reisenauer, Sauer és d’Albert, Thomán István.³⁴ Apponyi Albert is panaszkodott a növendékek képességeivel kapcsolatban Liszt budapesti tartózkodásának idején: „Lisztet tehetséges és tehetségtelen zenészek nyaggatták, mivel sosem volt meg az a képessége, hogy megsza-

29 Csupán 28 éves volt, mikor ezzel kapcsolatban leírta gondolatait. A zsenialitás kötelességet ró birtokosára: szolgálni kell az emberiségnek azon részét, akik híján vannak ezen ajándéknak (Walker I:195).

30 Liszt Lina Ramannak. Forrás: Grove.

31 Forrás: Grove.

32 Walker III:242.2.

33 New York Times, 1922. 10. 22. Idézi Walker 1995:XXIX–XXXI. A levélre Damrosch válaszát is közli Walker.

34 Az általánosítás természetesen hiba volt Damrosch részéről, azonban manapság is megfigyelhető, hogy jószerivel csapódnak egy-egy meghatározó személyiséghez közepes képességű, ámde annál inkább odaadóbb személyek. Az idősödő géniuszok pedig, habár biztosra veszem, hogy tudatában vannak azok talantumának nagyságával, szívesen engednek saját hiúságuknak és engedik be őket belső köreikbe.

26 PV:76.2.

27 Ennyit azon dilettáns vélekedésről, hogy az *átélés* feltétele a dülöngélés és hajlongás.

28 PV:135.5.

baduljon a reménytelen esetektől”.³⁵ Liszt leveléből is tudni,³⁶ hogy a zeneakadémiai, 15 fős pianistából álló osztályából 4–5 emelkedett ki, s említésre méltó új kompozíciókat sem hallott odáig. Voigt Gizella is emlékezett egy esetre, amikor Liszt haragra gerjelt:³⁷ „Idővel néhány olyan növendék került az órákra, kik protekcióval jutottak be, de a mester tanítására teljesen méltatlanok voltak. Egy ilyen protekciós tanítvány egy alkalommal egyik művét helytelenül adta elő. A mester olyan dühös lett, amilyenek én sohasem láttam őt. Így kiabált: Ez már mégis sok! hogy merészkedik ilyen tökéletlen tudással hozzám jönni!?, ki svindlizte be magát? – Ez a dühkitörés félelmetes volt. A máskor olyan jószágos mester hosszú ezüst haját borzolta s mint büszke, de megsebzett oroszán járkált a teremben fel s alá. Inkább kiabálta, mint mondta: Ma hétfő van. Aki nekem szerdán Beethoven Appassionátáját nem tudja hibátlanul és kóta nélkül eljátszani, az mehet, hozzám többé nem jöhet!! – Mindnyájunkat ijedség dermesztett meg. Megszólalt Erkel direktor, megnyugtatólag beszélt a mesterhez: De mester, ezt csak Voigt tudja. Jó – mondta a mester –, akkor a többi mehet és Voigt marad! Szerdán végül a tizenhét növendékből mindössze három jelent meg, az egyik Voigt volt. Liszt, miután megérkezett, rögtön megkérte Voigtot, hogy játssza el a szonátát, amit sikeresen teljesített. Liszt kétszer homlokon csókolta, s így szólt: „Ez az eredmény legyen példa, hogy kell cselekedni!”³⁸

Bauholzer Júliától tudni, hogy egyik alkalommal Liszt beleütötte a delikvens fejét a kottába, olyannyira felháborodott a játéknál, s kikérte magának, hogy így merészel játszani neki. Thomán István szerint, a weimarival és a rómaival összevetve, a budapesti növendékek voltak a leggyengébbek.³⁹ Ennek egyik okát abban látta, hogy Liszt, mint a Zeneakadémia elnöke, kötelességének érezte az intézményben már végzett, jobb képességű növendékeket osztályába felvenni és emiatt sok „selejtes anyag került oda”. A másik okot a mester számtalan ismerősének tulajdonította, akik visszaéltek Liszt jólelkiségével és „derűre-borúra” ajánlottak neki fiatalokat.

Liszt távollétében, illetve mikor egészségi állapota nem engedte meg, hogy órát tartson Weimarban, legtöbbször Bülow vette át a masterclassok irányí-

tását. 1880 júniusában így szólt a diákokhoz:⁴⁰ „Hölgyeim és uraim – ne feledjék, hogy a Mester tizenegyben született, ne feledjék, hogy a Mester maga a megtestesült jóság és szelídség, és ne használják ki őt ilyen hajmeresztő módon! Elsősorban Önök, hölgyeim – higgyék el nekem – a legtöbben Önök közül inkább a mirtuszra pályázhatnak, mint a babérra”.

Dori Petersen ezt a bevezetőt követően játszotta el a *Mazeppát*, állítólag borzasztóan, melyre Bülow ekképp reagált: „Ennek a darabnak Ön csak egy szempontból felel meg, lótermészete miatt”.⁴¹ Miután Liszthez eljutott ennek a híre, így nyilatkozott: „Bülow-nak tulajdonképpen igaza volt. De ez azért túl kemény! [...] Mondd meg nekik (a diákoknak – a szerk.), hogy várjanak csak, amíg Bülow el nem megy. Csak akkor jöjjenek újból”.⁴²

Liszt és tanítványai között baráti, szinte családi szálak kötődtek. Bizonyíték erre a Walker-könyvben idézett Liszt-levél is, melyet egykori diákjának, Tausignak írt, az általa szervezett Beethoven-fesztiválon való meghívás céljából:⁴³

„Kedves Tausig,

... Alig várom, hogy újra itt beszélgethessek Önnel. El tud jönni e hónap 25-e és 29-e között? Megszerzi mindnyájunknak, de legelőbb nekem, azt a nagy örömet, hogy fellép a Tonkünstler-Versammlung egyik koncertjén? Én vállaltam magamra, hogy nyomatékosan felkérjem Önt, és tanítványa, M. Weber, aki átadja Önnek e sorokat, részletesebben is elmondja majd, mennyire szeretném, ha velem együtt ülné meg Beethoven ünnepét Weimarban. Ha megelégszik egy kissé szűk hajlékkal, szívesen megosztom Önnel az enyémet. Ha teheti, ne utasítson vissza – s legyen biztos teljes, állandó szeretetemet felől”.

Semmi kétség afelől, Liszt mennyire tisztelte nagytehetségű tanítványait. Az idézett levélből is kitűnik, hogy amint volt lehetősége, örömet ajánlotta be növendékeit koncertekre, ezáltal is biztosítva számukra a hangversenyzés, megmutatkozás lehetőségét. Micsoda önzetlenség és szerénység!⁴⁴ Végül elfogadva az invitálást, Beethoven No. 5. Esz-

35 Walker III:289.3.

36 Liszt Carl Gille-nek, Budapest, 1880. EM:46.3.

37 PV:139.3.

38 Uo.:141.2.

39 SALF:339.2.

40 Walker III:243.2.

41 Uo.:243.3.

42 Uo.:243.3.

43 Uo.:209.2.

44 Tausig 13 éves korában vette első órát a mesterrel.

dúr zongoraversenyét adta elő Liszt vezényletével, s feltehetőleg ekkor találkozott utoljára, a következő évben Tausig tífuszban elhunyt.

Liszt gyakran sétált együtt növendékeivel, számtalan történet kering a Liszt-irodalomban, amik kiválóan mutatják be azt a közvetlenséget és baráti viszonyt, ami a mester és diákjai között volt.⁴⁵ Walker szerint Weimar maga volt a Paradicsom azon fiataloknak, akik „Liszt belső köreiből férközhettek”.⁴⁶ Olyan élményekkel gazdagodtak, olyan kiválóságokkal kerülhettek kapcsolatba, amelyekről talán álmodni sem mertek korábban. A *család* tagjává azonban nem válhatott akárki, megfelelő zenei tapasztalattal kellett rendelkezni ahhoz, hogy bebocsátást nyerjenek. Erről ad tanúbizonyságot Willheim Etelka is: „Növendékeinek helyzete némileg azokra a filozófushallgatókra emlékeztetett, akik egy bölcs lábainál ültek. A tanítványnak már jártasnak kell lennie a filozófiában ahhoz, hogy a bölcs bizalmába fogadja és barátai közé engedje őt. Így volt ez Liszttel is”.⁴⁷

„Nem vitte Liszt túlzásba a kollegialitást?”⁴⁸ – tette fel a kérdést könyvében Walker. A Hofgärtneri-ben lévő hangszer állandó *tartozékának* számított egy üveg Liszt kedvenc konyakjából és egy égő gyertya, aminek segítségével könnyedén meg lehetett gyújtani a szivarokat. A mester szívesen hódolt mind a finom alkoholnak, mind a dohányzás élményének, melyeket a „társasági élet profán szakramentumai közé sorolt”,⁴⁹ így szükségszerűen a hozzá érkező fiataloknak is minél előbb célszerű volt kedvüket lelteni ezen szenvedélyekben. Sajnos jónéhányan a diákok közül függővé váltak. Alfred Reisenauer 1907-ben turnéja közben olyan mennyiségű alkoholt fogyasztott, ami az életébe került, Arthur Friedheimet pedig 1892-ben New Yorkban letartóztatták, alkoholos befolyásoltsága okán elkövetett garázdaság gyanújával.⁵⁰

Mason könyvéből kiderül, hogy azon kiváló muzsikusok között is, akik Liszt osztályát alkothatták, szoros barátságok alakultak ki. Egy zenész nagyságát, tehetségének mértékét remekül mutatja az, hogy milyen mértékben tud önzetlenül, irigység nélkül tekinteni nagyszerű kortársaira, kollégáira.

Mason és Raff közeli barátok lettek, minden nap együtt étkeztek, a vacsora után pedig egy órát sétáltak a parkban – írta Mason.⁵¹ Tizenkilenc évvel később, mikor Mason ismét Európába látogatott, a frankfurti Konzervatóriumban Raffot is felkereste. „Amint meghallotta, hogy ott vagyok, félbeszakította az óráit, futva jött a földszintre, kezeit a nyakam köré fonta, olyannyira el volt ragadtatva a viszontlátástól, hogy úgy éreztem, mintha még egyszer fiúk lennénk Weimarban”.⁵²

Walker Kurd von Schlözer visszaemlékezéséből osztott meg egy történetet, miszerint amikor Lisztet a Santa Francesca Romanában látogatta meg, a mester épp egy néma klaviatúrán gyakorolgatott egy trillát Beethoven op. 109. E-dúr szonátájából, „amelyet világeletemben második és harmadik ujjal játszott” [...] most, idősebb korára, állapította meg Schlözer, hirtelen a fejébe vette, hogy harmadik és negyedik ujjal kellene játszania”.⁵³ Ez a kis történet is kiválóan mutatja, milyen valódi géniusz volt Liszt. Hogyan válhatna egy tehetséges ember a zenetörténet részévé állandó útkeresés, s bizonytalanság nélkül afelől, hogy elérte a tökéletességet? Jónéhány előadóművész befejezettnek tekinti azt a technikai feladatot, amit egyszer már sikerült jól megoldania, s nem foglalkozik évekkel később azal, hogy vajon akkoriban megfelelő volt-e a korábbi megközelítése. Talán az egyik különbség zseni és tehetség között pont ez: belenyugszik-e egy probléma korábban már sikeresen interpretált megoldásába, avagy jóval később is szentel-e időt és energiát arra, hogy újabbnál újabb lehetőségeket fedezzen fel a kompozíció minél tökéletesebb, testhez állóbb előadása érdekében?

Érdekes megfigyelni a liszti személyiség alakulását is élete folyamán. Kezdetben, serdülőként, többek között hihetetlen virtuozitásával nyűgözte le a világot, rengeteg időt fordított nehezebbnél nehezebb technikai feladatok megoldására, illetve azok létrehozására. Walker „feloldhatatlan paradoxon”-nak nevezi, hogy habár Liszt fiatalságát egy korábban nem tapasztalt, hihetetlen technika megszerzésének – és megtartásának – szentelte, később, tanári minőségében szándékosan kerülte, hogy a növendékeinek technikára vonatkozó tanácsokat adjon, sőt, azt állította, hogy nem keresi tovább technika fejlesztésének módjait. Ennek ellenére két évet szentelt a *Technikai tanulmányok* című há-

45 Walker is megosztott néhányat. Ld. Walker III:238 s köv.

46 Uo.:240.3.

47 Uo.:240.3.

48 Uo.:241.2.

49 Uo.:241.2.

50 Bővebben ld. Walker III:241.37. lábjegyzet.

51 Mason:97.1.

52 Uo.:97.1.

53 Walker III:231.2.

romkötetes mű megírására. Liszt meg volt győződve arról, hogy minden kéz különbözik, minden kéz számára más a kényelmes, emiatt ostobaság lenne technikát tanítani, hiszen „a próbálgatás eljárás nála bevált, használják hát a többiek is”.⁵⁴

Liszt géniusza nem rekedt meg a fizikai lehetőségek kiaknázásának területén, hanem a zene szolgálatába állította, így nem csupán korának legendás zongoristájává, hanem az egyetemes zenetörténet mitologikus alakjává vált.

*Egyetlen becsvágyam már csak az, hogy geregyemet
minél messzebbre hajtsam a jövődő végtelen
birodalmába.*⁵⁵

Liszt módszerének lehetőségei a felsőfokú zenei képzésben

A hajdani Liszt-növendékek visszaemlékezését megismerve felmerülhet a kérdés: alkalmazható-e ez a fajta tanítás a 21. századi felsőoktatásban? Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Liszt köré javarészt nagy elmék és zongoristák gyűltek, s pusztán e minőség meglétét egy intézményben folyó képzés során nem lehetséges biztosítani. Tekintettel arra, hogy a növendékek tehetsége, képessége, s elhivatottsága igen változó, teljes mértékben nem alkalmazható az egykori diákok visszaemlékezéséből megismert liszti tanítási mód. A másik nem elhanyagolható különbség, hogy nem pusztán művészeket, hanem tanárokat is képeznek az egyetemek, más-más prioritásokkal.

A visszaemlékezésekből egyértelműen kiderül, hogy Liszt igazán csak a tehetséges növendékekkel foglalkozott. José Vianna Da Motta írásából tudni,⁵⁶ hogy amikor világossá vált a mester számára, hogy az előadó nem tehetséges, egyáltalán nem fűzött megjegyzéseket a darabhoz. „'Miért?' kérdezte, 'mert nincs értelme'”.⁵⁷ Szendy Árpád is arról számolt be,⁵⁸ hogy Liszt „a gyengébbekkel keveset, sőt alig foglalkozott. 'Ganz nett' volt többnyire minden, amit szólt nekik, gondolva, hogy ennek úgy is hiába beszél”. Tekintettel arra a szomorú tényre,

hogy korunkban a komolyzene, de általában a művészetek is, egyre kevesebb család életében játszanak fontos szerepet, egyre kevesebb diák választja a zenei pályát. A zeneművészeti egyetemeknek és karoknak azon kevés jelentkezőből szükséges feltölteniük a rendelkezésre álló helyeket, akik, akár néhány évtizeddel ezelőtt semmiképp sem kerülhettek volna be az intézmények falai közé, így a diákokkal szembeni elvárások is szükségszerűen csökkennek. Könnyen belátható, hogy ilyen körülmények között semmiképp sem lehetnek túl magasak a követelményeink, hiszen annak csak a diákok egy része lenne képes megfelelni.

A liszti tanítás számos eleme ugyanakkor át-emelhető lenne, s ez jótékonyan hatna az oktatás sikerességére is. Az órák masterclass-jellege, vagyis, hogy nem pusztán kétszemélyes az óra, pozitívan befolyásolná a zongoristák vizsgákon, koncerteken jelentkező lámpalázat, hozzászoknának a közönség előtti játékhoz.⁵⁹ Igen jelentős probléma, hogy egyetemi éveik alatt a növendékek nem jutnak kellő számban szereplési lehetőségekhez, vannak, akik csak a tanszaki hangversenyeken tudják bemutatni azokat a darabokat, amikkel foglalkoznak, s ez a tanévenkénti két-három alkalom nagyon kevés.⁶⁰ Azok a tanulók, akik az órákon rendszeresen felkészületlenül jelennek meg, talán a diáktársaik előtt való szereplésnek köszönhetően többet dolgoznának, s jóval eredményesebb lehetne a közös munka is.

Liszt tanítványainak visszaemlékezéseit kötelezővé tennem minden felsőfokú zeneművészeti intézmény hallgatójának. Habár két évszázad sem telt el a Zeneakadémia megalapítása óta, a tanítási elvek – főképp a növendékek elképzelései azokról – gyökeresen megváltoztak.⁶¹ Természetesen nem vethetünk össze egyetlen professzort, előadóművészt sem Liszttel, hozzá senki sem hasonlítható, azonban egykori diákjainak és a mai fiatalok mentalitásának összehasonlítása érdekes eredményt mutathat, ugyanis bizonyos jellembeli sajátosságoknak

59 Ennek szükségességével természetesen az oktatók többsége is tisztában van, így néhányan rendeznek *közös órákat*, de ezeknek a számát növelni kellene.

60 A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem az elmúlt években szerencsére kiemelten foglalkozik a tehetséges növendékekkel, így számos fellépési lehetőségük van külföldön, belföldön egyaránt.

61 Több felsőfokú intézményben tanítottam, észrevételeim nem pusztán, vagy egyáltalán nem a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen szerzett tapasztalataimra épülnek.

54 Walker III:231.2.

55 Liszt Wittgenstein hercegnőnek. 1883. SZA:67.8.

56 Da Motta 1911.

57 Uo.:166.4.

58 Legány Dezső: *A magyar zene krónikája: Zenei művelődésünk ezer éve dokumentumokban*. Budapest, Zeneműkiadó, 1962. Idézi: Szirányi 2011.

a hiánya egyértelműen meghatározza még a tehetesebb pianisták lehetőségeit is, de különösen a szerényebb képességűekét. A magukkal szemben tanúsított kérlelhetetlen következetesség, állhatatosság nélkülözhetetlen az előadóművésszé váláshoz. Tudatosítani kell a növendékekben: téves az a gondolat, hogy a tanár dolga a művek mindenfajta értelmének keresése, s annak megtanítása. Számátalan növendék befejezettnek véli munkáját, miután a hangokat elsajátította – javarészt a tökéletesség igénye nélkül –, s elviszi órára a darabot, hogy a tanára leheljen értelmet, s életet belé. Nos, pont ez az, amit Liszt oly erélyesen utasított vissza!⁶²

Tapasztalataim alapján a mai diákok többsége elvárja – annak ellenére, hogy saját maga közel sem aknázza ki képességeit, leginkább lustasága miatt –, hogy tanáruk teljes mértékben kiszolgálja őket, nem törődve az ő hozzáállásukkal. Liszt, ahogy egyértelművé vált, hogy a produkció nincs kellően kidolgozva, rögtön leállította az interpretációt és eltolta az előadót a hangszertől. Carl Lachmund írásából tudni (Walker 1995), hogy Liszt – egy-két kivételtől eltekintve – nem vett fel osztályába olyan jelentkezőt, aki nem rendelkezett megfelelő technikai tudással. Nem ez lenne a helyes reakció a mesterektől, kiváltképp a művészképzésben? Meghatározható-e az a színvonal, melyet az oktató már nem köteles eltérni? Sajnos számos hallgató kihasználja tanára jóindulatát és türelmét, és emiatt a követelmények is redukálódnak.

Előadóművészként minden felsőfokon tanító zongoraművész pontosan meg tudja ítélni, milyen előadáshoz mennyi gyakorlás szükséges.⁶³ Sokkal határozottabban kellene fellépni a növendékek hanyagságával és a tanáraik felé támasztott elvárásaikkal szemben, hiszen milyen pedagógus – előadóművészre gondolni sem merek – válhat belőlük, ha nem sarkalljuk őket a saját lustaságuk és motiválatlanságuk legyőzésére?

Gyakorta hallani – főként pedagógusok esetében –, hogy milyen fontos motiválnunk a diákjainkat. Ez valóban így van, azonban, tapasztalataim alapján, szükségszerű lenne meghatározni, hogy a művészképzésben elsősorban mit ért(het)ünk motiváción. Liszt óráin a legtöbbit a mester zongorázásából tanultak. Számátalan esetben az óra abból állt, hogy ő maga is eljátszotta az adott darabot, s

62 Ld. 9. lábjegyzet.

63 Jelen esetben tekintsünk el azon ritka esetektől, amikor valaki rengeteg, de rossz gyakorlás miatt nem halad megfelelően. Habár vannak ilyen diákok is, ez nem gyakori.

növendékeinek abból kellett a tanulságokat levonniuk. Da Motta (1911) írásából tudni, hogy Liszt élete vége felé tanítása „több példából, mint magyarázatból” állt.⁶⁴ Mi lehetne ennél nagyobb motiváció? Habár Liszt géniuszához nem mérhetünk sem előadót, sem tanárt, vannak olyan meghatározó egyéniségek napjainkban is, akik játéka, netán tanítása mértékadó s követendő. Egy mű megértése, s tökéletes technikai kivitelezése önmagában elég inspirációt kellene jelentsen, amit – jó esetben – csupán kiegészít tanárának zongorajátéka. Annak az igénynek a létjogosultsága, hogy az oktató a gyakorlati, elméleti bemutatás, s vizsgálat mellett egyéb módokon próbálja a hallgatókat munkára sarkallni – különösen, ha a diákok nem tesznek meg mindent az interpretáció sikerességéért – erősen megkérdőjeleződik. Székely Júlia könyvéből tudni, hogy Bartók Bélának, Liszthez hasonlóan, a „módszere nem a magyarázás volt, hanem az előjátszás. [...] A növendékre bízta, miféle következtetéseket von le a kétféle előjátszásból. Magyarázatot nem fűzött hozzá”.⁶⁵ Friedheim megjegyezte (Bullock 1961), hogy néhány zongorista megpróbálta Lisztet, mint tanárt inkompetensnek feltüntetni, de ezek általában fiatal, kevésbé tapasztalt diákok voltak. Az igazán tehetséges, elkötelezett pianisták mind profitáltak Liszt masterclassaiból.

A fejlődés igazi kulcsa a növendékekben rejlik – sok-sok óra gyakorlás, kíváncsiság és lemondások nélkül a leglelkesebb tanár is kevésnek bizonyul. Kocsis Zoltán szállóigévé vált mondata tökéletesen érthető, s belátható, továbbá szinte tökéletesen megegyezik az írásom mottójaként választott Bülow-idézettel: „Nem a tanításban hiszek, hanem a tanulásban”.⁶⁶ Habár egy kiváló tanár rengeteget tud átadni az igazán tehetséges növendékének (is), az otthoni, egyetemen kívüli munkát semmi sem tudja pótolni.

Folyamatosan – ideális esetben, főként az egyetemi és korábbi évek alatt –, általában naponta 6-8 óra gyakorlás szükséges a megfelelő technikai képességek elsajátításához, mely elhivatottság nélkül nem kivitelezhető.⁶⁷ Ezért, akinek mindehhez a ta-

64 uo. 167.6.

65 Székely 1978:49.4–5.

66 Ezt nekem személyesen is mondta, de ld. még: <https://papageno.hu/featured/2017/06/tisztan-lathatohol-vannak-az-igazgyonyok/>.

67 Ld. a fentebb már leírt idézetet is: „[...] mindenkinek, aki zongoraművész akar lenni, mindennap 10–12 órán át gyakorolnia kell, úgy, amint én is tettem”. PV:90.3.

nártól kapott motivációra van szüksége, az nem az előadóművészi pályára való.

Igen elgondolkodtató, hogy Lisztnek általában egyszer lehetett egy darabot eljátszani, a második órára már más kompozícióval kellett készülni. Ez is elképzelhetetlen manapság. Jónéhány növendék hétről hétre, hónapról hónapra ugyanazokat a darabokat gyakorolja, így repertoárjuk az egyetemi évek végére kiábrándítóan szegényes. Habár igen gyakran az egyetemi oktatókra hárul az a feladat, hogy alapvető – főként zenei, értelmezésbeli – dolgokat megtanítsanak, amiket középokon, netán alsófokon kellett volna a diákoknak elsajátítaniuk, a bachelor-képzést követően már olyan potenciállal kellene rendelkezniük, amivel repertoárjukat jelentős mértékben növelni képesek.

Összegzés

Egy előadóművész, különösen, ha olyan egyedülálló génuszról beszélünk, mint Liszt Ferenc, olyan kiváló képességekkel, adottságokkal rendelkezik, ami nincs meg egyetlen növendékében sem. Azoktól a kritériumoktól, amiket magával szemben felállított, nem feltétlen tud egy-egy gyengébb, szerényebb tehetségű növendék miatt eltekinteni, s így az ezekkel a diákokkal való közös munka nem biztos, hogy sikeres lehet. Nagyon sokféle tehetség van, ahogy sokféle személyiség is. Az, hogy egy tanár nem tudja minden diákjából a maximumot kihozni, nem von le semmit tevékenységének valódi értékéből. Természetesen nem csupán génuszok, zsenik vannak jelen a zenei képzésekben és nem pusztán világhírré vágyó és arra hivatott hallgatókkal foglalkozunk, ezért fontos és szükséges, hogy olyan türelmes, belátó és segítőkész tanárok is jelen legyenek az oktatásban, akik a különböző adottságú hallgatókból is a legjobbat tudják kihozni.

Liszt Ferenc az egyetemes zenetörténet megkerülhetetlen alakja. A visszaemlékezések alapján ez a páratlan fenomén – eltekintve azon kivételektől, akiket kedvessége miatt fogadott maga mellé – csak a legkiválóbbakkal volt hajlandó igazán foglalkozni, a hanyagság és a készületlenség felbőszítette. Az intézményi keretek között zajló oktatás esetében azonban elkerülhetetlen a különböző képességű diákok jelenléte, valamint a művészképzés mellett a tanárképzés (is) nagyon fontos része a felsőfokú oktatásnak, ami más kompetenciákat helyez előtérbe, így Liszt tanítási stílusának csupán néhány eleme

emelhető át korunk intézményes keretek között zajló zenei képzésébe.

Liszt a zongora múltja, jelene és jövője. [...] Ahol Liszt megjelenik, minden más zongorista a homályba vész; ott csak a teljes testében reszkető zongora marad! [...] Liszt nem példa, csupán a kezdet, a folytatás és a vég.⁶⁸

Rövidítések jegyzéke

- EM: P. Eckhardt Mária 1977 A Zeneakadémia Liszt Ferenc leveleiben. In *A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve*. Szerk. Ujfalussy József. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat.
- Mason: Mason, William 1901 *Memories of a Musical Life*. The Century Corporation, New York.
- SzA: Szilágyi András 2011 *Liszt Ferenc személyisége*. Budapest, Garbo Kiadó.
- SZG: Szirányi Gábor 2013 *Zongorabillentyűk. Thomán István, Szalay Stefánia és Böszörményi-Nagy Béla emlékezete*. Budapest, Gramofon Könyvek.
- PV: Papp Viktor 1936 *Liszt élő magyar tanítványai*. Budapest, Dante kiadó.
- SALF: Somssich Andor, ifj. 1925 *Liszt Ferenc élete*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság.
- Walker I.: Walker, Alan 1986 *Liszt Ferenc. 1. A virtuóz évek*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Walker III.: Walker, Alan 2003 *Liszt Ferenc. 3. Az utolsó évek. 1861–1886*. Budapest, Editio Musica.

Felhasznált szakirodalom

- Bullock, Theodore L. 1961 szerk. *Arthur Friedheim: Life and Liszt. The Recollections of a Concert Pianist*. Dover Publications, Inc., New York.
- Da Motta, José Vianna 1911 Liszt as Teacher. Diary Notes of August Göllerich. In Wilhelm Jerger ed. *The Piano Masterclasses of Franz Liszt 1884–1886*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.
- Grove Music Online*
- Hamburger Klára 1980 *Liszt*. Budapest, Gondolat Kiadó.

68 Lenz 1899/3:2-3.

- Lenz, Wilhelm von 1899 *The Great Piano Virtuosos of Our Time from Personal Acquaintance: Liszt, Chopin, Tausig, Henselt*. HardPress Publishing, Miami.
- Mason, William 1901 *Memories of a Musical Life*. The Century Corporation, New York.
- P. Eckhardt Mária 1977 A Zeneakadémia Liszt Ferenc leveleiben. In Ujfalussy József szerk. *A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola 100 éve*. Budapest, Zeneműkiadó Vállalat.
- Székely Júlia 1978 *Bartók tanár úr*. Budapest, Kozmosz könyvek.
- Szilágyi András 2011 *Liszt Ferenc személyisége*. Budapest, Garbo Kiadó.
- Szirányi Gábor 2011 Szendy Árpád, Liszt Ferenc tanítványa, I. *Parlando*, 53. 1.
- Szirányi Gábor 2013 *Zongorabilentyük. Thomán István, Szalay Stefánia és Böszörményi-Nagy Béla emlékezete*. Budapest, Gramofon Könyvek.
- Papp Viktor 1936 *Liszt élő magyar tanítványai*. Budapest, Dante kiadó.
- Somssich Andor, ifj. 1925 *Liszt Ferenc élete*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság.
- Walker, Alan 1986 *Liszt Ferenc. 1. A virtuóz évek*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Walker, Alan 1995 *Living with Liszt. From the Diary of Carl Lachmund, an American Pupil of Liszt, 1882–1884*. New York, Pendragon Press.
- Walker, Alan 2003 *Liszt Ferenc. 3. Az utolsó évek. 1861–1886*. Budapest, Editio Musica.

Szabó Miklós

DIA LOS MUERTOS

*„A szót, hogy halál, nem ejtik ki New Yorkban, Párizsban, Londonban, mert égeti az ajkakat.
A mexikói, szemben ezzel, ismeri a halált, tréfát úz vele, cirógatja,
álmában hozzá bújik, és megünnepli. Egyike az ő játékaiknak,
a legállhatatosabb szerelme. Meglehet, hogy éppen annyi félelem kíséri,
mint mások esetében, de legalább nem rejti el a halált;
szemtől szembe áll vele, türelmetlenséggel, megvetéssel, vagy iróniával...
A mexikóiak közönye a halállal szemben, az étellel szembeni közönyből fakad...
Természetes, talán még kívánatos is meghalni, ezért minél előbb, annál jobb”*
Octavio Paz

A következőkben az élők és holtak kapcsolatát, a számunkra egyetlen elérhető módon, a kulturális aktívabb oldal felől megközelítve vizsgálhatjuk meg. Aktívabb abban az értelemben, hogy a másik tevékenységei, vagyis a bomlás biológiai folyamatai, és a közösségben hagyott kitöltetlen űr, az élők oldaláról értelmezhető számunkra, melyhez magunk is tartozunk. A mindenkori élők rítusának, a mexikói Halottak Napja jelenlegi formájának kialakulása a 16. századra nyúlik vissza, az európai hódítók és közép-amerikai kultúra találkozásáig. Egyszerre van jelen benne a spanyol hódítás előtti azték filozófia és vallás, valamint a középkori európai rituális gyakorlat. Az aztékok Miccaihuitonli nyári hónapban tartott ünnepei középpontjában a halottak felé mutatott tiszteletadás állt. Az ünnepség természetfölötti védnöke Mictecacihuatl istennő, az alvilág és a halottak világának úrnője volt, és Mictlantecuhtli, az alvilág urának társa, akinek elsődleges szerepe a halottak csontjai feletti örökös. Ezen alkalmakkor a gyermekeket, és a halott ősokeket ünnepelték, valamint ebben a hónapban emlékeztek meg hősi halált halt harcosaikról is. Diego Duran, a 16. századi spanyol pap feljegyzései szerint az aztékok oltárokat emeltek a halottaknak, melyekre ételt helyeztek, így mutatva ki tiszteletüket. Kis agyagfigurákat is elhelyeztek az étel mellé, amik az adott oltárhoz tartozó halottat voltak hivatottak jelképezni (Diego 1971). Mikor a spanyolok megérkeztek, és elkezdtek térítő tevékenységüket, magukkal hozták a keresztény mindenszentek ünnepének rituáléját. Ez volt a Római Katolikus szent nap, mikor megemlékeztek az elhunytakról általában, és azokról a megkereszteltekről, akikről úgy tartották, hogy a purgatóriumban rekedtek. A spanyol papok gyorsan felismerték a keresztény és az azték ünnepség közti hasonlóságokat. Áthelyezték az azték rituálét észre, hogy egybe essen a mindenszentek ünnepé-

vel, abban a reményben, hogy a pogánynak, és egyszerűs mind veszélyesnek tartott ünnepség átalakul majd egy elfogadható keresztény rítussá. Valamint, hogy a régi ünnepséghez kötés erősítse az új keresztény ünnep átélését a bennszülöttek között. Ennek következtében a modern Mexikóban továbbra is a nyári hónapok helyett november első két napján ünneplik őseiket. A modern fesztiválon erősen érezhető a spanyol katolikus hatás, vagyis vannak benne keresztény elemek, de ezzel együtt is megőrizte őslakos amerikai jellegzetességeit.

A Halottak Napjához kapcsolódó tevékenységek egész Mexikóban nagyrészt azonosak, a tájegységektől függetlenül. Az első napon a családok meglátogatják elhunyt szeretteik sírjait. A temetőben töltött idő alatt virágokkal, gyertyákkal, és földdel díszítik fel a sírokat. Egyfajta pikniket is tartanak a síroknál, ahol családok maguk között, valamint távolabbi rokonokkal, és barátokkal, szomszédokkal találkoznak. A piknikeken az aktuális közösségi témák megtárgyalásán túl fontos szerepet kap az elhunytakkal kapcsolatos történetek megosztása más családokkal. Ilyen módon a Halottak Napja lehetőséget ad a társadalmi kohézió erősítésére, valamint a halottak életükben – a közösségben – betöltött szerepének felelevenítésére, melyen keresztül ismét a közösség részévé válnak.

A pikniken fogyasztott tradicionális ételek közé tartozik a tamale, levélben gőzölt kukoricakása, és a pan de muerto, speciálisan ez alkalomkor fogyasztott kicsit édes kenyér, amit gyakran csontokkal, vagy koponyákkal díszítenek. A pékek újabb anyag csontvázakat sütnek a kenyérbe, amire a hozzá kapcsolódó modern hiedelem szerint nagy szerencse ráharapni. Az étkezés fontos részét képezik a sütemények és édességek, amik mind koponyákat, vagy csontokat ábrázolnak. A barátok és családtagok cukor-koponyákat, vagy más, a halálhoz

kapcsolódó díszítéssel ellátott tárgyat ajándékoznak egymásnak. Az ajándékokat nagyobb értéknek tekintik, ha az ajándékozott neve megjelenik rajta, például a koponya homlokán. Az ilyen édességek fogyasztása közben, illetve a pan de muerto-ba rejtett csontváza harapáskor a személy szimbolikusan „beleharap a halálba”, ezáltal beoltja magát halálfelelem ellen.

Nem kizárólag a sírokat és temetőket díszítik fel. Egyes kiemelt fontossággal bíró elhunytak otthon is oltárt állítanak, melyeket sárga és narancssárga körömvirággal vagy krizantémmal díszítenek föl, amiket cempoaxochitl-nak neveznek, és ez egyértelműen a prekolumbiánus időkből eredő szokás. Az aztékok számára a narancssárga szín az őszt szimbolizálta, amikor a természet elkezd meghalni. Az oltár tetején lévő ív (vagy ívek) a halottak égbe vezető útját jelképezik. A sírokhoz hasonlóan az otthoni oltárookra is vallásos amuletteket akasztanak vagy helyeznek, az ételáldozatokkal együtt. Az ételek kiválasztásában a halott kedvében próbálnak járni, az életében kedvelt fogásokat készítik el neki. A skála igen széles lehet, a különböző gyümölcsöktől egészen a cigarettán át az alkoholos italokig. A mezcal, vagyis az amerikai agavéból főzött szeszes ital a legnagyobb értékű felajánlás. Mindent összevetve az oltár az élet és halál körforgásának elismerését reprezentálja, ami természetes része az emberi létezésnek. A témát mélyebben ismerő antropológusok véleménye szerint a rítuson keresztül a mexikóiak nem is annyira elhunyt rokonaikkal való kapcsolatukat elevenítik fel, ezáltal a közösség gyökereit ápolják – bár ennek is fontos szerepe van –, sokkal inkább közelebbi kapcsolatot alakítanak ki egy absztrakt entitással, a Halállal (Brandes 1988:181). Akár igaz, akár nem, hogy a mexikóiak nem félik a halált, az biztos, végig halandóságukat tudomásul véve mellette élnek, ezáltal nyíltan és őszintén tudnak szembenézni vele. Ez általános vélekedés következményeként a nemzeti karakter egy újabb dologgal gazdagodik. Erősíti a nemzeti identitást, mivel egy újabb tulajdonságot hoz létre, amivel minden mexikói rendelkezik. Ráadásul olyan tulajdonságot kölcsönöz az egész mexikói népességnek, amiben nemi, etnikai, földrajzi, gazdasági jellemzőiktől függetlenül osztoznak.

Az ünnepet szokás alapvetően mexikóinak tekinteni, de minden latin-amerikai ország magáénak érzi. Legtöbb elemében azonos, vagy hasonló megemlékezések megfigyelhetők szinte minden környező országban. A mexikói ünnepség ismertségének, ezáltal kulturálisan domináns jellegé-

nek oka Stanly Brandes szerint abban gyökerezik, hogy a mexikói kormányok felismerve a látványos és egyedi vallási ünnepségekben rejlő gazdasági és politikai lehetőségeket, már a hetvenes évek óta tudatosan erősítik az ezekhez kapcsolódó idegenforgalmi érdeklődést (Brandes 1988:88). E törekvés mellékvizén az ünnepség az Egyesült Államokban a bevándorló latin-amerikai közösségek politikai töltetű önreprezentációs igényétől hajtva alakult ki. A rítus nyílt, hangos megünneplése lehetőséget adott számukra az olyan politikai témák, vélemények, és problémák kinyilatkoztatására, amiknek nem volt a szélesebb társadalmat elérő kommunikációs csatornája. Ilyen mozzanat volt például a rendőri brutalitás áldozatairól, vagy az illegális határátlépés közben, autóbalesetben, vagy a rejtéskül szolgáló konténerekben elhunytakról való megemlékezés.

San Francisco Halottak Napja mindig november 2-án kerül megünneplésre. Mivel ez a dátum gyakran hétköznapra esik, ráadásul az ünnepség délután öt órakor kezdődik, és késő éjszakáig tart, egészen más ünnepség képét festi, mint a mexikói „eredeti”. Az ünnepség milyenségét erősen meghatározza, hogy a dolgozó emberek, akiknek másnap korán kell kelnie, valamint a kisgyermek, nemigen tudnak részt venni a fesztiválon (Brandes 2006:172). A san franciscói ünnepség erősen ideologizált keretet kap mint a szervezést végző lelkes aktivisták megjelenési platformja, ahol kifejezésre juttathatják saját meggyőződésüket a közösségi harmóniáról, a gazdasági fejlődésről, a rituális és etnikus identitásról. Egy mexikói bevándorló, aki gyermekként érkezett az Egyesült Államokba, és a 90-es évek elején segédkezett a Halottak Napjának helyi megszervezésében, most a körmenet rituáléjának főszervezője. Véleménye szerint az itteni ünnep, a rituálék speciális kialakítása miatt egyedi. Ő és szervezőtársai minden évben tanulmányozzák a fennmaradt azték emlékeket, naptárakat, hogy szó szerint visszamenjenek 2500 évet, onnan számolják ki milyen isten vagy istennő tisztelete esedékes, és az istenség sajátosságához igazítsák a körmenet témáját. A menet színe, szimbólumrendszere tehát az azték naptár alapján alakul, és nem közmegegyezéssel választja egy szervezőbizottság. „Olyan valami ez, ami a hagyományban gyökerezik, és nem valami, amit valakik megpróbálnak megcsinálni” (Brandes 2006:174).

A Garfield parkban felállított oltárok szervezését a Marigold Project végzi. A mozgalom alapítója és vezetője egy ázsiai amerikai hölgy. Magyarázata szerint a névválasztás és a marigold, vagyis a körömvir-

rág jelentősége abban áll, hogy a halottak megérezve illatát, a virágösvényt követve jutnak el az oltárokig. A Marigold Project minden évben, levelezőlistáján keresztül, pályázatot hirdet a helyi művészek között a központi öt oltár felállítására. Ezek általában valamilyen központi probléma megjelenítésére szolgálnak. Minden évben olyan témát választanak, ami az egész közösségre kihatott, vagy kihat, és sok ember halála kötődik hozzá. Így egyik évben az afrikai amerikaiak szenvedéseit, illetve általában a rabszolgaság áldozatait megjelenítő központi oltárt állítottak. Máskor ilyen módon emlékeztek meg a 9/11-es terrortámadás halottairól. Az oltárok téma-választása politikai ellenvéleményt is kifejezhet, az iraki, afganisztáni háború, vagy a palesztin-izraeli konfliktus áldozatai előtti tisztelgés minden esetben összekötődik az erőszak- és háborúellenesség motívumával. A latin közösség ugyanakkor kevésbé megértő a globális témák megjelenítésével kapcsolatban, bár még mindig nagy számban vesznek részt az ünnepségen, de arányuk radikálisan csökkent az elmúlt években. A nem latin szervezők továbbra is tagadják az ünnep üzleti alapúvá válását, ők az ünnep multikulturálisabbá válását a Mission kerület megváltozásával, a művészek tömeges beköltözésével, és a máshol élő san franciscóiak fokozódó nyitottságával magyarázzák. „Nem vagyok latin, de nem is kell, hogy az legyek... mindenki meghal” – mondja az egyik, húszas évei elején járó hölgy. „Egész életemben a Mission-ben éltem, az anyámnak itt volt műterme, nem volt latin. A férjem az... mondjuk ő sohasem jön el”. Ha az ünnep hétvégére esik, akár 10.000 látogató is megfordulhat a parkban, amennyiben november másodika hétköznap, ez a szám radikálisan csökkenhet, de minden esetben szinte kizárólag san franciscói résztvevőkről beszélhetünk, és csak erősen jelképes számú turistáról vagy a környező városokból idelátogatóról. Ezek fényében, a szervezők szemében a rítus még mindig egy helyi közösséget összekovácsoló esemény. Ahogy egy, az ünnepségen résztvevő megfogalmazta: „Sok ember érkezik, különböző fajú, vallású, különböző minden... az egyetlen dolog, ami összetart minket, hogy emberek vagyunk, mindannyian haldoklunk, mindannyian átéljük a halált, vagy át fogjuk élni az életünk során”. A san franciscói Halottak Napja, a szervezők összehangzó véleménye szerint, hasonló a mexikói „eredetihez”, de nem kívánja azt imitálni, vagy elvenni annak identitását. Céljuk egy olyan közösségi esemény létrehozása, aminek saját identitása van. „Számomra a közösségépítésről szól, én egy közösségi aktivista vagyok, és közösségi szer-

vező. Mindenképpen azt mondom a kollégáimnak (latin származásúak), hogy nem kívánom felhívítani az ünnepséget, mert tudom, hogy mit jelent, és mit jelentett számukra, és a többi mexikói számára annyi éven keresztül. De itt ez most valami mássá változik. Érted? Nem mondjuk, hogy ez egy tradicionális Halottak Napja... Az a neve, hogy San Francisco Halottak Napja” – állítja az egyik főszervező Brandes leírásában (Brandes 2006:176). Hasonlóan az eredeti ünnephez, az összetartozásról szól. Arról, hogy az egyén nincs teljesen egyedül a városban: ha megnyitja magát, bárhol közösségre lelhet. Suzanne Morriison így ír erről: „A Halottak Napi körmenet és a hozzá kapcsolódó kiállítások konkrét megtestesülései az interkulturális párbeszédnek és együttműködésnek... ami egykor egy etnikai falként létezett, most a határok átlépésének eszközévé vált, és lehetőséget teremt a sokféleséggel való szemtől szembe találkozásra” (Brandes 2001:175). Ez az értelmezés bizonyos szempontból a mai napig érvényes. Bár a latin részvétel csökkent, ez csak az jelenti, hogy a határátlépések tartalma megváltozott a változatlan rítuson belül.

Terepnaplómba a következőt írtam november 2-án: Sötétedés körül értem el a Mission kerület szívének tekinthető 24. Street és Mission Street sarkot, ami minden évben a Halottak Napi felvonulás kiindulópontja. Ahogy kiszálltam a taxiból, a legvalószínűtlenebb tömegbe csöppentem. Sok ezer feketébe, esetleg fehérbe öltözött ember, többségük arcfestéssel, néhányan csak fehér arccal, fekete rúzs-szal, mások művészi koponya-sminkben. Csipkék, bársonyok, gótikus ruhák. Mindenkinél körömvirág, és tömjén, melynek erős illata mindenhol keveredik a marihuána szagával. Unott rendőrök, sok fehér és ázsiai, kevés spanyol. Égő gyertyákat, körömvirágot, bekeretezett fotókat tartanak. Magányos öregember egy nagyméretű keretes fotót támaszt a falnak, majd óvatosan egy kopott trombitát vesz elő, és játszani kezd. A melódia összekeveredik a szemközti bárból kiszűrődő spanyol énekléssel, az utca túloldalán gitározó fiatal zajával, a közeledő felvonulás elképesztő robajával. A táncosok, és a hozzájuk csatlakozó bátrabb nézők csörgőkkel, dobokkal ütik a menet ritmusát, miközben egy táncos csoport óriási fehér lampionokat táncoltat, mintegy jelképezve az elhunytak közöttük lebegő lelkét. Mögöttük óriási fáklyákat hoznak, és tovább hőmpölyög a tömeg, táncosok, és tűzfűjők, zsonglőrök. Mögöttük, előttük, mellettük a járdákon a táncoló, toporgó, lökdösődő nézők. Mindenki vidám, a zaj és a fény, a rengeteg tömjén füstjétől ködösnek

látszik az utca. Mindenki nyíltan, és bőségesen fogyaszt alkoholt, és fűvet...

Egy pillanat műve és eltűnik az egész sokadalom. Valahol rossz irányba fordultam, már csak távoli hangokat hallok, igyekszem megkeresni a helyes irányt. A máskülönbben üres utcákon kis csoportokban emberek ülnek. Mindenhol saját kis oltár áll, gyermekek fotói és az oltárra helyezett új, még ki nem csomagolt játékok. Az oltárok körül ülők nem sírnak, de csendesek. Halkan dúdolnak. Kérdésekre elárulják, hogy nem is tudják ki építette az oltárt, nem tudják, ki a gyermek. Idős férfi ül a járda szélén, melléje idős kutya, ölében körömvirág, gyertya, és egy fiatal nő fényképe az 50-es, 60-as évekből. „Ne félj a haláltól!” Kiabálja, egy fiatal nő, kezében egy atomrobbanás gombafelhőjét ábrázoló festménnyel. Egy kapualjban fiatal pár szerelmeskedik. Mire rátalálok a menetre, már elérte végcélját, és a táncosok szétszéledtek. Ez már a Garfield Park. A „hivatalosan” felállított művészi oltárok, és az azokat körbevevő kisebb konstellációk töltik be a zöld részeket. A nagy oltárok koncepciója kivehetetlen a rengeteg embertől. Sóval rajzolt csontvázak, étel, gyümölcsök, régi festmények, fotók. Mindenhol állnak, ülnek, fekszenek, zenélnak és isznak. A tér közepén kis papír fecniket kötnek egy fára. „Ez a Halál Fája, ezen keresztül üzenhetünk halott szeretteinknek”. Előtte turisták próbálják lefotózni az egyik papírdarabot. Fiatal lány lép mellém, és a kezembe nyom egy pár szál körömvirágot. „Biztos te is szeretnél valakiről megemlékezni”. A szomszéd réten egy hatalmas fényképekkel teli fal előtt komplett zenekar játszik halkán, félig a földön fekvé, ülve. Monoton, lassú, és az énekesnő hangjától feláll a szőr a karomon. Körülöttük az egész rétet betérítik a földön gubbasztó gótikus ruhás fiatalok. mind arcfestésben, mind a földre borulva, néha felemelkedve, karjaikat széttárva az ég felé. A sötétben olyan, mint egy selyempárnákkal teleszórt rétet. Visszafelé tartok a halál fája felé. Egy alacsony drótkerítésen rengeteg fénykép, és melléjük tűzve rengeteg virág. Az egyik jó barátom apja múlt héten halt meg, egy percig becsukom a szemem aztán a kerítésbe tűzöm a virágokat. Ahogy ellépek a kerítéstől egy szembe jövő középkorú férfi barátságosan megszorítja a kezem, a vele tartó nő pedig megölel. „Éljél boldogan”. mondják. Aztán eltűnnek a tömegben. Nem sokkal múlt éjfél...

A terepnaplóm, és emlékeim alapján saját Halottak Napi élményem nem tér el lényegesen a Stanley Brandes által 2006-ban leírtaktól. A san franciscói ünnepség valóban képes elragadni, és megteremte-

ni az egyedi tapasztalás élményét. Ezidáig szintén sikeresen elkerülte, hogy elsősorban idegenforgalmi eseménnyé váljon, jóllehet éppen azért, mert a rítus magával sodorja a bámszokódókat. Stílszerűen azt is mondhatnám, hogy ezen az éjszakán mindenki turista a halálban. Érdekes gazdasági antropológiai kikacsintás, hogy az ünnep Mexikóban szokásos formáját kísérő tematikus édesség-dömping is elkerüli a boltokat. Az ünnepnek ez a variánsa nem a fogyasztásról szól, minden, ami az ünnephez kell, az pár dolláros tömjén, gyertya és körömvirág. Amik ráadásul az egész évben kaphatóak a város számtalan ezoterikus boltjában. Az egykor etnikailag egységes, szinte kizárólag a spanyol ajkú bevándorlók által látogatott ünnep, most sokkal inkább a város befogadó hangulatát hivatott képviselni, valóban közösségi élmény megélését teszi lehetővé az életút végén mindenkire váró, és elkerülhetetlen halállal való viszony kialakításán keresztül.

A városba nem régen érkezett magyar migránsok (akikkel terepnaplóm során szorosabb kapcsolatba kerültem) is részt vesznek az ünnepen. „Először L. járt ki, aztán szépen lassan mindenki csatlakozott hozzá” – magyarázza egy harmincas éveiben járó nő. Az otthonról való távolság, és a hazautazás lehetőségének hiánya nem teszi lehetővé a halottakkal való tradicionális kapcsolattartást. A halállal való szembenézés igényét az az élethelyzet adja meg, hogy többségük most érte el azt a kort, mikor szüleik halandósága a jelen problémájává vált. A gyász időszakát nehezítik a szülők felé irányuló vegyes érzelmek. Egyikőjük így beszélt erről: „Mikor halottam, hogy meghalt (apa), nem tudtam semmire se gondolni. Egész életemben gyűlöltem. Gyerekkoromban egyszer addig vert lovaglopálcával, amíg be nem pisiltem. És mégis szomorú voltam, mert elment... Jól esik meggyújtani érte egy gyertyát”. A rítus során temetővé transzformált városrész lehetőséget ad tehát a gyász megélésén túl a múlt sérelmitől való megszabadulásra is. Emese: „Kijövünk ide, és emlékezünk a szeretteinkre, én anyámra. Múlt évben hagytam neki egy üzenetet a halottak fáján... megírtam, hogy megbocsájtok neki”. „Nem tudunk hazautazni a vízum-státuszunk miatt, nem tudtam ott lenni a nagyszüleim temetésén. Ezért elhoztam pár virágot. Jó érzés megélni a gyászt ezekkel az emberekkel”. A rítus közösség-teremtő jellegével kapcsolatban pedig így fogalmaznak: „Így, hogy együtt vagyunk, olyan, mintha lenne családunk”.

Vagyis nemcsak a zavaros múlttal, a régi sérelmekkel való leszámolás, nemcsak a halottaikkal, és a halállal való szembenézés terét teremti meg az

ünnep, hanem közösséget is. Közösséget teremt a rituálén résztvevők között, származástól, nemtől, etnikai hovatartozástól függetlenül. Így éppen olyan egalitáriánus, mint maga a témája. „Végső soron mikor a halottaidra gondolsz, a halálra, akkor azt is meg kell nézned, hogy ki áll melletted, aki még él” – mondja egy, az ünnepeken résztvevő lány. A gyászban való osztozáson keresztül megerősödik az élők közötti kötelék. Hiszen bár mindannyian a halál felé tartunk, de az életünk az aktuális „problémánk”, és annak milyenségét alapvetően határozzák meg az mindennapjainkat benépesítő emberek. A rítusban való részvétellel egyszerre dolgozzák fel a más módokon feloldhatatlan múltbéli konfliktusait, erősítik meg egymással való kapcsolatukat, és helyezik el magukat a tágabb környezetükben. A migránsok esetében a családtagokkal kapcsolatban megélt gyász előtérbe hozza (jelen példákban) a magyar identitásukhoz fűződő kérdéseket, annak megélésének problematikáját. Az identitás, melynek kifejezésére eddig nem találtak a maguk számára elfogadható módot, most a „hasonszörűek” társaságában kifejezhetővé válik egy mexikói eredetű rítus keretei között.

„San Franciscóban nincsenek temetők, ezért a parkot kell azzá változtatnunk, hogy azok is közel kerüljenek a halottaikhoz, akik máskülönben nem tudják ezt megtenni” – magyarázza az egyik szervező. „Ez is egy temető, a föl mindenhol tele van halottakkal” – teszi hozzá az egyik résztvevő. Tehát egyszerre beszélhetünk a profán tér szakrális térré változtatásáról. Az így ideiglenesen létrejött rituális térben átléphetővé válik a saját őseinktől elválasztó távolság.

Mivel a rítusban résztvevő különböző származású emberek mind megjelenítik az eredetét képviselő halottaikat, amin keresztül mindenki megemlékezik a saját és mások halottairól, így a rájuk való közös emlékezésben lehetőség nyílik az összetartozás megélésére. Egy fiatal lány így beszélt erről: „Jó itt összejönni. Mindenkinek vannak halottai, mindenkinek van egy története... itt viszont lehetőség van arra, amire máshol nincs, hogy idegeneknek kifejezzük magunkat, és átéljük az ő sorsukat is... mert itt nincsenek idegenek”.

Az ünnep hagyományt teremt ott, ahol addig nem volt, szimbolikus határvidéket az élők és a halottak világa között, ami ezen a helyen korábban nem létezett, és a rítus után már meg is szűnik. Közösségi élményt, amire a kulturálisan erősen sokszínű lakosságnak szüksége van, és elkíséri őket a hétköznapiakban. Ennek a nagyobb „san franciscói”

összetartozásnak a keretei között van lehetősége a migránsoknak is, hogy megéljenek egy szűkebb közösségi élményt egymással, és rendezzék hátrahagyott életük szálait is.

Felhasznált szakirodalom

- Brandes, Stanley 2006 *Skulls to the Living, Bread to the Dead: The Day of the Dead in Mexico and Beyond*. Malden, Blackwell Publishing Ltd.
- Brandes, Stanley 1988 *Power and Persuasion*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Duran, Diego 1971 *Book of the Gods and Rites and The Ancient Calendar*. Norman, University of Oklahoma Press.

A „NAGY PATAKI TANÁRNEMZEDÉK” KORA A MAI TEOLÓGUS SZEMÉVEL¹ Útkeresés a megváltozott viszonyokban

Absztrakt

A teológiai tudomány természeténél fogva megkívánja, hogy művelője ne csak az elvont fogalmakat ismerje, hanem az adott kort is, amelyben az megszólal. Akkor válhat sikeressé ez a teológiai munka, ha ez a két feltétel együtt tud működni az Isten ígéréből folyamatosan megújulva. Ennek lehetünk tanúi a két világháború közötti Sárospatakot szemlélve, ahol azóta is ápolják az akkori tanárok emlékezetét. A Barth által adott irányzat alapjainban változtatta meg a korszak teológiai gondolkodását, a pataki tanárok pedig ezt építették be munkásságukba. Ennek eredménye lett az egészen speciális gyakorlati teológia, amely túlhaladt az intézmény falain.

Abstract

The theological study requires naturally the worker knows not only the abstractions but the given era too in which it works. This theological discipline could come successful if these two conditions can co-operate with the rebirth from the God's Word. We could be witnesses in observing Sárospatak among the two world wars, where the mind of the teachers have been kept since too. The direction of Barth changed the theological thought of the era, and the teachers of Sárospatak used his method in our challenge. It caused a very special practical theology which passed the walls of the institute.

A két világháború közötti időszak Magyarország életében az újjáépítést és a megváltozott területi viszonyok megszokását jelentette. Sárospatak ősi kollégiuma ez utóbbi következményeként és részeként azt érezte, hogy diákjainak száma drasztikusan csökkent, emiatt léte és fenntarthatósága vált kétségessé. Azonban a nemzetet, mint hitvallást szem előtt tartó kormányzati döntések Patakon olyan oktatói gárdára találtak, amely képes volt a megválto-

zott lehetőségek között megtalálni és megtartani a fiatalokat. Az ő munkásságuk nem csak módszerük miatt példa az utókor teológusa számára. Igemagyarázatuk, módszeres és következetes Bibliához való hozzáállásuk, valamint összetartásuk reményt adhat a mai viszonyok között is. Most ezek jegyében két fontosabb kérdéskört emelek ki: a Kollégium történetének fontosabb mozzanatait, valamint a tanári kar szellemi irányzatait és azoknak megvalósulási formáit.

A Kollégium helyzete az I. Világháborút követően

A sárospataki kollégium az első világháborút követően nagy veszteségeket szenvedett. Ennek elsősorban nem anyagi jeleit lehetett meglátni. Elég világos, hogy egy jó iskolához általában két dolog szükséges: jól felkészült tanárok és elegendő diák. Ha ez a kettő feltétel adott, a közös munkát általában már valamilyen módon el lehet kezdeni. A veszteségek itt elsősorban az utóbbinál látszottak meg inkább. Sárospatak földrajzi fekvésénél fogva a maga gyűjtőterületét Felvidék keleti részén és Kárpátalján tartotta számon. A trianoni békekötés ezeket a területeket elcsatolta az anyaországtól és Csehszlovákiába tagolta be. Az új országban a 3,5 millió lakosból 1 millió magyar volt, amelyből 200 ezer reformátust tartottak nyilván.²

Amint látható, Patak jelentős tömegbázistól esett el a világháborút követően. Ezt tetézte Miskolc mesterséges felduzzasztása is. Mindezekkel egy időben sorvadt el a Hegyköz, a Bodrogek és a Zemplén életlehetősége – e területek estek ki igazán az újonnan kínálkozó lehetőségek látóköréből. A határ pedig elzárta a régi felvidéki városokat is Sárospataktól: Kassa, Rozsnyó, Eperjes és Rimaszombat elcsatolásával Gömörország is kiesett a látókörből.³

Azonban nem ez volt az egyetlen nehézség, amellyel meg kellett küzdeni. A történelem okozott már nehéz helyzeteket menekülés vagy bujdosás formájára kényszerítve tanárt és diákot. Ezek fizikai

1 Ez az írás a Pápai Református Teológiai Akadémiára református teológia szakon 2018-ban beadott szakdolgozat alapján készült.

2 *Egyháztörténet* 2:136-138.

3 Dienes – Ugrai 2016:160.

jellegű megpróbáltatások voltak, amelyeket sikeresen átvészelt és kihevert a kollégium. A fő probléma ezekkel ellentétben sokkal inkább jelentett lelki megpróbáltatást, és készítette a kor tanári karát a túlélés érdekében tett lépések meghozatalára. Ez a nehézség a XIX. század második felében jelentkezett és okozott átmeneti zavart a kisvárosi kollégium életében, és tartott folyamatosan a világháborúval nem lezárva, inkább megakasztva; ez pedig a polgárosodás, a városi központok kialakulása volt. Barcza József meglehetősen részletesen mutat rá erre a problémára:⁴ hiábavalónak bizonyult a sok újítás, korszerűsítés és építkezés, a módosabb rendekhez tartozók, úgymint nagybirtokosok, nagybérlők közül kevesen küldték ide gyermekeiket. Az Akadémiai Szék 1916. március 14-én tartott ülésén az előrelátás jegyében szándéknyilatkozatot fogadott el, amelyben betérjesztette igényét arra vonatkozóan, hogy az iskola fennállásának négy százados évfordulóján teológiai és jogi akadémiáját Miskolc városába helyezze át.⁵

A Sárospataki Református Kollégium első világháború utáni története szorosan összefügg az ország társadalmi, szociális, gazdasági és politikai helyzetével. Azonban az intézmény sajátosan megelőzte korát és lehetőségeit, így építve az új Magyarországot.

A Kollégium gazdasági helyzetét kellett először stabilizálni ahhoz, hogy a későbbiekben zökkenőmentes lehessen az oktatás. A háború utolsó időszakában a Kollégium visszatért az önfenntartó létmódhoz. Erdőit saját erőből gondozta, tűzifáját maga termelte ki. A Tápintézet fenntartásához sertéstartásba kezdett az iskola. A Gazdasági Választmány intézkedett az ólak építéséről, valamint a termény szintén saját földön saját munkaerővel történő előállításáról. A megmaradt tüzelőanyag és tápanyag értékesítését elsősorban a személyzet között végezték kedvező áron. A szőlőbirtokok jelentős része került szintén házi kezelésbe a háború alatt. Megalakult a Pince Bizottság, mely a bor termelését és eladását irányította és felügyelte. Ez a gazdasági ág lett a Kollégium legjelentősebb bevételi forrása a két háború közötti időszakban, és jelentősen hozzájárult az anyagi stabilitás megteremtéséhez. A kollégium földjeit új rendszer szerint adták bérbé, a korábbi 10–20 éves időtartam helyett már csupán maximum 3 évre, ezzel elkerülhették, illetve megelőzhatték a különféle gazdasági visszaéléseket.

4 Barcza 1981:155-201.

5 Emlékirat a sárospataki református főiskola teológiai és jogi akadémiájának Miskolcra való áthelyezése tárgyában. Sárospatak, 1916:25-26. Idézi Barcza uo. 191.

A bérlési díj egy részét pedig nem készpénzben, hanem terményben határozták meg a szerződések megkötésekor, így egy esetleges inflációból fakadó jelentősebb anyagi veszteséget is elkerülhettek. Azt is kikötötték, hogy a termelt felesleget elsősorban a Tápintézet részére adják el a bérlők.⁶

Ezzel párhuzamos időben a jogakadémia létének kérdése ismét előtérbe került. Az 1922. VI. tc. kimondta, hogy a kormány a felekezeti államsegélyt tetszése szerint csökkentheti vagy megszüntetheti, ha a betöltött állásban nem lát kultúrpolitikai szükségességet. Ennek értelmében került sor a jogtanárok fizetési pótlékának elvételére is. A januári törvény után április 5-én Sárospatak képviselőtestülete anyagi támogatásáról biztosította a Kollégiumot, és a pótlék kifizetéséről intézkedett. Azonban a soron következő tanév kezdetén nem gyűlt össze elegendő diák, és két tanári állás is betöltetlen maradt. A nagyobb városok egyetemének elszívó hatása ezidőben tetőzött. Az Igazgatótanács ezért 1923. szeptember 11-én azt ajánlotta a kerületnek, hogy mondja ki a jogakadémia megszűnését. Október 3-án a kerület tehát kimondta, hogy a jogakadémia fenntarthatósági jog nélkül megszűnik.⁷

Az 1920-as években a kormány és a Kollégium viszonya új alapokra helyeződött. 1928. június 13-án először tett látogatást kultuszminiszter a Kollégiumban. Politikáját kifejtve elmondta, hogy szándéka szerint azon nevelő intézetek működését szeretné elősegíteni, amelyek történelmi alapokon nyugszanak, mert az ilyenekből kiindulva lehet modern haladást elérni. Ennek egyik eszköze az angolszász kultúra megismertetése és bevezetése, amely magával hozta a magasszintű angol nyelvi oktatás elkezdését és az internátus kérdésének rendezését. Ehhez az állam biztosította a folyamatos anyagi támogatást évenkénti meghatározott pénzüsszeggel, de alkalmanként nagyobb összegeket is folyósított. A cél egy modern, minden igénynek megfelelő iskolaváros kiépítése volt. Érdekes, hogy a megépült internátusok díjai igen magasak voltak. Ebből az következett, hogy az internátusok lakói elsősorban a gazdagabb családok gyermekei lettek. Felmerült az a kérdés, hogy vajon ezek a gyermekek nem vernek-e éket a gimnáziumban. A vita lezárása két szempont tudatosításával történt: a szegények iskolája addig volt a szegényeké, amíg a gazdagoké és tehetőseké volt; nemes hagyomány újul meg egy másik társadalomban, más formában. Továbbá az

6 Barcza uo. 245-246.

7 Barcza uo. 246.

angol nyelv szolgálatát a magyar nemzeti érdekek eszközévé kell állítani. A gazdag ifjak mellett helyet kaptak ezért a tehetséges szegényebb sorsú gyermekek is, akik cserébe korrepetálási szolgálatot láttak el. Íme, egy új társadalmi helyzetben megismétlődik a régi jelenség: a gazdagabb családok ifjai mellé tehetséges, de szegényebb sorsú gyermeket fogadnak fel nevelőül.⁸

A gazdasági válság idején tartotta a Kollégium a fennállásának 400 éves évfordulójára⁹ rendezett ünnepséget.¹⁰ Az ünnepi előkészületek óriási eufóriával töltötték el a tanári kart és a friss első évfolyamosokat egyaránt.¹¹ Az ünnepen a kormány a megindult tárgyalásoknak is köszönhetően a legmagasabb szinten vett részt, maga a kormányzó is ellátogatott Sárospatakra a vallás és közoktatásügyi miniszterrel és a pénzügyminiszterrel. Az ünnep hangulata azonban nem vonta el a Gazdasági Választmány tagjait a válság jeleit mutató folyamatoktól. A válság elsősorban a mezőgazdaságból élő országokat sújtotta, és ez a tényállás jelentkezett a Kollégium pénztárában is. A működést elősegítő alapítványok fedezetei elértéktelenedtek. A vezetés a megoldást több területen meghozott intézkedések végrehajtásában látta. Először felemelték az iskolai térítési díjakat, másodsorban pedig a személyi kiadásokat, fizetéseket redukálták. Harmadrészt az iskola a györgyartlói birtokrészt megnövelte, és ott gyümölcsöszt létesített. Ennek eredményeként javulás állt be, az anyagi helyzet stabilizálódott. Az intézkedések következtében a Kollégium gazdasági helyzete rendeződött.

A bevételekből újabb építkezések valósultak meg. Új iskolaorvos irányításával a kollégiumi kórház egy jobb épületbe költözött, a telken külön járványkórházzal. 1938-ban megnyílt a Humán, 1943-ban pedig az Oncsa internátus. Az újabb háború beköszöntével a Kollégium, tartva a pénz újbóli romlásától, három házat vásárolt, és nagyarányú építkezésekbe is kezdett. Ekkor készült el a jégpálya melegezője, a gimnázium keleti szárnya, és bővítették az Angol internátust is.¹²

8 Barcza uo. 247-248.

9 Az évfordulóról bővebben lásd: Emlékkönyv a Sárospataki Református Főiskola fennállásának négyszázados ünnepéről.

10 1931. szeptember 30 – október 1.

11 Dr. Koncz Gábor beszámolója édesapja, Dr. Koncz Sándor egykori teológiai professzor teológuséveinek első napjairól.

12 Barcza uo. 249-251.

Az eddig leírtakból láthatjuk, hogy a pataki iskola helyzete a kialakult új társadalmi és gazdasági rendben nem volt túl kecsesítő. Ahhoz, hogy a jövő biztosított lehessen, de hogy egyáltalán legyen a Kollégiumnak fennmaradása, számos nehéz intézkedést kellett meghozni és azokat következetesen, fegyelmezetten betartani. Ezen intézkedések mellé társult egy szellemi megújulás is, amely szintén következetes célkitűzésekkel szólította meg egyfelől magukat a tanárokat, másfelől pedig a diákság minden rétegét. E megszólításnak számos elemét ismerjük, mindegyik alkalmasnak bizonyult az önálló életre és értékek felmutatására. És amennyire ezek az irányok összefüggtek egymással, annyira el is váltak az évek során, és meghúzták a maguk éles határvonalait. Ezek az elemek a következők voltak: tehetségmentés, falukutatás, népfőiskola, munkatábor.

A sorban az első tehát a tehetséggondozás mozgalma volt. Az első világháború után kialakult szegénység sok gyermeknek elvágta az iskola felé vezető útját. 1921-ben különösen is hosszúra nyúlt a téli szünet, ami miatt több helyen kénytelenek voltak évközi vizsgákat beiktatni. Ekkor fedezte fel Karácsony Sándor azt, hogy a tehetség számos gyermeknél megmutatkozik. Hamarosan e felismerésből országos mozgalom lett, Szekfű Gyula és Szabó Dezső révén a református egyház is szívügyének tartotta a program segítését. A legnagyobb ilyen központok Sárospatakon és Hódmezővásárhelyen alakultak ki.¹³ Az első korszak 1931-ig, Nagy László haláláig tart, a második Sárospatakról indul és tart 1948-ig elsősorban református iskolákban, a harmadik pedig 1979-ben kezdődik Somogyban.

A Bodrogszparti Athén és szegények iskolája címet is viselő Kollégium mindig komoly öntudatot és felelősségérzetet adott diákjainak. Ennek része volt az iskola célkitűzése, hogy a szegényebb sorsú gyermekek iskoláztatását elősegítse. Nem volt még egy olyan iskola az országban, amely ennyi szegény gyermeknek adta volna meg a lehetőséget a tanulásra. A felkínált ösztöndíjak és a működő alapítványok a jó előmenetelű diákok számára biztosítottak forrásokat. Ez nem feltétlenül esett egybe a legszegényebb gyermekek csoportjával, akik anyagi helyzetük miatt alig gondolhattak továbbtanulásra. 1934. június 18-án tartott igazgatótanácsi gyűlésen Medgyasszay András lelképásztor javaslatára az ösztöndíjat duplájára emelték, hogy abból az első gimnáziumi osztályba igyekvő szegény diákokat támogathassák. Az első tehetségvizsgát 1935

13 Tehetségmentés az iskolában 1-19.

szeptemberében tartotta a tanári kar. A kiválasztás során szempont volt a tehetség megmutatkozása, a szorgalom, vallásos-erkölcsös élet, egészség testben és lélekben. Az ösztöndíj elnyerése egy évre szólt, általában két-öt gyermek részére. Az első tanév során bizonyítani kellett az alkalmasságot, hogy második évben is folyósítható-e az ösztöndíj.¹⁴ Bánfai József megemlíti, hogy a tehetséggondozás kezdetei 1935-nél korábbra tehetőek. Utal Harsányi István egy később megjelent munkájára, amely szerint 1931-ből már találunk az új kezdeményezésre utaló nyomokat. A frissen megépült Angol internátus felső szintjén rendezték be ugyanis a manzard szobát, amely 12 szegénysorsú diáknak adott otthont, illetve említi még a Rácz-ház nevezetű internátust is. Egy másik szempontot is említ Bánfai: Zsiros József véleménye szerint a tehetségkutatás inkább ötletszerű, „egy-egy jótét lélek istenáldotta alkalomszerű megnyilatkozásának” nevezte.¹⁵

A második kiemelkedő irányzat a falukutatás, amely Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán professzorok nevével forrt egybe. A huszadik század elejére az iparosodás jellemezte Európa országait, köztük Magyarországot is. Kialakultak nagyobb központok, amelyek munkahelyet adtak a lakosság jelentős részének. Emiatt megindult az urbanizáció, ami miatt a falvak lakossága csökkenni kezdett. Ennek eredménye lett a népi értékek háttérbe szorulása is, melynek érezhető hatásai már megjelentek a századfordulón. Ekkortájt indult többek között Kodály Zoltán és Bartók Béla népdalkincsünk megmentése céljából gyűjtőkörútra. Ezt a tevékenységet mozdította elő a trianoni országvesztésben elszakított területekért érzett felelősségtudat. A népi kincsért aggódó tudós társadalom felfedezte a falu háttérbe szoruló értékeit.

Ez a felismerés több egyházhoz közeli szervezetet indított arra, hogy a vidék felé forduljon, és ott végezze szolgálatát. 1931-től a MEKDESZ már végzett falukutató munkát Borsod egyes településeiben, de a főváros közelében is, Fóton, valamint a bányai Kemsén. Ez utóbbi eredményét örökíti meg az *Elsüllyedt falu Dunántúlon* című könyv.¹⁶

Az igazi, klasszikusnak mondható falukutatás azonban Sáropatakon bontakozott ki református talajon, mégpedig a Sáropataki Kollégium falai közül irányítva. Újszászy Kálmán az előzőekben

rajzolt helyzetről elmondja,¹⁷ hogy mindezeket súlyosbította a gazdasági világválság is, amelynek Magyarországon nem csekély hatása volt. Ekkor voltak használatban a „három millió koldús” és a „néma forradalom” kifejezések, és a mezőgazdaság olyan nehéz helyzetben volt, hogy „mélán látott a kor parasztírója ötmillió magyar földművest a Golgotán”. A falukutatást megelőzte az ifjúsági munka beindulása is, mely itt elsősorban a cserkészmozgalmában mutatkozott meg. A külföldi minta átvétele szépen meghonosodott Magyarországon, és az itt szerzett tudással és tapasztalattal, valamint nemzeti öntudattal erősített fiatalok lettek a későbbi szeminaristák.

A kialakult helyzet azonban nem lehangolta az ifjúságot, hanem motiválta az új programok kidolgozására. E két feltételből jött létre a faluszeminárium 1931-ben szociológiai szemináriumként indulva, majd két év múlva valóban a falu kutatására specializálódva. A diákok igénye volt egyik professzorukhoz fordulni, hogy számukra szociológiai szemináriumot tartson.¹⁸ Ez fakadt a korábbi tanári munkából, melyek a diákok felé nevelés tekintetében jelentkezett. De fakadt a Sáropatakon nagy hagyománnyal bíró nép felé fordulásból is. A pataki diák neveltetéséből és belső indíttatásából adódóan összenőtt a néppel. A jó pataki teológus képes a nép nyelvén beszélni, mert ismeri azt. A lelkeséget, szellemiséget, gazdaságot, kultúrát egészében kellett látni, és arról véleményt is kellett formálni az évszázadok során. A nép és az ifjúság összefonódásának terméke a melodárium, a pataki diákdalok, a XVIII. századi kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények is. E mozgalom egyik jeles képviselője Palágyi Deák Geyza ungi származású gimnáziumi tanár, aki néprajzkutatással foglalkozott. Mellette még a költő Novák Sándor és a gimnáziumi, majd teológiai tanár Harsányi István munkássága mutatott jelentős eredményeket. Gyűjtőmunkájukat az „arccal a nép felé” gondolat fűzte össze. A gyűjtéseket a teológusok párban végezték, kezdetben teológiai igazgatói körlevéllel segítve.¹⁹

Azonban a faluszeminárium legnagyobb visszhangot kiváltó akciója a munkatábor volt. Bartha Ákossal hangsúlyozzuk, hogy a munkatáborok forrása nem a század különböző diktatórikus államhatalmaikhoz köthetők. Az 1844. IX. tv. kimondja,

17 Dr. Újszászy Kálmán: *A sáropataki főiskola faluszemináriuma*, 3.

18 Újszászy Kálmán *emlékkönyv*, 240.

19 Fennmaradt egy ilyen levél Zsiros József írásai között is. SRK TGy Adattári jelzet: Fsz. Kt. 3224.

14 Református gimnáziumaink tehetségkutató munkája, 5-9.

15 Bánfai 19.

16 *Népfőiskola tegnap, ma, holnap*, 47.

hogy a jobbágnak évente 12 napot kell eltöltenie közfeladat végzésével, úgymint útépités, folyamszabályozás stb. A későbbiek során is hasonló törvények születnek, 1890-ben és a Horthy-korszak alatt többször is. A karhatalmista kötelező, sok esetben pedig büntető jellegű munkatáborokkal szemben a sárospataki önkéntes alapon szerveződött. Habár berendezkedésük sokszor hasonlított katonai formájúra, attól felfogásában jelentősen eltért. Előzményei a cserkész táborok és konferenciák voltak, valamint az Országos Széchenyi Szövetség legaktívabb vidéki falukutató csoportja. A tábor célja önelnevelés volt, és áldozatos életű, rendeltetés-tudatos férfiak képzése. Az első tábor során a Károlyfalva és Rudabányácska közötti út egy szakasza alapmunkálatainak az elkészítését végezték.²⁰ A munkavégzők között a tehetősebb családok fiait találjuk, mert a szegényebbek az otthoni, mezei feladatok végzésével töltötték a nyári időszakot. A tábor célja a nemzeti öntudat erősítése, a közösségért való áldozatvállalás megtanítása volt. A munkatábor sajtóvisszhangja néhány kivételtől eltekintve pozitív volt, és az esemény hírért messze elvitte.²¹

A népfőiskola intézménye Dániából eredeztethető. A nevelési program megfogalmazása Nikolaj Frederik Severin Grundtvig (1783–1872) dán evangélikus lelkész (püspök) munkája, aki egyben költő, történész és népművelő formában is tevékenykedett. A népfőiskola fő gondolata az, hogy a benne részt vevő hallgatók nem csupán egyszerű diákok, hanem ott aktív munkatársakként vannak jelen. Itt nem a tanár kérdez, hanem a diák. A kérdések között bármi szerepelhetett, ami éppen aktuálisan érdekelte a fiatalokat: politika, gazdaság, társadalom és műveltség alkotta az előadások tartalmát. A népfőiskola ebben az értelemben életforma is lett. Ahhoz, hogy e tervek megvalósíthatók legyenek, az addig unalmassá és idejétmúlttá vált nemzeti oktatás módszerei helyett újakat kellett keresni. A tapasztalatok szerint egy hosszabb, téli időszakban megvalósított oktatás, és egy rövidebb, nyári tanfolyam jelenti a legeredményesebb formát. A csoportok ideális létszámát 80 körüli főben határozták meg, melyhez általában 10 tanár tartozott. A csoportok munkafolyamatai általában egy-egy téma köré szerveződtek – lehetett önálló tanulmányozás, átfogó tanulmányterv végrehajtása, elméleti tanfolyam is. A választás a tanártól és a diáktól függött. A központban a téma megvitatása állt, ezen belül is

a beszéd, a beszélgetés játszott fő szerepet. Ezzel tágitották a tanulók látókörét, és készítették őket arra, hogy őszinte, önbizalommal rendelkező egyénekké válhassanak.²²

A klasszikus, dán mintára szerveződő népfőiskola Magyarországon először 1914-ben jelenik meg Bajaszentivánon. A háború után már sokkal több, mintegy 70 népfőiskola működik szerte az országban, ezek között Mezőkövesd, Szanda, Ménfőcsanak, Pilis a nagyobb központok. Az ország talán legfontosabb népfőiskolája azonban Sárospatakon alakult meg 1936. január 1-jén. Egy évvel korábban Szabó Zoltán professzor javaslatot tett létrehozására, így az iskola felsőbb vezetése hozzájárult a terv megvalósításához, melynek kivitelezésével őt és Újszászy Kálmán professzort bízták meg. A vezetés javaslata értelmében a program hármas tagozódású lett, úgymint népi, gyakorlati és ismeretközlő, de mindezek közül domborodjon ki a népi jelleg, melyre külön hangsúlyt kell helyezni. A pataki népfőiskola 12 éve alatt, az 1948-as megszüntetésig mintegy 460 tanuló részesült lelki, szellemi, anyagi támogatásban. Már a kezdetektől egy jelképes faluban éltek a diákok, amelynek a Szeretettfalva nevet adták. Újságjuk a Kerékvágás címet viselte, amely naponta jelent meg, és közölte az előző napi eseményeket és az előadások vázlatait.²³

A fő mondanivalót Szabó Zoltán professzor így fogalmazza meg: „A népfőiskola – főiskola. Nem mintha a szó szokásos értelmében adna főiskolai képzést és diplomával egybekötött képesítést. Főiskola abban a tekintetben, hogy bizonyos univerzitásra, egyetemességre törekszik, ellentétben a szakiskolával, sőt a mindegyre szűkebb szektorokba szorító egyetemi fakultásokkal. Mindebből igyekszik valamit adni, ami a népi lelket gazdagító, a nemzeti egybetartozást erősítő tényező, ami alkalmas arra, hogy a népfőiskolást a saját lábára állítsa, a népfőiskola után is tovább haladásra indítsa”.²⁴

Újszászy Kálmán professzor több fontos észrevételt, tapasztalatot jegyez meg a népfőiskolával kapcsolatban. A helyszínt illetően megemlíti, hogy a legalkalmasabbnak egy kisváros bizonyult. Jó, ha ez a kisváros rendelkezik kulturális, történelmi gyökerekkel, és ott iskolák is működnek. A falusi ember számára a kultúra első forrása a város, és jó, ha abban azt érzi, hogy még a kövek is kultúrát su-

20 Bartha 2012:125-130.

21 Bartha 2010 *Sárospataki Füzetek*, 4:59-79.

22 Harsányi István: Dánia, a népfőiskola bölcsője. In *Népfőiskola tegnap, ma, holnap*, 11-18.

23 Kovács Bálint: A magyar népfőiskolák múltja 1948-ig. In *Népfőiskola tegnap, ma, holnap*, 39-75.

24 Borbáth 1989:18.

gáznak. Ezt megragadva szükséges, hogy a népfőiskola ne önállóan jelenjen meg a városban, hanem az ottani intézmények valamelyikében szerves részként folytassa munkáját. A népfőiskola időpontjának kiválasztásánál a professzor a téli időszakot javasolja, hiszen az ifjúságot ebben az időszakban nem terhelik annyira a különböző mezőgazdasági munkafolyamatok. Időtartamát pedig egy korabeli miniszteri rendelet szabályozta, amely úgy fogalmazott, hogy népfőiskolának csak a legalább három hónap időtartamot jelentő tanfolyamot lehet nevezni. Így az alkalmas időpont november 1. és március 1. között határozható meg. Fontos kiemelni, hogy ez az időszak nem nyújt teljes nyugalmat a bányászcsaládok és az erdővel foglalkozók számára, így gyermekeikre sem lehet egyértelműen számítani. Azonban a tanfolyamok szervezésénél törekedni kell arra, hogy minél nagyobb területről, minél szélesebb látókörű gyermekek érkezzenek a csoportokba. A nevelők felé Újszászy erős követelményeket támaszt. A népfőiskola vezetői hivatalát csak két évi próbaidő után véglegesíthetik. Minden nevelőnek, de különösen is a vezetőnek jártasnak kell lenni az általános tudományokban, műveltség terén kiemelkedő eredményeket kell felmutatnia.²⁵

Említsük meg, hogy a „művelt paraszt” eszméjének előtérbe kerülése a második világháború után is fontos maradt. Rác István rámutat arra, hogy számára az érettségizett, szakmájában kiváló falusi ember is képes akkora értéket képviselni, mint a városi, kifinomultabb, és oktatásban több ismeretet megszerzett egyén. A cél tehát, amelyet akkor is meg akartak valósítani, az öntudatos paraszt létrejötte volt, aki ruházkodásában, otthonában, szokásai megtartásában arról árulkodik, hogy ő önmagát a társadalom értékes tagjának tartja.²⁶

Szellemi és teológiai irányzatok a pataki tanári karban a két világháború között

Azt láttuk, hogy a világháború után keletkezett gazdasági és lelki úr csak felerősítette az addig is létező folyamatokat. Az eddig felsorolt jelenségek átfogó, és magát a kollégiumi létet is évszázadok óta meghatározó jelenségről szükséges még néhány szót ejteni.

Sárospatak jellegzetes és fontos művelődéstörténeti értéke és egyben sajátos kincse a „szelleme”. Ez

szorosan összefonta a várost és a Kollégiumot, de a táj, a hely, a sajátos történelmi helyzetek, körülmények évszázadok óta az öregdiákok körében is az összetartozást szimbolizálják. Enélkül elképzelhetetlen magának a városnak a léte is. A pataki szellem létrejöttében nagy szerepet játszott tanár és diák sajátos viszonya. Ebben a kapcsolatban mindkét fél hangsúlyos. A nevelés itt valóban nevelés volt, nem pedig oktatás. A kapcsolat ettől vált közvetlenné, és ezt segítette elő a város kicsiny volta is. Erdélyi János foglalja össze a legtömörebben ezt 1860-ban: „Három fáklyám ég: Hit, haza, emberiség”. Ebből eredeztethető mindaz, ami a pataki szellem megvalósulását képezi. Ugyanis fontos vonása ennek a magasfokú társadalmi tudat és felelősség. Ez valahol a reformációban gyökerezik, amikor is reformátoraink úgy keresték Istent, hogy azt a teljes nép számára megtalálják. Azonban a diákok maguk felé is erős kötelességtudatot éreztek. A nagy rendszerben mindenkinek megvolt a maga rangja és feladata. Többen összefogva béreltek a helyi családoknál szobát, ahol a gárda együtt lakott. Maguk gondoskodtak ellátásukról, kezdve az enivalótól a ruházat tisztántartásán át a tűzifa beszerzéséig. Itt nem volt helye pazarlásnak, visszaélésnek, felelőtlenységnek. Kialakult a több éves együttélésnek köszönhetően az összetartozás és az egymásrautaltság tudata, mely egészséges közszellemet fejlesztett ki.²⁷

Harsányi Istvánban Sárospatak különlegességét elsőfokon édesapja, Harsányi István teológiai tanár és nagyapja Radácsy György szintén teológiai tanár meséi rajzolták meg. Úgy érezte, pataki diáknak lenni valami többletet jelent. Ez az érzés elkísérte őt budapesti egyetemi tanulmányaira is. Leírja, hogy máshonnan érkezett diáktársai sokszor gyanúsán tekintettek rá, egyfajta kurucos lázadást sejtve. Fontos tudni, hogy bár máshol is kialakult a hely szelleme, a genius loci, Patakon ez más jelleget öltött. Erről így nyilatkozik: „nem más, mint annak az emléke, élő emléke, hogy valamelyik helyen nagy nemzeti, politikai, vallási, nevelésügyi megmozdulások születtek, értek meg vagy robbantak ki, hozzáfűződtek a város, a hely, az intézmények nevéhez, tőlük szinte elválaszthatatlanok lettek. Úgy egymáshoz tartoztak, mint a név és viselője”.²⁸

Radácsy György *Emlékjelek és bizonyosságok* című munkájában így ír első pataki élményéről: „Tehát ez az a nagy ház, melynek látása után én annyi édes várakozással vágyakoztam. Ez az az Iskola, ahol a

25 Dr. Újszászy Kálmán: *Népfőiskolai tapasztalatok*, 7-19.

26 Rác 1947:3-11.

27 Kódöböcz 1991:48-54.

28 Harsányi 1943:3.4.

legátusok és mendikások nevelkednek! Nem mesét mondok, imádkozó áhitat fogott el s megáldottam a szívemmel mindazokat, akik ahhoz a boldogsághoz juttattak, hogy láthatom immár a sárospataki Collegiumot, amely engemet is legátussá és mendikássá nevel. Nagyobbra én akkor nem is igen vágytam”.²⁹ Ez az érzés kíséri végig Radácsyt diákságán és tanári pályáján is. Nyugdíjba menetelekor így köszöntik: „Radácsy György a tanári kar Nesztora, 1917. szept. 1-én nyugalomba vonult. Vele a főiskolának egyik, minden időkre legnagyobb professzora vált ki a tanári kar kebeléből, akinek neve szorosan össze van forrva a főiskola legújabb történetével, s aki nemcsak tudományával, hanem életével és példájával is tanítómestere volt az ifjúságnak”.³⁰

Zsiros József tanszéki elődje, a szintén Harsányi István életéről író egyik munka így fogalmaz: „Harsányi István egész élete összefonódott Sárospatakka, a Kollégiummal, a város életével. Patak a Bodrog-parti Athént, a Rákócziak ősi fészket, a Kollégium az Alma Matert jelentette számára. Írásaiban hűen örökíti meg nevezetességeit, eseményeit, a pataki diákélet sokszínűségét”.³¹

Újszászy Kálmán megemlékezik egy érettségi utáni élményéről. A MEKDESZ szervezésében egy tahi konferenciára látogatott, ahol a protestáns főiskolásoknak színe-java részt vett, de ő a legérdekesebbnek azt a hat teológust találta,³² akik Sárospatakról érkeztek oda. „Európaiság és egészen sajátos, provincializmus nélküli tájba gyökerezettség volt a jellemzőjük, s engem, aki a kozmopolita Lipótváros nagypolgár fiai között nőttem, ez utóbbi ragadott meg különösen. Nem tévedtem... Így kerültem én Sárospatakra, nem is annyira teológusnak, mint inkább pataki diáknak, és öt év alatt én is összenőttem a tájjal, össze a főiskola múltjával, összes rendelkezésével, s mint repkény a falhoz, hozzátapadtam ahhoz a baráti körhöz, amely nemcsak az ifjúság, hanem az egész iskola szellemi megújulásának erjesztője volt. Sorsomá lett Patak!”³³

Mindezt igazolta az a sok tényező, amivel egy pataki diák az idők során mindig is különbözött a többi város diákjától. Testi alkataiban nyurga, megjelenése egyfajta nyugtalanító hatással bír, a legszélesebb érdeklődésű, de a legtöbb problémát

felmutató is egyben. Jelleme összefügg a pataki tájjal: a hegyvidéki és síkvidéki jellem találkozik itt. A hegyek ék alakja a diák lelkéből is éket formál. A közelre sejthető orosz sztyeppe jelenléte misztikus keleti jelleget kölcsönöz neki, amely az őshaza felé irányítja a figyelem egy részét. Azonban az ezekből fakadó régi rebellis, mulatozó diák képét a harmincas évekre felváltotta a szociálisan érzékeny diák.³⁴

Álljon itt egy anekdota az összehasonlítás minden negatív felhangja nélkül Harsányi István jegyzésében arról, mit jelent pataki diáknak lenni, és hogyan valósul meg benne a pataki szellem. „Egy anekdota jutott eszembe, amelyben egy pápai, egy debreceni és egy pataki teológus diák, légátus szerepel. Egy idősebb lelkipásztor egy tojást adott kezükbe, s felszólította őket arra, hogy mondjanak a tojásra egy-egy jellemző textust. Kezdte a debreceni imigyen: Megtörlek, mint Éva a kígyó fejét – s megtöré azt. Folytatta a pápai: Meghintlek a földnek savával – s megszózá azt. A patakira került a sor, aki ezt a textust mondta: Menj be a te uradnak örömébe – s jóízűen megette a feltört és megszózott tojást”. Talpraesett, értelmes, csillogó szemű, gátlások nélküli, amolyan jég hátán is megálló pataki diákok képét varázsolja elének ez a kis történet. Ha Debrecen a kalória, Patak a vitamin; ha Debrecen csatahajó, Patak a harci repülőgépj. De a nagy egyháztörténész, Révész Imre egy Patakon tartott előadásában is rámutat a különbségre: „Ettünk, megyünk, mint a pataki diák – A debreceni diák kipipál a kollégium ablakán és várja a tavaszt”.³⁵

Újszászy Kálmán szépen írja le, hogy a teológus állapot önmagában is egy hatványozottan Isten színe elé állított élet.³⁶ Azonban létezett egy egészen sajátos attitűdje a pataki szellemnek, ami a '91-es újraindulás után is meghatározta a teológus közösséget, és ez nem volt más, és Mátyás Ernő nemes egyszerűséggel mutat rá: az imádság. Mátyás szerint mind Péterek vagyunk, akik hajlamosak vagyunk az elsüllyedésre, és az ilyen halálos veszedelmekben érik meg az emberi lélek az imádságra. Ez által alakulhat ki a belső szilárdság. Azonban ez a belső szilárdság önszemléltre vezet, melynek végén a bűnbánat található. A bűnből megtisztulást nyer az imádkozó – „Szenved-e valaki közületek? Imádkozzék” (Jak 5, 13). Az ebből fakadó hálára pedig nem Istennek van szüksége, hanem nekünk.

29 Finkey 8.

30 Finkey uo. 19.

31 Pocsainé dr. Eperjesi Eszter: *Harsányi István*, gépirat.

32 Közöttük volt Zsiros József is, későbbi öszvetséges professzor is.

33 *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 19.

34 *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 264-270.

35 Harsányi 1943:5-6.

36 *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, 153-154.

Viszonzásul azonban önmagát adja nekünk mindenestül.³⁷

Ez a többlet minden korszakban áthatotta a teológiát. Az évszázadok viharaiban megélt üldözések, menekülések alatt éppúgy, mint a világháborúk okozta szenvedések között. A korszak tanárainak teológiai beállítottságáról azért nem lehet a pataki szellem nélkül beszélni, mert szinte kivétel nélkül mind ebben nőttek fel és váltak komoly tudósokká. Többségük gimnáziumi diákként is már a Kollégium tagja volt, utána pedig a teológiát is ebben a neveletésben végezték. Figyelemre méltó jelenség volna azt külön vizsgálni, hogy ebben a folyamatban melyik tanár milyen szerepkörrel volt jelen. Egy tanári életet emeljük ki az összes közül. Mátyás Ernő Erdélyből érkezett Sárospatakra, őrá lehet azt mondani, hogy ebből a szempontból mindenképpen különbözött a többi teológiai tanártól. Ez azt is jelentette, hogy gimnáziumi és teológiai tanulmányait nem Sárospatakon végezte. Ebből azt sejtethetjük, hogy ő látta a legjobban kívülről a kialakult helyzetet, éppen ezért ő lett a legalkalmasabb a közösség motorja feladatra. Továbbá néhány évvel idősebb is volt a többiekénél.³⁸ Zsiros Józseffel összefogva³⁹ építették fel azt a tanári kart, amely a második világháború előtt oly hatalmas szellemi munkát végzett el, viszonylag rövid idő alatt.⁴⁰

A két háború közötti sárospataki teológiai tanárok életéről több munka is megjelent. Néhány évvel ezelőtt Újszászy Kálmán⁴¹ és Szabó Zoltán⁴² életéről és munkásságáról adtak ki emlékkönyvet. Mátyás Ernő életéről egy emlékfűzet⁴³ jelent meg,

37 *Mátyás Ernő emlékfűzet*, 2000:50-56.

38 Lásd bővebben Papp Imre: *Mátyás Ernő teológiai és pedagógiai munkája 1925–1950. Zempléni Múzsza*, 2015. I:15-23.

39 Kettejük összefogását és szervezőmunkáját látszik alátámasztani a több hasonló című előadás is. Mindketten szakterületük összefüggésében vizsgálnak egy-egy kérdést: *Az Igehirdetés* c. kötetben mindketten írnak hasonló címmel, csak Zsiros ószövetségi szempontból, Mátyás újszövetségi részről. Lásd a tudósítást: SRL 1935 / 1. 6. p. De teológus csendesnapon is hasonló címmel tartanak előadást: Zsiros *A biblia a teológus életében*, Mátyás *Tudomány a teológus életében* címmel. Lásd: SRL 1933 / 40. 226. p.

40 Dr. Koncz Gábor elbeszélése nyomán.

41 *Újszászy Kálmán emlékkönyv*.

42 *Az igazság ösvényén. Szabó Zoltán emlékkönyv*. Szerkesztette: Kováts Dániel. Széphalom 26. Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Sárospatak 2016.

43 *Mátyás Ernő emlékfűzet*. Sárospatak, 2000.

valamint szakdolgozat formájában⁴⁴ újszövetségi írásmagyarázatával foglalkoztak. Nagy Barna életét szintén szakdolgozat⁴⁵ formájában kutatták. A közelmúltban jelent meg a Koncz Sándor életét bemutató munka.⁴⁶ Vasady Béla, Makkai Sándor, Marton János, Zoványi Jenő és Zsiros József munkásságáról eddig még nem jelent meg összefoglaló írás. Éppen ezért az a kép, amelyet ebben a témában kaphatunk, viszonylag hiányos.

Teológiai beállítottságuk meghatározásánál tehát fontos szerepet játszik a neveltetés, a külföldi tanulmányutakon való részvétel, valamint az Európát is átszövő eszmeáramlat, amelyben teológiai pályafutásukat végezték. Ezekről több forrásból értesülünk.

A neveltetés tárgyalásakor mindenképpen nagy hangsúlyt kell helyezni arra, hogy a tanári karban szereplő professzorok egy része paraszti sorból érkezett. Zsiros József életrajzán keresztül láthatjuk, milyen előfeltételeket jelentett a paraszti sorban való felnövekedés, abból milyen hátrányai vagy előnyei származhattak Patakon a diáknak. Ebben a sorsban osztozott Szabó Zoltán is. Többen erdélyi gyökerekkel rendelkeztek: Vasady Béla, Mátyás Ernő, Zoványi Jenő. Újszászy Kálmán a nagy pesti forgatagból érkezik Patakra. Nagy Barna helyi lakosként került a teológiára.

Külföldi tanulmányaik során a felkeresett intézmények között szerepel több egyetemi város is: Philadelphia, Berlin, Glasgow, Edinburgh, Montpellier, Zürich, Bonn teológiáin járnak tanulmányutakon. Ez utóbbi Nagy Barna és Karl Barth személyes kapcsolata kialakulásának helyszíne is. A külföldi élményekből táplálkozó mozgalomként tarthatjuk számon a cserkészlet hazai megindulását.

A kor teológiai áramlatait az eddig meghatározó liberális Harnack felfogása helyett már Karl Barth, Emil Brunner, Rudolf Bultmann egymásnak is sokszor ellentmondó magyarázatai jelentik. Tudjuk, hogy Mátyás Ernő foglalkozik alaposabban Bultmann teológiájával, azonban kimutatható az is, hogy a korát megelőző újszövetségi írásmagyarázati műve, *Az Újszövetség kijelentéstörténete* című főműve még nem támaszkodik rá.⁴⁷ Brunner hatása még jobban érezhető munkáján, és az épp útjára induló

44 Nagy Attila Ákos, jelenleg szőnyi lelkipásztor.

45 Nagy Dávid, jelenleg dunapataji lelkipásztor.

46 Szatmári Emília: „Közegyházi életünk sodrában”.

47 Nagy Attila Ákos volt pataki teológus, jelenleg szőnyi lelkipásztor berlini kutatásai ezt a kapcsolatot keresték. Beszélgetés során elmondta maga a lelkipásztor.

dialektika teológia Barthban és Bultmannban megjelenő ütközését láthatjuk munkáiban. „Dr. Mátyás Ernő e könyvben a keresztyén hitnek azt a Bibliában végig vonuló sajátos igazságát dolgozza fel, hogy Isten kijelentése kezdettől fogva kapcsolatban volt az emberi történettel, annak keretei között szólította meg az embert. A kijelentés és történelem kapcsolatának legékesebb példája Jézus Krisztus személye, kinek megjelenése a történelem egy korszakában, az idők teljességében valósult meg. Ez igazság sajátos bibliai dialektikája abban nyilvánul meg, hogy Isten kijelentését mégsem lehet közvetlenül a történelem folyamatában felismerni, hanem csakis az Isten által ajándékozott hit révén. E hit nélkül a történelem eltakarja Isten kijelentését”.⁴⁸ Ekkor jelenik meg Oscar Cullmann: *Christus und die Zeit* című műve, amely nagy hatást gyakorol az újszövetségi írásmagyarázatra, így Mátyás Ernőre is. És szintén ebben az időben fejlődik ki a Barth és Cullmann közötti gyermekkeresztesési vita is.⁴⁹ Barth gondolkodását egyébiránt a magyar teológia az 1920-as évek végén ismeri meg. Tavaszy Sándor foglalkozik vele bővebben Kolozsvárott, Vasady Béla pedig Dunántúlon követi Barth munkásságát, de az igazi áttörés csak 1927 után történik meg.⁵⁰

Mátyás Ernő munkásságát áthatja az a lendület, amellyel azokra figyel, akik tevékenységét látják, igehirdetéseit hallgatják. Nevezhetnénk ezt egyfajta gyülekezetszerűségnek is. A pataki teológus diákról leírja, hogy sok arca van. Jelen van mint életstílus a cserkészlet, amellyel a táborozásokon keresztül is ifjakat szólít meg; a másik a faluszemináriumi arc, amely komoly hivatalos gyűjtőmunkát feltételez, hogy bemutassa a korabeli falu életét; harmadikként a missziológus diák arca jelenik meg, amely a pogány népek iránt érez elhivatottságot; a levante arc is kialakul ebben a korban, amely a katonákkal vállalt sorsközösséget is hirdeti; ezek mellett pedig megmutatkozik egy régi arc is, amely a tudós, tanulmányozó diák arca.⁵¹

Nagy eredményként tarthatjuk számon, hogy a magyar református teológiai közvélemény megállapítja, hogy a lelkipásztor-képzésben bizonyos hibák mutatkoznak. Mátyás Ernő felsorolja, hogy a különböző teológiák az oktatás mely területein

jeleskednek. Debrecen a tudományos képzésben, Budapest a városi körülmények ismeretében, Pápa az egyház elleni küzdelemben, míg Sárospatak a falukutatás területén jeleskedik. Ennek komoly tudományos alapjait oktatják, illetve erős terepmunkát végeznek.⁵²

A teológiát nem kerüli el a korra jellemző ébredési mozgalom sem. Erre az időszakra jellemző, hogy az az Ige teológiájává lett, ugyanakkor a megfelelő kérdések feltevését is megtanulták. Sok teológus lelkét éppen ezért a megtérés témája érdeklí jobban. Helyes, ha ezzel összefüggésben a Szentlélek munkája megragadja az embert, viszont nem szabad a teljes életet néhány olyan igén keresztül értelmezni, amelyek hatványozottan ragadják meg életünket. Itt egyértelműen a teljes Írásba kell ágyazni a magyarázatot. Éppen ezért nincsen teológiai munka tudományos felkészültség nélkül. Ezzel összefüggésben kell értelmezni a Lélek munkáját, amely sokszor éppen ezen keresztül tudja kifejteni hatását.⁵³

A teológia pataki látásmódjának egy egészen speciális vonulata mutatkozik meg abban, amit Mátyás Ernő tiszáninneri genius loci-ként említ, mégpedig így: az évszázados történelmi beágyazottságban „ezek nyitottság, arányérzék és kiegyenlítésre törekvés”. Patak feladata a különböző, akár szélsőséges vélemények közötti egyensúlyra törekvés. Ez és a táj sajátos hangulata három fő tipikus vonást emel ki az iskola életéből: intenzív és az egyes korok szellemi irányzatának fegyverzetében folytatott tudományművelés; missziói szellem; kezdeményező szellem.⁵⁴

Egy hasonló, azonban a szakterület más volta miatt is kissé másképpen mutatkozó felfogást láthatunk Újszászy Kálmán munkásságában. Önmagát mindig úgy határozta meg, hogy inkább teológus, és csak utána filozófus. 1926-ban, első tanulmányútja során ismerkedik meg Barth Római levélhez írt tanulmányával, és ez későbbi pályájára döntő benyomást tett. Második külföldi tartózkodása során már kifejezetten a dialektika teológiát vizsgálja, és ekkor fordul komolyabban filozófiai kérdések felé is. Az előző korszakban jellemző racionális és liberális teológiát felváltja a barthi gondolkodás, a magát közvetlenül kijelentő Isten. Ez a felfogás teljesen éles határvonalat húz Isten és ember közé. Újszászy doktori disszertációjában a vezérgondolat éppen az

48 Dr. Mészáros István: Előszó – egy tanítvány emlékei. In *Mátyás Ernő emlékfüzet*, 6-7.

49 Nagy 2004:87.

50 *Studia et acta ecclesiastica* V. 363-367.

51 A mai pataki teológus diák arca. In *Mátyás Ernő emlékfüzet*, 9-12.

52 Lelkipásztorokképzés a magyar falu számára. In *Mátyás Ernő emlékfüzet*, 13-16.

53 Teológia az ébredésben. In *Mátyás Ernő emlékfüzet*, 17-20.

54 A Sárospataki Teológiai Akadémia sajátos élete és hivatása. In *Mátyás Ernő emlékfüzet*, 34-49.

lesz, hogy az ember csak szellemi létezőként, Isten-nel szemben paradox módon értelmezhető. Ezt a gondolatot egészen sajátossá formálja Kierkegaard és Dosztojevskij hatása. Barth tanításai is éppen Kierkegaard munkásságát tekintik alapul. E két fő irányban való haladás okán ismerkedik meg a későbbiek során Imre Lajos kolozsvári professzorral, aki a korban a legjobban veszi védelmébe Barth tanításait, majd pedig Tavaszy Sándor professzorral, aki a kor legnagyobb magyar egzisztencialista filozófusa. Újszászy doktori disszertációja megírásakor kerül kapcsolatba az Erdélyi iskola nevű filozófiai áramlattal, amelyet Böhm Károly neve fémjelez. Az elgondolás szerint a valóság alapja az emberi szellem, amely önmagát megismerő működésében kivetíti, és alapvető értékek formájába állítja. Az irányzat képviselői mind magas tisztséget betöltő személyek: Ravasz, Makkai, Tavaszy, Varga. A Rickertől szóló disszertáció megírása közben jut el Újszászy gondolkodása addig, hogy az absztrakt filozofálás korszaka lejárt, a személyes filozófiai problémákkal kell foglalkozni. A megismerés, érték és lét problémáját felváltotta az ember, úgymint lehetőségeinek és létének titkaival. 1934-ben eljut odáig, hogy maga az ember válik fontossá, és nem az emberi szellem. Mindezek megnyilvánulása lett Újszászynál a faluszeminárium létrehozása, amely a filozófiai elgondolásoknak egy egészen sajátos megtestesítő eszközévé vált. E témában alkotott fő műve, *A falunevelés szellemi alapjai* egyesíti magában Böhm gondolatait, de megtaláljuk benne a német idealizmus és a dán egzisztencializmus jegyeit is, ugyanakkor pedig Heidegger hatása is érezhető benne. A falu értelmezésénél elválaszthatatlan lesz a kultúra és a nemzet, a vér, illetve a sorsközösség. Ezek a Nevelés és Állam, Nevelés és Egyház alfejezetekben mutatkoznak meg. Ez az elméleti megközelítés egészen gyakorlatiassá vált akkor, amikor az ötvenes években a teológiai lehetőségek bezárulnak a Sárospatakon, és Újszászy más munkakörben, de elveihez hűen végzi feladatát abban a tudatban, hogy „neki dolga van Patakon”.⁵⁵

Azt látjuk, hogy két nagy gondolkodó, Kierkegaard és Barth hatása érvényesült a tanári karban. Erre mutat rá, és talán némiképpen bizonyítékkul is szolgál, hogy Koncz Sándor doktori dolgozatát is e témában írja. Először megírja Barth-tal kapcsolatos munkáját *A teológiai dualizmus Barth teológiájában*⁵⁶ címmel. Elhivatottságát mutatja, hogy pataki teológiai tanulmányai után a berlini egyetem

Friedrich-Wilhelms Universitát Humboldt-ösztöndíjasa lesz az 1937/38-as tanévben, ahol a dán nyelvet is elsajátítja. Külföldön három évet tölt, bejárja Európa híresebb teológiáit. Hazatérve summa cum laude doktorál Debrecenben *Kierkegaard és a világháború utáni teológia*⁵⁷ címmel, mely egyben hiánypótló mű is. Magántanári vizsgáit 1943-ban teszi le, dolgozatát *Hit és vallás. A magyar református teológia kibontakozása és hanyatlása*⁵⁸ címmel írja. Ebben a magyar teológia utolsó másfél évszázadát mutatja be, mind a mai napig hiánypótló mű.⁵⁹

A teológiai beállítottságot mutatja a Vasady Béla Debrecenbe történt távozása után kialakuló feszültség, mely az egyházkerület és a teológia között húzódott a rendszeres tanszék betöltését illetően. A felmerült személyek közül Vincze Károly volt pataki diák, éppen Amerikában szolgáló lelkész mutatkozott esélyesnek, ám a kerület nem pontosan tisztázott okok miatt nem hagyta jóvá meghívását. A hivatalos pályázat során szintén az ő neve és Nagy Barnaé merült fel, míg végül ez utóbbira esik a választás és a jóváhagyás is. A háttérben húzódó ok valószínűleg a Vasady Béla: *Hit misztériuma* című, erősen barthi művére Vincze Károly által adott negatív kritika lehetett. A kerület félt attól, hogy egy barthi teológiai gondolkodást elutasító személyt nevezzen ki a rendszeres tanszék élére. Így került Nagy Barna a tanári karba, akinek már édesapja is pataki tanár volt korábban. És ahogy Dienes Dénes fogalmaz, a tanszék betöltéséhez a mindent eldöntő fordulat az éppen magyarországi körúton lévő Barth pataki látogatásakor mondott véleménye lehetett: „nagyon meleg hangú és Nagy Barna dr. szaktudását kiemelő nyilatkozatot tett”. Így Nagy Barna képviselőként az újreformátus teológia a Kollégium szerves részévé vált.⁶⁰

Barth tehát nem csak tanításain keresztül, hanem két alkalommal személyesen is jelen volt Sárospatakon. Először 1936-ban látogatta végig a magyar református teológiákat. A körútról Vasady Béla az *Igazság és Élet* című lapba jegyezve részletesen tájékoztatta az olvasókat a megtartott előadások tartalmáról. Itt jegyzi meg, hogy Barth élesen felhívta a figyelmet a történelmi kálvinizmus nacionalizmussal átítatott színezetének veszélyeire. Első sárospataki látogatásakor megtartotta tiszteletbeli tanári székfoglaló beszédét „Népegyház, szabad egyház,

57 Debrecen, 1938.

58 Debrecen, 1942.

59 Szatmári 2017:22-24.

60 Dienes 2002/2:77-81.

55 Takács 2003. február, 5-19.

56 Sárospatak, 1936.

hitvalló egyház” címmel, mely után beszélgetésben fejtette ki az evangélium és nemzetiségek, illetve az evangélium és a nacionalizmus kapcsolatára vonatkozó gondolatait. Második útja során kifejti, hogy többre tartotta a magyarországi reformátusok által követett utat, mint a nyugati keresztyénség akkori dicsőségét. Később kétszer is írt nyílt levelet a magyarokhoz, melyekben úgy beszél a korabeli helyzetről, hogy ott valódi problémákkal foglalkoznak, a politikai kérdésekhez nyugodtan állnak, látják saját bűneiket, és szociális gondokban is tisztában látnak. Barth látta, hogy az út, amely előtt akkori egyházunk állt, nagyon keskeny, nagyon nehezen járható, de ugyanakkor nagyon ígéretes is, Keleten és Nyugaton egyaránt példamutató jelentőségű lesz.⁶¹

A két világháború közötti tanári kar tagjai a Barth által megfogalmazottakat a mindennapok megélésében éppúgy használták a maguk életében, mint tudományos munkájukban. Barth egyik alap-ételete így szól: a keresztyén egyház nem a mennyben létezik, hanem a földön és időben... a történelemben él azzal a drága kinccsel, amit Isten reája bízott. Ebből fakad a második tétel: a teológiában nincs helye az öncélú tudományoskodásnak, annál inkább helye van a gyülekezeteket szolgáló tevékenységnek. Ez a teológiai tételekkel összhangban álló személyes példamutatást is jelentette. Ehhez társult még a tiszta igehirdetés szolgálata – „aki a Szentírás tanítványa, az az Ige teológusa”.⁶²

Mindezek eredményeképpen a pataki iskola a korábbi mélypontból új erőre tudott kapni. Más szóval ezt a befektetést humán tőkének nevezhetnénk, hiszen a pataki tantestület, ideértve a nem tárgyalt gimnáziumi nevelőtestületet is, olyan színvonalas munkásságot tudott felmutatni, mely lehetővé tette a teológia főiskolai szintű művelését. Éppen ezért igyekezett az 1948 utáni államhatalom minden eszközzel ellehetetleníteni ezt a munkát.⁶³

A tárgyalt időszak a huszadik század első felét fedli le. A kor teológiai megfontolásait átszövik a világégések alkalmával felerősödött egzisztenciális kérdések, amelyekre a különböző gondolkodók más és más választ adtak. Ugyanakkor ez a kérdés a trianoni békekötés után speciálisan magyar szájjal is bír, ami a nemzeti öntudat féltésével is együtt jár. Ennek megóvására születik meg az az irányzat vagy inkább átfogó, cselekvésben is megnyilvánuló hely-

zetkép, amit leegyszerűsítve, teológiátlanítva érté-mentésnek nevezhetnénk. Ennek eszközei a faluszeminárium, a munkatábor, a népfőiskola is. Ezek együtt speciális jelleggel övezik fel a református igehirdetés azon részét, amelyet gyülekezetszerűségnek mond a szakirodalom. Különösen is patinás jelleget kölcsönöz ennek a kornak az a megállapítás, amelyet Kováts Dániel ír: „...a megismert tények alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy az 1930 és 1948 közötti 18 esztendő a sárospataki református kollégiumnak egyik legszebb időszaka volt, amely jelentőségében joggal állítható a comeniusi és az Erdélyi János-féle korszak mellé. Hogy ennek a szűk két évtizednek a fénye nem ragyog eléggé a közvéleményben, az nagyrészt az 1948 és 1951 utáni évek árnyékának következménye”.⁶⁴

Felhasznált szakirodalom

A Sárospataki Református Kollégium. 1981.

Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerkesztette a Tiszáninneri Református Egyházkerület elnöksége. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.

Az igazság ösvényén. Szabó Zoltán emlékkönyv.

2016. Szerkesztette: Kováts Dániel. Széphalom 26. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, Sárospatak.

Bánfai József 2014 A sárospataki tehetségutatás megindulása és a kísérlet „utóélete” a hazai szakirodalomban. In Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor szerk. *Pedagógia – Oktatás – Könyvtár. Ünnepi kötet F. Dárdai Ágnes tiszteletére.* A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 12., Pécsi Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs 15-34. <http://mek.oszk.hu/17500/17514>

Barcza József 1981 *Sárospataki Református Kollégium.* Budapest, 340 oldal.

Bartha Ákos 2012 *A Sárospataki Református Főiskola faluszemináriuma (1931–1951) és előzményei.* Doktori értekezés. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar.

Bartha Ákos 2010 Magyarország első nemzeti munkatábora – a sárospataki diákok útépítése. *Sárospataki Füzetek*, 4:59-79.

Borbáth Erika 1989 *A népfőiskoláról.* B-A-Z Megyei Közművelődési Módszertani Központ. Miskolc.

61 Egri 11-19.

62 Egri 55.

63 Kézi 2003:69

64 Kováts 2002/2:5-10.

- Dienes Dénes 2002 Viharfelhők a pataki teológia egén az 1930-as években. *Sárospataki Füzetek*, 2:77-81.
- Dienes Dénes – Ugrai János 2016 *A Sárospataki Református Kollégium története*. Hernád Kiadó, Sárospatak.
- Egri Károly (é.n.) *Karl Barth társadalompolitikai nézetei és azok hatása a hazai – különös tekintettel a sárospataki – teológiai gondolkodásra*. Doktori értekezés. Gépirat, 135 oldal. Dr. Koncz Gábor családi irattárából.
- Egyháztörténet* 2. 1998. Szerkesztette: Ladányi Sándor – Papp Kornél – Tökéczki László. Református Pedagógiai Intézet, Budapest.
- Finkey Ferenc (é.n.) Radácsy György sárospataki ref. theol. akad. tanár életrajza. Dr. Koncz Gábor családi irattárából. *Gépirat*, 74. p.
- Harsányi István, dr. 1943 *Sárospatak a magyar nevelésügy szolgálatában*. Sárospataki Református Lapok szerkesztősége, Sárospatak.
- Kézi Erzsébet 2003 *A Sárospataki Református Kollégium tanárainak publikációs tevékenysége a két világháború között*. Sárospataki Pedagógiai Füzetek, Sárospatak.
- Koncz Sándor 2002 Szabó Zoltán teológiájának kibontakozása. *Zempléni Múzsza*, 2:5-28. http://epa.oszk.hu/02900/02940/00006/pdf/EPA02940_zmimuzsa_2002_2_005-028.pdf
- Kováts Dániel 2002 Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán centenáriuma. *Sárospataki Füzetek*, 2:5-10.
- Ködöböcz József 1991 *Sárospatak a magyar művelődés történetében*. Sárospatak Város Polgármesteri Hivatala, Sárospatak.
- Mátyás Ernő emlékfüzet*. Sárospatak, 2000.
- Nagy István, dr. 2004 *A kazuáliák homiletikuma*. Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara, Nagykőrös.
- Népfőiskola tegnap, ma, holnap*. 1991. Szerkesztette: Harsányi István. Magyar Népfőiskolai Társaság, Budapest.
- Papp Imre 2015 Mátyás Ernő teológiai és pedagógiai pályája 1925–1950. *Zempléni Múzsza*, 1:15-23. <http://zempenimuzsa.hu/honlap/papp-imre-matyas-erno-teologiai-es-pedagogiai-palyaja-1925-1950/>
- Rácz István 1947 *Parasztértelmiség nevelése*. A Magyar Népi Művelődési Intézet Kis Tanulmányai, 6. (20 p.)
- Református gimnáziumaink tehetségkutató munkája*. 1941. Szerkesztette: Harsányi István, dr. Kiadja az Országos Református Tanáregyesület, Sárospatak.
- Studia et acta ecclesiastica* V. 1983. Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.
- Szatmári Emília 2017 *„Közegyházi életünk sodrában”*. Dr. Koncz Sándor életműve a 20. század történeti és egyháztörténeti viszonyainak tükrében. Hernád Kiadó, Sárospatak. Valamint: Doktori értekezés. <http://docplayer.hu/31825699-Kozegyhazi-életünk-sodrában.html>
- Takács Ádám 2003 Újszászy Kálmán és a filozófia. *Zempléni Múzsza*, 1:5-13. http://zempenimuzsa.hu/03_1/takacs.htm
- Theologiai igazgatói körlevél*. SRK TGy Adattára jelzet: Fsz. Kt. 3224.
- Újszászy Kálmán, dr. 1947 *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*. Magyar Népi Művelődési Intézet, Budapest.
- Újszászy Kálmán, dr. 1947 *Népfőiskolai tapasztalatok*. Szövetkezeti ismeretek V. Magyar Népi Művelődési Intézet, Budapest. 28 p.
- Zibolen Endre 1986 *Tehetségmentés az iskolában*. 1920–1944. Oktatáskutató Intézet, Budapest.

TÁBORI LELKÉSZSÉG A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZBAN
A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Absztrakt

A diplomadolgozat¹ célja – melyből itt csak részleteket közlök – a tábori lelkészség intézményének és szolgálatának bemutatása a XX. század első felében, különös tekintettel Dr. Koncz Sándor katonai lelkészi szolgálatára. A munka három nagy fejezetből és 11 alfejezetből áll, 3 mellékletet tartalmaz. Az első fejezet a tábori lelkészség kialakulásának történetével foglalkozik. A következő rész a katonai lelkigondozás bemutatásáról, a szolgálat mibenlétéről, a katonaság és az egyház viszonyáról, valamint a katonák lelkigondozásának tárgyáról és alkalmairól szól. A befejező rész Dr. Koncz Sándor lelkipásztor, tábori lelkész, tanár II. világháborús katonai lelkészi szolgálatát, katonai iratainak és harctéri lelkigondozásának eseményeit taglalja. A témakör vizsgálatának eredményei: a felkutatott szakirodalom segítségével egy méltatlanul elfeledett lelkész egyéniséget mutattam be, valamint a komoly lelki és fizikai felkészülést igénylő különleges szolgálati területet, amelyben újból és újból feltör az Isten nagysága és végtelen kegyelme.

Kulcsszavak: lelkigondozás, hadtörténet, világháború, tábori lelkész.

Abstract

The main objective of this Master thesis is to submit the institution of the army chaplain in Reformed Church in Hungary, in the first period of the 20th century, specifically to the priest serving of Sándor Koncz Dr. The thesis contains 3 chapters and 11 subsections and 3 appendices. The first chapter is about the history of the army chaplain. Further chapters characterize the spiritual consolation in army, the most information about the serving of pastors, the relationship of the army and church, as well as the object and opportunity of soldier's spiritual consolation. The closing chapter deals with the serving of pastor, military chaplain, teacher Sándor Koncz in the II. World War, present his military writings just as his spiritual consolation in the fields. The findings of the researched area are: with the helping of researched special literature I

1 A cikk része a szerző diplomadolgozatának.

could show a slight forgotten pastor personality, together with absorbing serious physical and spiritual preparation of God's serving field, when the mighty and graceful God can show himself again and again.

Key words: Military chaplain, spiritual consolation, world war, military history.

Bevezetés

Teológiára való jelentkezésem előtt és a teológiai tanulmányaim első évei alatt erősen foglalkoztattak a lelkipásztori szolgálat különleges formái, peremterületei. Ezekben belül is konkrétan a börtönpasztorációs és a tábori lelkészi szolgálat. Bár nekem már nem kellett kötelező sorkatonai szolgálatot teljesítenem, mégis sokszor próbáltam elképzelni, milyen az, amikor valaki Isten szolgáljaként, katonák közt végzi hivatását, és igyekszik a besorozottak gondját viselni, továbbá, hogy milyen lelkigondozói felelősség és más egyéb feladatok hárulhatnak egy tábori lelkészre, akár békés, akár háborús időkben. Témaválasztásomban szerepet játszott korábbi hadtörténeti érdeklődésem, valamint a teológia befejeztével a Magyar Honvédségen belül szerettem volna tábori lelkészi szolgálatot végezni.

A lelkészi és hittantanári hivatás egyben kihívás. Sajátos harc. Ezt a küzdelmet hittantanári tevékenységem során nap mint nap megtapasztalom. A pap, a lelkész, a pópa, a rabbi, a hittantanár vagy egy lelkigondozó küldetése a testi-lelki, környezeti pusztítás, kísértések ellen fellépni.

Emlékeztetek arra, hogy az első engedetlenség és Kain gyilkossága után az ember azonnal háborúkat indított társai ellen. Démonikus megszállottsággal fejlesztett ki tömegpusztításra alkalmas eszközöket. Olyan szintre emelve az eksztatikus, ördögi gyűlöletet – embert és természetet egyaránt nem kímélve –, mellyel olyan történéseket indított el, amik a XX. század borzalmaiban csúcsozódtak ki. Ilyen volt például az I. világháborúban a verduni „vérszivattyú” csatái, a gáztámadások szörnyűségei, majd a II. világháborúban a végeláthatatlannak tűnő, és szinte kiheverhetetlen anyagcsaták, nagyvárosi ostromok (Leningrád, Sztálingrád, Varsó, Budapest, Berlin), és ezekkel összefüggésben a megszámlálhatatlan civil áldozat. Világunk kincseinek és erőforrásainak

mértéktelen pazarlása, a kamikáze és más öngyilkos akciók által okozott apokaliptikusnak tűnő pusztítások, végül pedig a másodpercek alatt földi pokollá változtatott két japán város, Hiroshima és Nagaszaki elleni atomtámadás, majd a holokauszt feldolgozhatatlan borzalmainak európai eseményei – és a felsorolás napról napra bővül, jelezve az egyéni- vagy csoportérdeket a hatalom megszerzéséért. A XX. század első felének előbb felsorolt eseményeit felidézve, és kutatásaim alapján ezért is tartom fontosnak az egyház, különösképpen pedig a tábori lelkészi szolgálat szerepének és jellemzőinek bemutatását, illetve elemzését.

Dolgozatom témáját adó tábori lelkészi hivatást választó embereknek valóban sokszor mind lelkileg, vagy testileg is meg kell próbálni a lelket gyógyító szándékkal közelíteni embertársukhoz. Legyen az barát vagy ellenség. Legyen akár háborús helyzet, vagy béke. Viszont ugyanúgy feladata békeidőben is az esetleg a magányban lelkileg sérült, segítségre szoruló katonára gondozása, hitébresztő, evangelizáló, vigasztaló, de adott esetben akár intő, tanító jellegű magatartás gyakorlása. A tábori lelkésznek akkor is az evangéliumot kell hirdetnie, ha emberi lelkiismerete szerint a háborúkat és az ember-ember elleni erőszakot elítéli.

Megvizsgáltam a 6. parancsolat fényében és az élet védelme szempontjából azt, hogy egy tábori lelkésznek milyen vékony mezsgyén kell haladni élete és szolgálata során, és hogyan cselekedhet helyesen, tiszta lelkiismerettel.

A tábori lelkészség történelmi és bibliai gyökereinek rövid áttekintése

A katonák között végzett lelképásztori szolgálat egyik nagyon fontos területe az adott történelmi egyház küldetésének, szolgálatának. „Az egyház már a kezdetekben rájött, hogy kiemelten, nagy hangsúllyal foglalkoznia kell azzal a közösséggel is, amely katonai testületbe tömörült”.² Horváth Zita tanulmányában kiemeli, hogy az egyház kétezer éves történetében mindig voltak olyan elkötelezett hívek, akik – ha nem is intézményes keretek között de – vállalták a katonák lelki ügyeinek szolgálatát.

A Bibliában is számos alkalommal olvasunk a katonák és az istenhit kapcsolatáról, döntően az Újszövetségben találunk erre utalásokat, mivel a római katonák szinte minden izraeli településen állomá-

soztak mint a római császár rendfenntartó erői. S mivel az evangélisták is fontosnak tartották megírni az egyes megtérések történetét, ebben a bibliai összefüggésben is nyilvánvaló, hogy így hirdették/hirdetik a megtérés evangéliumát. Gondoljunk csak a kapernaumi százados történetére, akit Jézus dicsérettel illet, mikor elhiszi, hogy Jézus úgy is tud segíteni beteg szolgáján, ha fizikálisan nincs jelen (Mt 8, 5-13). Jézus idejében a római katonákról a sok negatív tapasztalat alapján rossz véleménnyel volt a lakosság, hiszen ők egyben a félelemkeltés eszközei is voltak a császár kezében. Jézus keresztyénjénél is olvasunk gúnyolódó, kegyetlenkedő katonákról, ám mégis beszédes, hogy nagypénteken az első hitvallók egyike éppen egy római százados volt, aki „Amikor... látta, ami történt, dicsőítette az Istent és így szólt: Ez az ember valóban igaz volt!” (Lk 23,47).

A kutatók álláspontja szerint azóta beszélhetünk a lelkészek katonák között végzett egyfajta intézményes szolgálatáról, amióta az állam az egyházzal szorosan együttműködik és létezik állandó hadsereg. Egyes időszakokat leszámítva az állam mindig ügyelt a katonák hitéletére, a keresztyénség erkölcsi értékeire és erőire – különösen a nagy honvédő háborúkra. Az egyház a katonaságot mindig is jelentős missziós területnek tekintette, mivel a nagy lelki nyomás alatt lévő emberek mindig fogékonyabbak az evangélium befogadására.³

„A keresztyén embernek, akár a katonai hivatást választotta, akár nem, keresztyéni feladata van többek között népe és hazája iránt. Jézus mondja: Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, Istennek, ami Istené (Mt 22,21). Ez az a kötelességtudat, amit az egyház mindig képviselt, és most is képvisel a hadseregben. Ez az, ami alapjaiban meghatározza az ott végzett lelképásztori munkát, és meghatározza a katonai lelkészek tevékenységének mindenkorri célját”.⁴ Az évszázadok során a katonalelkészek elsősorban lelkészek voltak és nem katonák, így számukra nem volt kötelezően előírt katonai rang, noha a vezérek mellett volt mindig a helyük, mégis a civil alakulat tagjai közé sorolták őket.

A katonaság lelkigondozása a keresztyénség kezdeteire is visszavezethető. A történések nem tartják túlzásnak azt az állítást, hogy a Genézis könyvében a zsidó katonai lelképásztori szolgálat nyomai már felfedezhetőek. Ábrám története utal erre, mikor Lót az elamiták szövetségeseinek fogságába esik követőivel, és Ábrám kiszabadítja. Ekkor Melkisédek,

² Horváth Zita 2009 Lelkészek a katonák között. *Hadmérvök*. IV. évf. 2:410.

³ Horváth Z. im. 411.

⁴ uo.

Sálem királya, a fölséges Isten papja elé ment és mondta: „Áldott vagy Ábrám a Felső Isten előtt, aki a mennyet és a földet alkotta! És áldott a felséges Isten, mert kezdedbe adta ellenségeidet!” (1Móz 14,19-20). Ebből joggal arra következtethetünk, hogy a katonákat a csata után a papok megáldották.⁵ Számos egyéb példáról tudunk, amely igazolja a vallás szerepét a katonák erkölcsi nevelése és harcra buzdítása szempontjából.

Amíg tehát a katonai hadvezetés zsoldosokra, idényszerűségekre és szerződésekre épült, addig nem volt értelme annak, hogy a katonai lelkészi szolgálat intézményesüljön. A helyzet akkor változott meg, amikor állandó hadsereg(ek) alakult(ak) ki és ezzel együtt az addig szerzetesi életbe beágyazott katonalelkészi szolgálat különvált a szerzetesi élettől. „A katonai és egyházi szemléletváltás időpontja nem esett egybe, azonban mindkettő a XVIII. században történt. Ekkor ugyanis megalakult a 'császári-királyi' hadsereg (1715), illetve létrejött az önálló Apostoli Tábori Helynökség (1773), amely a tábori lelkészet első intézményesített formája volt”.⁶

A tábori lelkészség története Magyarországon a kiegyezés után

Nagy fordulatot a magyar tábori lelkészség történetében az 1867-es kiegyezés hozott, amely megalapozta az Osztrák-Magyar Monarchiát. Ausztriában és Magyarországon is felelős minisztériumokat hoztak létre. A kiegyezés következtében közös lett a két ország kül- és hadügye, illetve pénzügye, mely e két terület fedezetül szolgált. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadserege egyrészt a közös hadseregből állt, másrészt a Magyar Királyi Honvédség és az Osztrák Császári Honvédség alkotta. E változások nyomán a Monarchia hadseregének katonai lelkészsége is új szervezetbe tömörült az 1868-as birodalmi hadügyminisztériumi javaslat alapján. Az 1880-as, 90-es években újabb átszervezések következtek, amely szerint a Monarchia közös hadseregének egy apostoli tábori helynöke és 15-16 katonai plébánosa volt, akikhez hozzárendelték a helyőrségben szolgáló lelkészeket.⁷

Témánk szempontjából kiemeljük, hogy ez az új átszervezés már figyelembe vette az 1868. LIII. tc.,

21. §-át, amely egyértelműen kimondta: „A hadseregnél és állami közintézetekben (katonaiskola), úgyszintén a polgári és katonai kórházakban minden vallásfelekezet tagjai saját egyházuk lelkészei által részesítendőek a vallásos tanításban és minden lelkészi szolgálatban”.⁸ E törvény nyomán tehát a keresztyén felekezetek szerint gondoskodtak a katonák lelki igényeiről, azonban csak egyetlen vallási szervezetet ismertek el irányítóként, az Apostoli Tábori Helynökséget. E szervezetben alkalmaztak először görög katolikus, evangélikus, református, zsidó, sőt mohamedán lelkészeket, akik ily módon a római katolikus apostoli helynöknek voltak alárendelve. Ez az alárendeltség azonban csak katonai jellegű volt és nem vallási értelmű. Ebben a tekintetben tehát csak a fent említett törvényi módosításoknak köszönhetően, 1869 után beszélhetünk külön katolikus, evangélikus, református vagy zsidó katonai lelkészetről. Az idők során a különböző hitvallású lelkészek önálló egyházi vezetőket kaptak, valamint kialakították önálló szervezetüket.⁹

Az első ténylegesen állományba vett pap 1883-ban kerül a Magyar Királyi Honvédség kötelékébe. Azonban ő sem a szó klasszikus értelmében vett tábori lelkész volt, hanem a Ludovika Akadémia vallásoktatási nevelője. Amikor bővítették az állományba vett lelkészek számát, többnyire őket nem a csapatokhoz, hanem a katonakórházakba irányították. A katonai lelkészet a hadsereg parancsnokságnál egy katolikus tábori főpapból, egy protestáns katonai lelkészből és egy tábori rabbiból állt. A hadosztály-parancsnokságokon kettő, a többi felsorolt egységnél pedig egy-egy katonalelkész teljesített szolgálatot. Ebből kiderül, hogy a magyar honvédségnél az I. világháborúig nem volt katonalelkészi szervezet. A háború kitörésekor azonban életbe lépett a háborús időszakra vonatkozó szabályozás, vagyis a közös hadsereg Apostoli Tábori Helynöksége lett illetékes a lelkészi szolgálat kérdésében.¹⁰

Az 1900-as évek elején a protestáns egyházak szorgalmazták a protestáns katonai lelkészek számának növelését. 1902-ben a református és az evangélikus egyház közös bizottsága 13 pontban foglalta össze javaslatait, kívánalmait a tábori lelkészség működése kapcsán:

1. Katolikus körmenetekre protestáns katonát ne vezényeljenek.

8 im.

9 im.

10 Horváth 2009/3:400.

5 Borovi József 1992 *A magyar tábori lelkészet története*. Budapest, Zrínyi Kiadó.

6 Horváth Z. im. 415-416.

7 Borovi im.

2. A protestáns katonák esküetele protestáns isentisztelet keretében történjék.
3. A lelkészek számát lélekszám szerinti arányban állapítsák meg, az örökös tartományok létszámától függetlenül.
4. Protestáns lelkészek számára biztosítsák a római katolikus lelkészekkel egyenlő rangot és illetményt.
5. Magyar csapatok körében szolgáló református és evangélikus lelkészekről kívánják meg a magyar nyelv tudását.
6. Katonai intézetekben, hadapródiskolákban rendszeresítsenek protestáns lelkésztanítókat (hittantanárokat).
7. Szervezzenek kórházi, fogdai lelkési állásokat.
8. A katonai lelkész esküjét a rangidős protestáns lelkész előtt tegye le a hadtestparancsnokságon.
9. Évente tartsanak protestáns tábori lelkési értekezletet.
10. A katonák külszolgálatuk alatt is kapjanak protestáns lelki gondozást.
11. Polgári lelkészt tényleges katonai lelkési szolgálatra a Konvent püspök-elnökének ajánlására vegyenek át.
12. A lelkészek fegyelmi ügyeiben – ha azok egyházi természetűek – saját egyházuk illetékes szervei intézkedjenek, ítélkezzenek.
13. Református és evangélikus katonalelkészek kölcsönösen gondozni tartoznak mindkét egyház tagjait.¹¹

Tábori lelkészség az I. világháborúban

Az ún. boldog békeidőket 1914-ben az I. világháború szakította meg, amely döntő változást hozott. A szembenálló felek gyors villámháborúval számoltak, optimistán várták a harcok kezdetét. E remények helyett a valóság azonban addig soha nem tapasztalt pusztulást, emberáldozatot jelentett. A frontszolgálat és az elhúzó Nagy Háború nagyon megviselte az embereket, a nélkülözés hatalmas megpróbáltatásokat rótt mind a katonákra, mind a lakosságra.

A háború kitörése teljesen felkészületlenül érte a katonai lelkigondozás szempontjából a magyar protestantizmust. A háború kitörésének idején mindösszesen hat-hét evangélikus és református lelkész szolgált. Évről évre egyre több lelkészt hívtak be

¹¹ Borovi im.

tábori lelkési szolgálatra, a korabeli kimutatások szerint 1918 áprilisáig 174 lelkész végezte e munkát. Tudva azonban azt aényt, hogy Magyarország területéről több mint 3,5 millió embert hívtak be katonának, a lelkészek száma igen elenyészőnek tűnik a behívottak számához képest.¹²

„A XX. század elejének emberének az életét sokkal jobban meghatározta a vallás, mint napjainkban. Alapvető dolog volt, hogy a vallási előírásoknak a frontvonalban is megakartak felelni a hívő katonák. Ez azonban nem volt egyszerű feladat, ott ahol a harc határozta meg a mindennapokat. Ennek a paradoxonnak az elviselésében nyújtottak nagy segítséget a tábori lelkészek, akik lehetőség szerint igyekeztek biztosítani a lehetőséget arra, hogy a harcolók vallási kötelemeiknek is megtudjanak felelni”.¹³

Említettük, a tábori lelkészek az Apostoli Tábori Helynökséghez tartoztak. A világháborúba való mozgósítás esetén a Helynökség köteles volt külön honvédlelkészetet és külön osztrák tábori lelkészetet szervezni. A mozgósítás időszakára megszervezett és annak végéig működő honvédlelkészetet kivonták az eddigi rendes egyházkerületi püspöki joghatóságuk alól és a hadseregparancsnokságok mellé beosztott tábori főlelkészeknek alárendelve az Apostoli Tábori Helynök joghatósága alá tartoztak. A katonai lelkészeknek több területen helyt kellett állniuk. Nagyon fontos volt a lelkészek jelenléte elsősorban az egészségügyi intézményekben. A frontvonalon is szerteágazó feladatokkal szembesültek. Az igazi kihívás azonban az volt, amikor a lelkészeknek a megszállt területeken kellett szolgálatot teljesíteniük. Egy korabeli harctéri püspöki látogatásról így számolt be Bjelik Imre, tábori püspök 1915-ben: „...a mi katonáink jámborak és istenfélők, még azok is megtanulnak ott újra imádkozni, akik már elfelejtettek”.¹⁴

Egy másik beszámoló alapján a vallás terjedésével, a hit megélésével kapcsolatban az egyik ezrednél szolgáló lelkész így nyilatkozott: „...azt szokták mondani, aki imádkozni akar tanulni, menjen a tengerre. Mi is mondhatjuk, hogy a lövészárkok az isteni félelem erős felgerjesztője”.¹⁵

Az I. világháborúban a katonáknak rendkívüli körülmények között kellett helytállniuk. A kezdeti

¹² Sajtos 2014:58.

¹³ Stencinger Norbert: *Honvéd tábori lelkészek szolgálata az I. világháború frontvonalában.*

¹⁴ im.

¹⁵ im.

optimista hangulatot felváltotta a bizonytalanság a sok viszontagság miatt. A technikai fejlődésnek köszönhetően először alkalmaztak olyan új, pusztító fegyvereket, amelyek soha nem látott veszteségeket és sebesüléseket okoztak a szembenálló feleknek. Az embertelen körülmények között harcoló katonáknak nagy szükségük volt a lelki támogatásra, amit – távol a családjuktól, a hazájuktól – a lelkészről kaphattak meg. Bár a Monarchia hadvezetése igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy a különböző vallású katonák felekezetüknek megfelelően tudják gyakorolni hitüknek, ez csak részben sikerült. Ennek következménye lett az ún. „lélekhalászás”. Ezt azt jelentette, hogy a háború befejeztével a hazatérő katonák egy része szakított eredeti hitével, mivel a háborúban nem találkozott saját felekezetével, így életben maradásáért hálából azt a vallást választotta, amely átsegítette őt a háború nehéz éveiben.¹⁶

„Ahhoz, hogy a katonák lelki életét gondozni tudják, a honvéd lelkészeknek beszélniük kellett a legénység nyelvét, ami nem mindig volt egyszerű feladat: »Az Isonzó tájáról egy katonatiszt a következőket írja: - A századom fele magyar, másik fele román».¹⁷ Mivel ez nem volt kivételes eset, a különböző nemzetiségű katonákra tekintettel a tábori lelkészknél alapkövetelménynek számított, hogy a magyar nyelv mellett rendelkezzenek egyéb nyelvtudással, ami a legénységgel való közvetlen kapcsolattartásban elengedhetetlen volt. »A háború okozta traumák feldolgozásában a lelkészeknek nagy szerepük volt. Igyekeztek a lelki problémákat személyes beszélgetésekkel orvosolni. Ha olyan bajtársról tudtak, a katonák is jelentették parancsnokuknak illetve a lelkésznek, hogy fokozott figyelemre van szükség. A katonák lelki gondozásának szerves része volt a személyes beszélgetések mellett, hogy különböző vallásos tárgyú olvasmányokkal látták el őket. Ezeket a kiadványokat a hadsereg bocsájtotta rendelkezésükre, vagy a különböző civil szervezetek gyűjtették a számukra a hátszágban. Az imakönyveket és Bibliákat örömmel forgatták a honvédek szabadidejükben. Az előbbi kiadványokban nem csak imákat találtak különböző alkalmakra, hanem vallásos tárgyú leírásokat harci helyzetben felmerülő problémák megoldására».¹⁸

A honvédlelkészek harcok alatti helyét és feladatát a szolgálati utasítás határozta meg. Felada-

tuk volt többek között, hogy az ideiglenes felállított kötözőhelyeken segédkezzenek a sebesültek ellátásában. Nem volt szabad különbséget tenni a saját, illetve az ellenfél sebesült katonái között. A lelki vigasz kivétel nélkül mindenkinek járt. »Az I. világháborúban kötözőhelyeket nappal két zászló – egy vörös kereszt fehér alapon és egy fekete-sárga – jelezte, éjjel pedig egy vörös kereszt jelző lámpa tette felismerhetővé. Az itt tartózkodó és szolgáló lelkész fő feladata »vallás vigaszaiban valamennyi sebesültet részesíteni, tekintet nélkül arra, hogy mely csapathoz tartozik».¹⁹ Tehát sokrétű volt a lelkészek szolgálata, gyakran segédkeztek a sebesültek ellátásában az egészségügyi személyzetnek. Kórházi munkájuk a haldoklók lelkigondozása és az úrvacsora sákramentumának kiszolgáltatása volt sok esetben.

A tábori lelkészek szolgálati utasítása továbbá rendelkezett az áldozatok végső nyugalomra helyezéséről. A Monarchia hadvezetése kettős célból rendelkezett a gyors temetést: egyrészt egészségügyi okok indokolták, ugyanis a temetetlen halottak járványveszélyesek voltak; másrészt a halott bajtársak látványa a harcolókra lélektanilag rossz hatással voltak. A lelkészek feladata volt sokszor a halottak azonosítása is. A lelkészek vezették a halotti nyilvántartást, valamint az anyakönyvi űrlapot el kellett juttatniuk a vezető lelkészüknek, és a családot értesíteni.²⁰ »A tábori lelkész vagy az alakulat írnokának feladata volt a hivatalos értesítő kiküldése az elhunyt családja számára. Előfordultak egyedi esetek is: »...a hős fiú nekem jó barátom, az ezrednek szeretett tagja, kiválóan teljesítette mindvégig kötelességét. Katonái rajongva szerették. Nagyon fáj a csapás, ami Önöket érte, így hát el tudjuk képzelni az Önök nagy fájalmát. De reméljük, hogy a Mindenható Isten, ki ezt a keresztet vállunkra helyezte, erőt fog adni annak elviselésére. Ő adta, ő vette el» – írta Hoitsy L. Pál, a székesfehérvári 17-es gyalogezred tábori lelkésze Csokonay Emilnek fia, László, hősi halálakor a hivatalos értesítés helyett».²¹

A tábori lelkészség közelmúltja és jelene

A tábori lelkészség módszeres elsorvasztása a II. világháború után kezdődött. A hadseregben, s így a lelkészségben is kettősség uralkodott. Míg voltak olyan vidékek Magyarországon, ahol már befeje-

16 im.

17 im.

18 im.

19 im.

20 im.

21 im.

zódtek a harcok, addig az ország más területein, pl. Dunántúlon, Felvidéken még folytak. Ez a kettősség hatott a lelkészekre is, volt, aki engedelmességet a kiűritési parancsnak, volt, aki a harci területeken tovább végezte szolgálatát. A háborút követően új formában át akarták szervezni a tábori lelkészség intézményét, amelyet a „Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt javaslata az Új Magyar Honvédség szervezéséhez” című tanulmányban adtak közre. Ennek alapján létre kellett hozni egy új intézményt, a Honvéd Nevelőtisztviselői Intézményt, ami alapját a Vörös Hadsereg politikai tisztviselői intézménye képezte. Ez az intézmény a tábori lelkészet ellenében jött létre a kommunista rendszerben. Idővel a létrehozott új intézmény a tábori lelkészség fölé kerekedett, amely vezetésében egyetlen katolikus lelkész kapott csupán helyet, s az ő munkáját is mindenben megnehezítették. Állandó rendőri zaklatás árnyékában élt és heti rendszerességgel jelentkeznie kellett a rendőrségnél. Fél év után e nyomás miatt lemondott tisztségéről az egyetlen lelkészi vezetőségi tag. A katonák lelki gondozás helyett ideológiai, politikai alapon szerveződött segítséget kaptak. 1950-re csupán három lelkész maradt a honvédségnél, ám ők a különböző intézkedéseknek köszönhetően nem kerültek állományba. 1951-től véglegesen törölték a tábori lelkészi szolgálatot a katonai hadrendből. 1992-ben ismét újjászerveződött a katonai lelkészi szolgálat a Magyar Honvédségnél, miután a Honvédelmi Minisztérium kezdeményezte a történelmi egyházakkal a megegyezést ebben a kérdésben. A részletes tárgyalásoknak köszönhetően református részről Dr. Hegedüs Lóránt püspök és Bodnár Ákos főgondnok, evangélikus részről pedig Harmati Béla elnök-püspök és Szebik Imre püspök, valamint Frenkl Róbert országos felügyelő írta alá a Magyar Köztársaság kormányával a megállapodást a protestáns tábori lelkészség újbóli felállításáról 1994-ben. A szolgálat módját jogszabályokban rögzítették. A Protestáns Szolgálati Ág jogállását a Tábori Lelkészi Szolgálatról szóló 61/1994. (IV.20.) Kormányrendelet szabályozza. Szervezeti felépítés tekintetében a Protestáns Szolgálati Ág irányítását a Tábori Püspökség végzi. Mind református, mind evangélikus részről – az előzetes megállapodásoknak megfelelően és a honvédelmi miniszter egyetértésével – tábori püspököt választanak, aki a teljes protestáns tábori lelkészi állomány felettese, elöljárója. Katonai tekintetben pedig a tábori püspök közvetlenül a honvédelmi miniszter irányítása alatt áll. Hit és erkölcsi kérdésekben – tanfegyelem, fegyelmelés, bíráskodás – az illetékes egyházi főhatóság dönt. A

megállapodás szerint abban az esetben, ha a tábori püspök református, hivatalvezetője evangélikus, és ez fordítva is áll. A tábori lelkészi szolgálat főbb feladatai napjainkban a következők: igehirdetés, szentségek kiszolgáltatása, lelkigondozás, bizalmi fórum biztosítása, életismereti és erkölcsi oktatás, szeretetszolgálati tevékenység, hazai és nemzetközi vallási konferenciák és utazások szervezése, vallásgyakorláshoz szükséges eszközök és irodalom biztosítása, egyéb lelkipásztori szolgálat (beiktatás, felszentelés, képviselő, ünnepi beszéd, stb.).²²

Mint tudjuk, az újjászerveződés óta is sok változás ment végbe a tábori lelkészség intézményében. Az egyik legfontosabb változás, hogy megszűnt a kötelező sorkatonai szolgálat, azonban a szolgálatot teljesítő katonák lelki igényei ugyanúgy megmaradtak, sőt újabb kihívásokkal kell szembenéznük.

A katonai lelkigondozás bemutatása

Tanulságos, ami Sebestyén Jenő 1914-es tábori lelkészi naplójában olvasható: „Szép bevezetésül munkámnak az *Illustrierte Zeitung*ban egy szép képet láttam, amin egy pap a sebesültszállító vonatban vagy kórházban ott ül a fájdalomtól eltorzult arcú katonája ágya mellett és feléje hajolva hallgatja annak szavait kezét a kezében tartva”.²³ Jól kifejezi ez a kép, hogy a csendes meghallgatás, a lelki-teszt, imádságos jelenlét milyen sokat jelentett a sebesült embereknek.

A tábori lelkészi szolgálat tehát minden időben a honvédség keretein belül végzett lelkipásztori munka. Függetlenül attól, hogy milyen az állam és az egyház viszonya, a tábori lelkészségnek egy állandó feladata van akár béke, akár háború idején: a haza szolgálatára rendelt hívők lelkipásztori gondozása. Különleges munkamező ez az egyház számára.

Az I. világháború időszakában több nehézséggel is szembe kellett néznie a tábori lelkészetnek. Az egyik legégetőbb probléma az állandó lelkészhiány volt, amelynek több oka is lehetett. Voltak, akik úgy tartották, hogy az egyház nem mozgósította eléggé lelkipásztorait, mások a katonai hatóságok akadályoztató tevékenységének tudták be a jelenséget. Ugyanis a szolgálatra alkalmazható jelölteknek több szempontrendszernek kellett megfelelniük. Mindenekelőtt fontos volt, hogy a lelkész több nyelven beszéljen, továbbá, hogy a megüresedett gyülekezetben megoldható legyen a helyettesítése,

22 http://www.taborilelkesz.hu/rovatok/hm_tlsz/info/protestans/info/ (Letöltve: 2018.04.03.)

23 Szabó É. 2013:51.

és fizikailag is alkalmas legyen a feladata ellátására. Egy 1917-es irat tanúsága szerint a jelölt életkora nem haladhatta meg a harminchat évet.²⁴ A korabeli dokumentumok szerint elsősorban a nőtlen lelkészeket mozgósították erre a szolgálatra, ám arra is volt számos példa, hogy családos lelkészek önként jelentkeztek.

Az I. világháború idején a fent említett református lelkész hiányában a katolikus tábori papok igyekeztek átvenni a református katonák lelkigondozását. A katolikus áttérítések ellen több püspök is szót emelt az illetékes szerveknél. E. Szabó Dezső korabeli jelentéséből az is kiderült, hogy a katonák hónapok óta nem találkoztak a felekezetük lelkipásztorával, így nem csoda, hogy különböző ráhatás nélkül áttértek másik felekezethez.²⁵

A lelkészhiány további következménye lett, hogy a protestáns hitből áttért katonák nyakába apácák és katolikus világi asszonyok Mária-pénzeket, zacskóba varrt, megszentelt imakönyveket akasztottak.²⁶ Ebben a helyzetben a magukra maradt katonák örültek bármiféle szerencsét hozó tárgynak, talizmánnak. Ezért a református egyház szorgalmazta a különböző, frontra szánt, imádságos füzetek, vallásos iratok mielőbbi kiadását és terjesztését. 1915-ben Kájel Endre tábori lelkész komoly felhívással szól a konventhez: „Mindjárt előre megmondom, hogy iratok kellenek, olvasnivalók a sebesülteknek”.²⁷

Csikesz Sándor 1915-ben azt írta, hogy „a táborozáshoz pénz, pénz és újra pénz kell. A tábori lelkészséghez pedig vallásos irat, irat és újra irat”. Csikesz Sándor 22 hónapot töltött a frontszolgálatban, ahol havonta akár 43 alkalommal is prédikált. Tapasztalatai arra sarkallták őt, hogy egy jól használható imádságos könyvet adjon a katonák kezébe. Így született meg többek között a *Hadikórházban* című imádságokat és elmélkedéseket tartalmazó könyve 1915-ben. A szétosztott evangéliumi iratok készletének kifogyása után továbbra is fennakadások voltak a lelkigondozást segítő irodalom nyomtatásában és terjesztésében.²⁸

A református lelkigondozás a hadifogoly-táborokban, katoná-otthonokban is megvalósult. A leglátványosabb sikereket a protestáns lelki segély az oroszországi fogolytáborokban érte el. „Az öt

szibériai táborcsoportban (Omszk, Tomszk, Krasznnojarszk, Irkutszk és Kelet-Szibéria) 1919 elején 120.000 magyar élt, míg Belső-Oroszországban 70.000, Dél-Oroszországban 30.000 és Turkesztánban 30.000 magyart tartottak fogva; az oroszországi magyar hadifoglyok száma tehát összesen 250.000-re tehető”.²⁹ A magyar katonákat a fogságba esett teológiai hallgatók, kántorok, tanítók végezték, valamint a belmissziós mozgalom aktivistái gyűjtötték maguk köré a lelki vigaszra vágyókat. A csisztopoli hadifogságban töltött időre így emlékezett vissza az egyik fogoly: „Itt nincsen valláskülönbség. Bús magyar tisztek egy gondolatban, egy érzésben, egy kívánságban fornak össze. Egy utunk van a szabadság számára, felfelé az ég felé”.³⁰

Ugyancsak egy szibériai beszámoló alapján ismeretes az alábbi történet: „Nagy Kálmán tiszteletes már Krasznnojarszkban, mint a Magyar Szövetség nevelés ügyeinek vezetője továbbá, mint lelkész és később a tifuszciklus alatt, mint betegápoló fáradhatatlanul működött, ő maga is megbetegedett csak ápolónőjének – kit később feleségül vett – önfeláldozó kezelése mellett nyerte vissza egészségét. Felesége azután is kiváló buzgalommal támogatta a hadifoglyokat és a szállítás alatt, valamint moszkvai tartózkodásunkkor a szamaritanus nő szerepét sikeresen és eredményesen végezte”.³¹

A református egyház a hadifogságban lévők hazajuttatásában is fontos szerepet vállalt. Az 1921. július 3-án az Egyházi Értesítőben a következő címmel jelent meg cikk: *Jajkiáltások Szentpétervárról*. A cikk egyik írója, Kovács Sándor főgondnok levelet kapott rokonától 1921 áprilisában, amelyben arról számolt be, hogy 250 ezer magyar katona van fogoly sorban, és senkitől nem kapnak segítséget. E cikk nagy összefogásra indította az egyház vezetőit, tagjait és minden gyülekezetben gyűjtést hirdettek meg. A befolyt 5000 koronát és az elkészített élelmiszercsomagokat egy norvég konzul jutatta el a magyar katonáknak. Rövidesen sikerült megkezdeni a hadifoglyok hazaszállíttatását hajón. Japán kikötőjéből való elindulásról az egyik katona így emlékezett meg: „Este háromnegyed nyolckor behúzták a hadihajókat, fölszedték a horgonyt, és elvált a partról az utolsó kötél, ami összekötött Ázsia óriási testével, sokéves börtönünkkel. Ünneppillanatos pillanat. Nem volt hangos a szabadság öröme, mint ahogy a nagy fájdalomnak sincs már

24 im. 52.

25 im. 56.

26 im. 60.

27 im. 57.

28 Sajtos im. 62.

29 im. 72.

30 im. uo.

31 im. 75.

könnye, úgy a mély, boldog örömnök sincs csengő kacagása”.³²

E rövid áttekintés összegzéseként elmondhatjuk, hogy bár katonalelkészi szempontból felkészületlenül érte a magyar reformátusságot az I. világháború kitörése, a fent említett tények azt bizonyítják, hogy a háború szörnyűségei közepete is helyálltak a tábori lelkészek, hívő emberek, melynek bizonyítéka a hadifoglyok és katonák között végzett lelkigondozás, mely által közel 9 ezer katonának segítettek a lelki-testi megmaradását, hazatérését.

A katonai lelkész hivatása és személyisége

A katonai lelkész gyülekezete a katonaság, a honvédség, s nem csupán a katonák lelkésze, hanem ebben a szolgálatában maga is katona, Krisztus katonája. A tábori lelkész egy meghatározott időre más lelkészekről kapja meg gondozásra a nyáját (a küldő gyülekezetéről, ahová tartozik az illető katona), s a katonaidő leteltével visszaadja őket a régi pásztorának. Ebben a kontextusban a tábori lelkész hivatása elsősorban az örökös, hogy a szolgálat teljesítése közben a katonák meg tudják őrizni a magukkal hozott lelki értékeket, másodsorban pótlása mindazoknak a hitbéli ismereteknek, amikben a katona hiányt szenved. Végül soron az a szolgálat célja, hogy egy újjászületett embert adhasson vissza a polgári lelkipásztorának. A katonai lelkész tehát pásztor, tanító és evangelizátor egy személyben. Ugyanakkor fontos, hogy a lelkész megőrizze szolgálatainak konfesszionális jellegét annak ellenére, hogy más felekezeti katonákat is lelkigondoznia kell. A térítgetések legkisebb szándéka sem szabad legyen benne a másik testvér egyházhoz tartozóval szemben (2Kor 6,3).³³

Dezső László azt írja könyvében, hogy aki katonák között él, akinek gyülekezete a honvédség, és aki maga is egyenruhát, rendfokozatot visel, az legyen szívvel-lélekkel katona. Fontos, hogy a lelkészi végzettség mellett a honvédség tagjaként rendelkezzen katonai kiképzéssel is. Személyiségében is nagyobb hangsúlyt kell kapjanak azok a tulajdonságok, amelyek az igazi katonára jellemzőek. Fokozott felelősségérzet, felelősségtudat, fegyelmezett és az evangéliumi értelemben vett tekintélytiszteltetés, türes mind-mind a katonai lelkészek ismerve kell

legyenek. Személyisége, élete példakép, tehát szilárd jellem, bizonyágtévő egyéniség, tiszta erkölcs jellemezze, aki lelki értelemben is felfegyverzett ember. Az emberi gyarlóságait beismervé és elfogadva ügyelnie kell arra, hogy az önzetlen, az áldozatra kész, következetes és szerető szívű bajtárs is legyen. Külsőségekben is meg kell felelnie a lelkésznek ruházat, előírt alakosság tekintetében, fellépése legyen katonás, tudva azt, hogy a szolgálati területén komoly nemzetépítő munka folyik. Összegezve Dezső László gondolatait: a katonai lelkész hitéért, hazájáért meghalni is kész magyar és keresztyén személyiség.³⁴

A katonai lelkigondozás alanya, a lelkigondozás tárgya és alkalmai

A katonai kiképzés testi, szellemi és erkölcsi alapon nyugszik. Ezért ezt a kiképzést egy lélektanilag folyamatnak is tekinthetjük. Katonai szemszögből nézve a lelkigondozás a katonai kiképzésnek az a része, amely az erkölcsi nevelést hivatott ellátni a honvédek között, de eltérő tartalommal a háború és a béke idején.

A lelkigondozás alkalmai, a lelkész feladatai a sorkatonák, azaz a változó halmaz között sokszínű:

- a lelkész nem hiányozhat a karácsonyi ünnepkör idején, hiszen ekkor tud jelenlétével, együttérzésével lelki támaszt nyújtani a családjától távol ünneplő legénység tagjainak,
- a kórházi beteglátogatás alkalmával is egyetlen cél: megnyerni az egyént Krisztus számára,
- háború idején a katonai lelkész a súlyos betegeknek, haldoklónak az ige erősítő, vigaszt nyújtó evangéliumát kell hirdetnie, ami nem azonos a földi értelemben vett vigasztalással,
- ugyancsak háború idején a kórházi lelkész feladata a hozzátartozók értesítése a beteg állapotáról, vagy bekövetkezett haláláról. Ezzel felkészítheti a családot a hivatalos értesítés fogadására. Ezen felül fel kell vennie a kapcsolatot a család lakhelye szerinti illetékes lelkipásztorral, aki szerettük eltávozását pásztori módon tolmácsolja a hozzátartozók felé,
- a fenyítőintézetekben, fogdáknak lévők látogatása alkalmával a lelkész feladata, hogy büntudatot indítson el a bűnös életében, ami bűnvalláshoz és bűnbánathoz vezet majd,
- a családlátogatás addig a katonai lelkész kötelessége, amíg a családtag katonai szolgálatot

32 Radványi 1938:257.

33 Dezső László 1998:109.

34 Dezső im. 109-110.

teljesít. Ám fontos, hogy a leszerelést követően is megmaradjon az élő kapcsolat köztük.³⁵

A tábori lelkész szolgálatának másik fontos eleme az állandó szolgálatot teljesítő tisztek és al-tisztek, vagyis a hadsereg ún. állandó elemének lelkigondozása. Tényleges szolgálatuk ideje alatt a katonai lelkészek joghatósága alá tartoznak. Bár állomáshelyük, beosztásuk az idő múltával változhat, az egyházi joghatóság nem változik, csupán az illetékes lelkész személye. A tisztek a hadseregen belül zárt testületben élnek. Lelkigondozásuk bonyolult feladat, melynek sikeressége csak egy megalapozott, kölcsönösséget feltételező bizalmi helyzettől függ, ahol a lelkész mindenkor támogatólag lép fel.

Felhasznált szakirodalom

- Borovi József 1992 *A magyar tábori lelkészet története*. Budapest. <http://www.ktp.hu/document/borovi-jozsef-magyar-tabori-lelkeszet-tortenete-1-resz> (Letöltve: 2018. 04.03.)
- Dezső László 1941, 1984, 1998 *Bevezetés a katonai lelkigondozásba*. Kiad. a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Nyomdája, Budapest.
- Horváth László 2009 A tábori lelkészet intézményes megjelenése. *Hadmérnök*. IV. évf. 3. sz. <http://www.ktp.hu/document/horvath-laszlo-tabori-lelkeszet-intezmenyes-megjelenese> (2018.03.02.)
- Horváth Zita 2009 Lelkészek a katonák között. *Hadmérnök*. IV. évf. 2. sz. http://hadmernok.hu/2009_2_horvathz.pdf <http://www.taborilelkesz.hu/>
- Molnár Sándor Károly 2014 Magyar református tábori lelkészek, tanárok, diákok az I. világháborúban. *Egyháztörténeti Szemle*. XV. évf. 4. sz.
- Radványi Dezső 1938 *Jégvirágok Szibériából*. Ludwig könyvnyomda, Miskolc.
- Sajtos Szilárd 2014 Református egyházunk szolgálata a katonáért. *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok*. Kiad. a D. Dr. Harsányi András Alapítvány, DRHE, Debrecen.
- Stencinger Norbert (é.n.) *Honvéd tábori lelkészek szolgálata az I. világháború frontvonaláiban*. Kézirat. 1. o. http://old.biztonsagpolitika.hu/documents/1318607258_stencinger_norbert_honved_tabori_lelkeszek_szolgalata_az_első_vilaghaboruban_-_biztonsagpolitika.hu.pdf (Letöltve: 2018.04.01.)
- Szabó Éva 2013 A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban. *Egyháztörténeti Szemle*. XIV. évf. 4. sz.
- Szabó József János 1999 *Szarajevótól Trianonig*. Budapest, Honvéd Kiadó.

---

35 uo. 117-119.

Absztrakt

A kiemelkedően jelentős sárospataki tanár, népfőiskola-szervező és tehetségpártoló, később pszichológus és szakíró hatalmas szellemi hagyatékot, üzeneteket hagyott ránk. Ezek áttekintése az írás első része. A második részben a 2018-ban igencsak aktuális, újabb áttekintési, feldolgozási feladatokat foglalja össze a szerző.

Abstracts

„Gave tasks: Remembering to Dr. István Harsányi (1908–2002)”

The famous teacher, organiser of folk high-schools, researcher of talents, psychologist, publisher of many studies: he always gave tasks, sent to us messages. The first part of the study shows these. In the second part I analyse and list our nowadays tasks.

Igen, ez életművének lényege: mindig, mindenkinek feladatokat adott. Irtléte utolsó napján partit szervezett. Gyermekének, Zsuzsának és Ádámnak, a körülötte lévőeknek diktálta: „Legyen ott mindenki (...és sorolta a neveket, úgy, hogy Hegyaljai Kis Gézát már az örökkévalóságból idézte vissza...), három anekdotát tegyetek az ingem alá; legyen bor és pogácsa és beszélgetés; legyenek történetek!” Lesznek.

Azért vagyunk együtt – kezdtem 2002. június 1-jén, közvetlenül a temetése utáni megemlékezésén –, hogy örüljünk. Örülünk annak, hogy dr. Harsányi Istvánt ismerhettük, hogy tanított minket, feladatokat adott, elegáns volt és derűt sugárzott. Ő mindig a biztonságos, valóságosan nyugodt erő volt. Fizikai alkata, megjelenése, eleganciája Márai Sándorhoz hasonlított. Munkabírása, elszánása Németh Lászlóéval rokon. Ismeretterjesztő lendülete Öveges Józseffel állítható párhuzamba. Ám az elméletileg megalapozott, derűs, gyakorlati szervező munkában, lendítésben, feladat-állításban aligha akadt kortárs versenytársa.¹

1 Az írás vázlatos élet- és jellemrajz, amely három korábbi előadásom összefoglalása. Közvetlenül a temetése után a Sárospataki Református Kollégium Imatermében emlékező konferenciát szerveztünk. Századik születésnapján, 2008. január 18-án, Budapesten, a Magyar Kultúra Alapítvány Corvin-termében, nagyszabású rendezvény keretében, életrajzi vázlatot adtam. 2008. november 10-én a Magyar Comenius Társaság felolvasó ülésén, Sárospatakon az utódok feladatait fogalmaztam meg (Koncz 2009/a).

Tőle hallottam: „Az elegancia erőfölényt sejtet”. Amikor idézni akartam, felhívtam telefonon: nem találom Halassy-Nagy Józsefnél... Nehéz is lenne – válaszolta –, mert Pauler Ákos írta... A derű, a humor, az anekdota keretbe foglalta életét. Első, nyomtatásban megjelent írásának címe: *Diák adomák*.² Aztán még sok-sok írása, könyve látott napvilágot, melynek teljes bibliográfiai feltárása még nem készült el. De térjünk vissza Harsányi István portréjának megrajzolásához, nemcsak a tanítványok, hanem a kívülállók véleménye alapján.

Halála nagy űrt keltett bennünk. Kovács Sándor³ együttérző leveléből idézek: „... Kovalcsik Jóska⁴ temetésére indultam, amikor megkaptam az értesítést Harsányi István haláláról. A halálhír, az elmúlás, a talán soha viszont nem látás tudata mindig elszomorít, mégis, Pista bátyára gondolva csak derűs emlékek jutnak az eszembe. Életem végéig megmarad bennem gyermeki naiv, hamiskás, öröké incselkedést, játékoságot sugárzó tekintete, már-már naiv lelkesedése az általa jónak látott ügyek és emberek iránt. Talán ebből merítette az erőt a folyamatos megújulásra... A bánat ellenére most is van ok az örömrre, mert Pista bátyánk szépen élte az életét. Ne nevezze magát senki boldognak, míg élte kikötőjét el nem érte, bánat nélkül, biztosan⁵ – szól a kétezer-öttszáz éves költői üzenet. Én nyugodt lélekkel nevezem Pista bátyánkat boldognak, hisz élte kikötőjét elérte. Bánat nélkül, biztosan!”

2 Harsányi István, 1929. Ebben a dolgozatban dült betűvel csak a tematikus korszakokat jelző, illetve kiemelten fontos műveit említem. A hivatkozásoknál csak ezek bibliográfiai adatai szerepelnek. Minden más művéről lásd még Varga Kovács Amarilla 1998. Az ebben nem szereplő, néhány fontosabb, 1987 utáni művét e dolgozat hivatkozásaiban feltüntettem. Írásos hagyatéka, kéziratai, levelezése megtalálható: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. A feldolgozása folyamatban.

3 Kovács Sándor a Népművelési Intézet könyvtárának vezetője volt (1979–1985), amikor megismerte Harsányi Istvánt, a levél írásakor (2002. 06. 02.) a Szent László Akadémia igazgatója.

4 Kovalcsik József (1932–2002), történész, művelődéskutató, a Népművelési Intézet Kutatási Osztályának vezetője, majd a Művelődési Minisztérium Közművelődési Főosztályának főosztályvezetője. Támogatta Harsányi István műveinek megjelentetését.

5 Szophoklész: Oidipusz király.

A jelen írás kronologikus áttekintésének (Hosszmetszet) négy fő forrása van. 1) Harsányi István műveinek bibliográfiája,⁶ 2) Harsányi István 1994. augusztus 20-ára fia, dr. Harsányi Ádám közreműködésével írt önéletrajza,⁷ 3) Egressy Mária róla írt dolgozata,⁸ 4) Az önálló könyveken kívüli írásait, azok részleteit általa részben újragépelte, egybe fűzött kötetek.⁹

A tematikus áttekintés (Üzenetek) ugyancsak négy forrásra épül. 1) Az írásos életmű, 2) A személyes ismeret, 3) A róla szóló írások, levelek, amelyek különösen a 80. születésnapra, illetve a halála után készültek. Kiemelkedő leánya, Harsányi Zsuzsa fényképes dokumentum-összeállítása, amely fiánál, dr. Harsányi Ádámnál megtalálható, 4) A szóbeli emlékezések, történetek, anekdoták.

A tovább éltetés, áttekintés, feldolgozás programja (Feladatok) a Sárospataki Iskola kutatásához kapcsolódik.¹⁰

Hosszmetszet

„Életem legdöntőbbben befolyásoló tényezője az, hogy 1908. január 20-án oda születtem, ahová éppen születtem. Egy nagy történelmi múltú kisváros, mélygyökerű, református nagycsaládjába” – idézi említett írásában Egressy Mária. Anyai nagyapja, Radácsi György, édesapja, Harsányi István sokat publikáló, országos hírvő, sárospataki teológia-tanárok voltak. Édesanyja, férje korai (1928) halálát követően, szívós munkával, sokak emlékezete szerint elbűvölő jóssággal nevelte a négy gyermeket. Nagy hatással volt rájuk a rokonságból többek között Finkey Ferenc híres jogtudós, akadémikus, koronaügyész.

Elemi és gimnáziumi tanulmányait Sárospatakon végezte. Formálódásában jelentős szerepe volt

6 Varga Kovács Amarilla 1988.

7 Benke György – Pólos László – Szabó Csaba szerk. 2005:73-75.

8 Egressy 2001.

9 Harsányi István 1981. és 1988. Az 1981-es gyűjteményből kiemelkedik a hajdani sárospataki „Péntek esték”-ről készült írás; a Sárospataki Református Kollégium története 1920-tól 1952-ig, valamint „A századforduló magyar református embereszménye Radácsi György munkái alapján” című, nyomtatásban még meg nem jelent tanulmánya. Ezek ismételt közlése indokolt.

10 Koncz Gábor 2008; Bolvári-Takács Gábor 2009; Kovács Dániel 2009.

az Erdélyi János Önképzőkörnek; első írása *Elszakított részek irodalma* címmel díjat nyert. Hetedikés korában már az önképzőkör jegyzője, nyolcadikban ifjúsági elnöke volt. A mendikációk, legációk, a cserkészlet is jelentősen befolyásolták fejlődését; egyáltalán: a pataki szellem egész életének meghatározó élménye volt, és rajta keresztül is hatott.¹¹

A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar-latin szakos tanári diplomát szerzett, tagja volt az Eötvös József Kollégiumnak. (Patakról később Rác István, Képes Géza, Hegyi József, Maller Sándor kortársak, majd Ruttkay Kálmán, Deme László stb. tanítványok is Eötvös Kollégisták voltak). Doktori disszertációját *A rokokó ízlés a magyar irodalomban* címmel védte meg 1930-ban.¹² Az 1930–31-es tanévben Karácsony Sándor segítségével Genfben tanult; itt találkozott Édouard Claparède és Jean Piaget személyében a pszichológiával. Tanulmányai után 15 hónapig katona volt.

1933-tól 1945-ig a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumában volt tanár. Bekapcsolódott a Kollégium szellemiségét megújító széleskörű mozgalomba: a dr. Szabó Zoltán és dr. Újszászy Kálmán által kezdeményezett Sárospataki Népfőiskola, ifjúsági munkatáborok, csellengő gyermekeket felkaroló szociális munka stb. tevékeny résztvevője, szervezője volt. Elindította a *Péntek esték sorozatot*. Ennek keretében az akkori népi írók kiválóságai léptek fel. Ebben az időszakban irodalmi, pedagógiai témájú írásokat publikált; Rügyfakadás sorozattal antológiákat szerkesztett a gimnazisták irodalmi műveiből. Országos jelentőségű kezdeményezése volt a sárospataki tehetségmentő mozgalom elindítása. A szó szoros értelmében az eke szarvától hoztak fiatalokat Sárospatakra tanulni, akik közül sok neves személyiség került ki. Pszichológiai érdeklődését jelzi izgalmas könyve *A hazugság, mint nevelési probléma*, amely 1935-ben jelent meg.

Ebben az időszakban indította el a tehetségmentési mozgalmat, amelyről akkor és később számos tanulmánya jelent meg. *„Itteni munkámat csupán egy kilenc hónapig tartó 'doni küldetés', majd ugyanennyi ideig tartó 'börtönösi' szakította meg. Szerencsére egyik sem hagyott bennem testi-lelki töviseket. Talán azért, mert a megváltoztathatatlan*

11 Itt a pataki szellem mibenlétének tárgyalására nem térek ki; a legutóbbi publikációk közül lásd a számos hivatkozást is tartalmazó írásokat: Koncz Gábor 2007; Bolvári-Takács Gábor 2009.

12 Harsányi István 1930.

körülmények ellen sohasem lázadoztam...¹³ A lovas tüzéregység 1200 emberéből csak 120-an tértek vissza. Harsányi 1942–43-ban is publikált a Don-tól is küldött írásokat a Határőrbe. Ezért kapta a börtönbüntetését.

Pataki tanársága alatt kötött házasságot Rick Lenkével. *Az örök társ* erős akaratú, határozott, mindenre és mindenkire kiterjedő figyelmű nagyszony volt. „*Lenke néni egy fazon*” – jellemezte egyik ifjú kollégánóm 1990 körül. Sárospatakon, közvetlenül a szovjetek átvonulása után, 1945-ben, apai nagynénémmel, Koncz Sárával újra megnyitották a Száz farkas vendéglőt Sárospatakon. A hazatérő, elgyötört családtagok, katonák, hadifoglyok, sebesültek ámulatára zeneszó és sütemény várta őket. Egyáltalán nem anyagias, de igenis napi realitású, éles eszű, humoros megjegyzései közül csak kettőt idézek.

Az 1970-es években Pista bácsi nagyot nyújtóza mondta egyszer: „*Befejeztem a könyvet*” – *Kettő-ötven a káposzta*” – „*No de Lenke, befejeztem egy könyv írását*” – „*No de Pista, közben kettő-ötven lett a káposzta*”. Amikor – ugyancsak a 70-es évek elején – első menyasszonyom szépen búcsút intett, őt hívtam fel telefonon. „*Mit érzel?*” – „*Megkönnyebbülést*”. – „*Remek, de azért gyere ide és néhány napig lakjál a duzzogóban...*” (Ez budapesti lakásukban, egy emeletes ágyas, kis szoba volt, a mindenkori felügyeletre szorulóknak). Nem véletlenül használtam az örök társak jelzőt. Szentmihályiné Szabó Mária azonos című híres, lebilincselően szép regényét ugyanis Harsányi István inspirálása alapján írta Lorántffy Zsuzsannáról és I. Rákóczi Györgyről.

Harsányi 1943–44-ben sokat írt, főleg nevelésügyi és irodalom-ismertetési témákban. 1945–46-ban semmi sem jelent meg tőle; 1947-ben *Útravaló* címmel, gyermekek számára publikált versgyűjteményt. 1948–1951 között szilenciumra intették; majd 1952-től lassan ismét szaporodnak az olvasatkutatói, később a gyermeklélektani írásai.

1945 és 1948 között a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium munkatársa; az egész országra kiterjedően foglalkozik a tehetségmentéssel és -gondozással. Keresztury Dezső minisztersége alatt 1946-ban Illyés Gyula és Németh László közreműködésével, Veress Péter támogatásával létrehozta a *Magyar Népi Művelődési Intézetet*, amely 1948-ban megszűnt, ám rövid működése idején hatalmas munkát végzett. Az ott dolgozók járták az országot; szervezték a szabadművelődést, tehetségmentést, a népfőiskolákat, az olvasómozgalmat. Kiadványsorozata révén szerkesztői munkája is újraéledt, elsősorban

13 Pólos etc. szerk. 2005:75.

a patakiakat és népi írókat vonta be. Ma is izgalmas olvasmányok a *Magyar Népi Művelődési Intézet Kis tanulmányai*, valamint a *Magyar Népi Művelődési Intézet Műsorfüzetei* apró kötetei.¹⁴

1948-tól 1969-es nyugdíjazásáig a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetének elődintézményeiben dolgozott; amelyet az induláskor Gyermeklélektani Intézetnek neveztek. Ez az időszak volt pszichológusi munkásságának kiteljesedése. Meghatározóan fontos, és úttörő jellegű tevékenységet végzett az alábbi területeken: gyermeklélektan, serdülőkorúak problémái, házasságpszichológia, szexuális felvilágosítás. E korszakának kiemelkedő és máig hatásos műve a *Fiúk könyve*¹⁵ mely számomra és kortársaim számára életre szólóan fontos felvilágosításokat, eligazításokat tartalmazott. (Sajnos, a csak a címet ismerők összekeverik a korszakban divatos fiúk/lányok évkönyve eklektikus szöveggyűjteményekkel).

A mai értelmiségiek, kortársaim a nyugdíjas Harsányi Istvánt ismerték. Bámulatosak e korszak tevékenységei, alkotásai is. Meghatározó szerepe volt abban, hogy Sárospatak 1968-tól újra város lett. Az 1960-as években létrehozta a *Sárospataki Diákok Budapesti Baráti Körét*, amelyet számos más hasonló kör követett. Ez a kezdeményezése a nonprofit civil szerveződések őse és mérvadó mintája lett. Döntő szerepe volt a tehetség-felismerési, tehetségmentési és a népfőiskolai mozgalom újraindításában. Gazdag publikációs anyagából számunkra különös jelentőségű, hogy összefoglalta a tehetségmentési és népfőiskolai tapasztalatait.¹⁶

14 Jómagam örökre megjegyeztem pl. azt a címet: Volly Isván: *Ütik a rézdobot*.

15 Harsányi István 1958 és 1963.

16 Harsányi István 1991 és 1994. Egy kis statisztika. A már hivatkozott *Varga Kovács Amarilla* (1988) bibliográfiában 637 tétel szerepel. Egy nagyon fontos kimaradt; a 296. több elemből álló sorozatot tartalmaz; a 609. tétel gépirat, amely 1994-ben jelent meg stb. Az 1967 után közöltek még összeállítandó bibliográfiájával együtt kb. 680 tételről lehet szó. Ha ehhez hozzávesszük a nem közölt, ám nagyon fontos gépiratokat, interjúkat, szerkesztéseket, sorozatszerkesztéseket 1000 körüli tételhez jutunk. Ezt bővítik még a levelezések, a hivatalos jelentések valamint az interjúk, hangfelvételek és a Harsányi Istvánról szóló írások. A hivatkozott bibliográfia szerint, az önállóan megjelent műveken kívül, 80 különböző periodikában publikált; a pedagógiai, társadalomtudományi szakfolyóiratok mellett elsősorban a Sárospatakon megjelent lapok, majd az *Élet és Tudomány*, a *Nők Lapja* és a *Magyar Nemzet* voltak a közlési fórumai.

Közben emlékezetesen jelentős a *dália-korszaka*, amikor Budapesten, Mátyás-földön, a kertjében, csodálatra méltó hozzáértéssel, dáliákat gondozott; illetve a *Cirókai-korszaka*, amikor Sárospatakon, a Megyer-hegyen lévő tanyáján sokat írt, értelmiségi társaságot és gyermek-táborokat szervezett. Eközben a Magyar Nemzetnek rendszeresen küldte a *Cirókai leveleket*...

1988. január 29-én ünnepeltük 80. születésnapját. A Hazafias Népfront I. kerületi bizottsága és a Sárospataki Öregdiákok Budapesti Köre által közösen rendezett 136. klubest keretében. Képes Géza, Maller Sándor, Barsi Ernő, Varga András és mások köszöntötték; több elismerő cikk jelent meg; „Kiváló pedagógus” kitüntetés, Apáczai Csere János-díjat kapott; megkapta a művelődési és közoktatási miniszter kitüntetését majd később a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjét.

Üzenetek

Harsányi István egyik meghatározó személyiségjegye a *sárospatakiság* volt, amelynek taglalásával itt most nem foglalkozom. Ehhez szorosan kapcsolódott a *családszeret* és családszervezés Sárospataktól Budapestig. A rendszeres családi összejövetelek és a nyári gyermektáborozások a résztvevőknek életre szóló, meghatározó élményévé vált. Ezek az alkalmakon a tanár, a pszichológus, a népművelő és összefoglalóan a *mértékadó tekintély* sugározta egy követendő magatartási üzeneteit. A fegyelmezett, „*az élet megy tovább*” tartásra visszatérő története volt: fiatal korában gyönyörű táncpartnerétől tánc közben tudta meg, hogy a hölgynek aznap halt meg az édesapja.

Tanár volt. Oktatott és nevelt. Nem csepegtetett információkat, nem oktatta ki partnerét. Értelmezett tudást adott át. Nem szentenciákat és elvárásokat fogalmazott meg, hanem tanácsokat adott. Pszichopedagógus volt: megnyitotta a bennünk lévő lehetőségeket. „*Mivel foglalkozzak?*” – kérdezte a mérnökhallgató. – „*Hát a herke billentyűvel!*” – „*Az mi?*” – „*Találd fel!*”

Az 1970-es években Sárospatakon, a Megyer-hegyen, a Cirókai Rick-tanyán, az unokái korosztályának szervezett egyik gyermektáborban versenyt hirdetett. „*Mostantól, 24 órán át, mindenki valamiben versenyez.*” A ki-miben versenyzett beszélőkben nem volt egyforma versenyszám. Nem volt személyek közötti harc, mindenki nyert, sőt mindenki első helyezést ért el. Előfordultak előre

sejthető produkciók: verset mondott, énekelt, matek példát oldott meg fejben, megírta és felolvasta a szülőknek szánt – halogatott – levelet (mobiltelefon akkor még nem volt!). Ám előkerültek meglepően innovatív, kreatív versenyszámok is. Íme, néhány:

- Én sohase mertem éjszaka kimenni. Most egyedül pisilem a bokornál.
- Én még sohasem mosogattam, tegnap vacsora után mégis megpróbáltam...
- Benéztem a kútba.
- A kerek kútból én húztam fel a vizet.
- Megettem a főzeléket.
- Megbarátkoztam a fő-kutyával is.

Amerikában élő Béky Zoltán hivatalos keresztapám mellé önként kértem fel Pista bácsit és Lenke nénit keresztzüleimnek, úgy nyolcéves koromban, 1958 táján. A karácsonyi könyvcsomagok (Cooper, Verne, Dékány András), majd a *Fiúk könyve* szóbeli, gyakorlati értelmezése, a kirándulások, a barátomnak szólítás, a jegyzetelésre és írásra való biztatás, az önmagammal való szembenézés erősítése máig meghatározzák lelki világomat. Íme, egy példa: „*Hogy érzed magad? – kérdezte tizenéves személyemet. – „Rosszul.” – „Nocsak?” – „Mindig szük ruhákban járok.” – „És miben szeretnél járni?” – „Szarvasbőr ruhában.” – „Elképesztő, hogy tizenkét évesen nem tudod elérni, hogy abban járj.”* Dicsért és feladatokat adott. A *Fiúk könyve* 1958-as dedikációja: „*Koncz Gábornak igen szeretett öcsémnek és barátomnak, sok jó kívánsággal. Pista bácsi.*” Az 1963-as: „*Gábor keresztfiamnak sok szeretettel és azzal a meggyőződéssel, hogy igen kiváló felnőtt lesz belőle. Keresztapa, a könyv írója.*”

Tesztelt. A Rick-gát felé gyalogolva akarta megtudni, hány hallásra mondom vissza Weöres Sándor versét: „*Tó vize, tó vize csupa nádszál, / Egy kacsa, két kacsa oda császkál. / Sárban ezer kacsa bogarászik, / Reszket a tó vize, / Ki se látszik.*” Egyből visszamondtam. „*Nocsak, te elolvasod a karácsonyra küldött könyveket!*” – s közben vállon veregetett.

A tanítás-, tanulás-, olvasás-, nevelés-módszer tan egész életében közírói munkásságának fontos része volt. Őt tekintem a hazai felnőttképzés elméleti, módszertani megalapozójának.

Mindezt át- meg átszötte az anekdotikus humor, a derűs magatartás. Gyűjtötte és gyűjtette az anekdotákat, a sárospataki diákvilág közkeletű humorát igyekezett újabb és újabb kötetekben megőrizni.

Irodalomtörténész, olvasáskutató, irodalomértelmező és irodalomszervező is volt. Különösen fi-

gyelt az íróképes fiatalokra. Kedvenc költője Arany János, majd később Weöres Sándor volt; a sárospataki korszakban kitüntetten foglalkozott Adyval, és egész életében figyelmet fordított a méltatlanul elfelejtett jelentős írókra, mint pl. Komáromi Jánosra és Pósa Lajosra. Irodalmi alkotásnak tekinthető a kortársával, Rácz Istvánnal, a hajdan Finnországban élt világhírű fotóművésszel és jeles íróval való hang-kazettás levelezése.

A különleges képességeket felismerő, támogató, megmentő szervező volt, az 1930-as években éppúgy, mint az 1970-es, 80-as évtizedekben. Népfőiskola, tehetségvédelem, Magyar Népi Művelődési Intézet, MTA Gyermeklélektani Intézet, Sárospatak várossá fejlesztése, a Sárospataki Diákok Budapesti Baráti Körének megszervezésével az országos civil szerveződések elindítása, és még sorolhatnám... Majd ismét népfőiskolák és tehetségpártolás, családi rendezvények és vitafórumok. Találó Egressy Mária már idézett dolgozatának megállapítása, aki Harsányit „rendszerelváltó pedagógusnak” nevezi. „Dolgozatomban két rendszerelváltásról beszélek. Az egyik a Trianon utáni időben volt, amikor az országnak egy új helyzetben kellett magára találni... A második pedig az 1990-es évek. Az ország megváltozott helyzetéből adódóan a hangsúly a minőségre tevődött. Kis ország, kis létszám, kis gazdaság. Versenyképesek csak akkor maradhatunk, ha minőségi munkát végzünk, ahhoz pedig minőségi emberekre van szükség. Ezt ismerte fel igen korán Harsányi István, s tudatosan készült erre a feladatra”.¹⁷ Az életmű monografikus elemzésénél továbbra is különösen fontos lesz erre a politika- és társadalomtörténeti összefüggésre fókuszálni. Mindenkor mozgósított, lendületet adott; szóban, írásban, szervezésben.

Nulla dies sine linea: folyamatosan elemzett, írt, ismeretterjesztő munkát végzett. A Don megrázkód-tatásait éppúgy pozitív üzenetként közvetítette, mint a szaktudományos eredményeket vagy a természeti környezet átélését.

Feladatokat adott és ennek kötelességét örömmel visszük tovább, de ezekről már másutt részletesen szóltam.

A 100. születésnapján közösen skandáltuk, én gyakorta magamban mondom emlékére a *Tő vize, tő vize...* rigmust.

17 Egressy 2001:4-5.

„Mentés másként”... avagy újabb feladatok 2018-tól

A fenti összefoglalás Dr. Harsányi István születése 100-ik évfordulója kapcsán fogalmazódott meg, s miközben eltelt egy évtized, ismét érdemes számba venni dolgainkat. Tesszük ezt azért is, mert a Magyar Comenius Társaság 2018. évi, november 7-én, Sárospatakon tartandó felolvasó ülésének témája: „Comenius és a tehetség mentés”. Kováts Dániel szerkesztésében a tervezett előadások megjelennek a Bibliotheca Comeniana sorozat következő kötetében. E kiadványokat lásd a www.tit.hu honlapon, nyitó oldal, ajánljuk. (E fejezet címevel poénkodni akartam, utalva a napi szövegszerkesztésekre... Idézőjelbe tettem, mert Kertész Imre műveit sorban olvasva, most fedeztem fel, hogy ilyen címen is jelent meg kötete... Nos, olvasmányaimról majd egy külön mentésben...)

Harsányi István hatalmas életművéből itt csak a „Tehetségvédelem” című, jelentős, összefoglaló írására utalok (Harsányi 1994). Jelzem, hogy több tanulmánya jelent meg Comeniusról, éppen az említett Bibliotheca Comeniana sorozatban is. A „Feladatokat adott” című vázlatos áttekintésemben (Koncz 2009/a) a Vele kapcsolatos feladatainkat is felsoroltam. Szükséges a megvalósult tehetségek üzeneteinek mentése, áttekintése, örökítése, és kiegészítése:

- Továbbra is alapvető feladat a (Varga) bibliográfia kiegészítése, majd mértékadó intézményi honlapon való közzététele.
- Fontos és közérdekű közlemény, hogy a Sárospataki Református Kollégium (SRK) Tudományos Gyűjteményeiben Dr. Harsányi István letétbe helyezett gépirati, levelezési hagyatékának bibliográfiai feldolgozása megtörtént. Unokája, *Harsányi Gábor* jóvoltából és szervezésében elkezdődött a kéziratok digitalizálása, *Galambok a tüzelőállásban* címmel megjelent a *Doni napló* írása és a kommentárok.¹⁸
- Ugyancsak érdekes és izgalmas feladat az interjúk, hang-, fotó- és videó anyagok áttekintése. (Ld. az említett Rácz hangkazettás levelezést stb.)
- Harsányi István szellemi hagyatéka többször előfordul a Bolvári¹⁹ által írott jelentős mo-

18 Sorrendben az SRK 1920–1952 közötti történetéről és a Radácsi Györgyről írtak következzenek. (Radácsiról és más jeles ősokról, mint rokonaimról lásd (Koncz 2009/á, 2017/a, 2017/á).

19 www.zemplenimuzsa.hu/pataki-oregdiak-krono.pdf

nográfában. Ennek folyamatos kiegészítésén többen dolgoznak, főleg anekdotákat gyűjtenek. Ide értendő tematikailag a Harsányi István által létrehozott, Sárospataki Diákok Budapesti Baráti Társasága (ma Egyesülete) történetének dokumentumai. Ez azért is fontos, mert e társaságnak jelentős szerepe volt az SRK egyházi visszavételének előkészítésében (Koncz 2015).

- A teljes életmű feltárása, monográfia összeállítása, mely egyben a sárospataki sorozat folytatása lehetne, hiszen már megjelentek Szabó Zoltán, Újszászy Kálmán, Koncz Sándor munkásságát bemutató írások pl. (Koncz 2016) és kötetek (Balassa etc.) (Dr. Kováts), (Szatmári), (Farkas).
- Másokkal együtt szorgalmazom, hogy Harsányi István kapjon díszpolgári címet Sárospatakon, hiszen 1968-ban, tehát ötven éve ő maga sokat tett azért, hogy ismét várossá nyilvánítsák. Ennek előkészítésében hajdan Béres Ferenc, Pécsi Sándor is aktívan részt vett.
- A sok feladat közül számomra a *magatartás* jellemzőinek összegyűjtése, bemutatása, sőt felmutatása a fontos (Koncz 2016, 2017/a, 2017/á). Olyan különlegességekre utalok Harsányi István megidézése kapcsán, hogy közzé kellene tenni *édesapjának*, a hajdani sárospataki teológiai tanár *Harsányi Istvánnak* (1874–1928) azt a több mint harmincezer népdal-kezdet katalógusát, amely feldolgozatlan. Halálát követően még további több tízezer katalógus-cédula van az SRK-ban. Nos, számítógépes korunkban itt a lehetőség a digitalizálásra, szisztematizálásra!

A mentés másként folytatható, folytatandó... (lásd pl. a TIT Stúdió Egyesület 2017. évi beszámolóját www.tit.hu).

Gyermekkoromban, Alsóvadászon, ha valaki jót tett, a falusiak azt mondták: „Van rá tehetségem”. Ha viszont nem volt pénzük: „Nincs rá tehetségem”. Nos, nekünk legyen mindkettő!

Felhasznált irodalom

- Benke György – Pólos László – Szabó Csaba szerk. 2005 *Pataki tanáraink (1931–1952)*. Sárospatak, For You Bt., 73-75.
- Balassa Iván – Kováts Dániel – Szentimrei Mihály szerk. 1996 *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. Budapest–Sárospatak, Szabad Tér, 639 o.
- Bolvári-Takács Gábor 2009 A „sárospataki iskola” történeti kutatásának dimenziói. *Sárospataki Füzetek*, 2. sz. 83-90.
- Bolvári-Takács Gábor 2016 *A sárospataki öregdiák mozgalom 19–21. századi kronológiája. Intézménytörténeti és közművelődési dimenziók*. Gépirat, 185 o. www.zemplenimuzsa.hu/pataki-oregdiak-krono-pd
- Egressy Mária 2001 *Egy rendszerváltó pedagógus portréja: Dr. Harsányi István*. Bp., ELTE BTK, Neveléstörténeti szigorlati dolgozat.
- Farkas Szilárd 2015/a *Soren Aabye Kierkegaard magyar nyelvű recepciója az 1930-as években*. Zalaegerszeg, Pannon Írók Társasága, 182 o.
- Farkas Szilárd 2015/á *Válságfilozófiai koncepciók a XX. századi magyar filozófiában*. Falusi Márton szerk. *Túl posztokon és izmusokon. Művészetelméleti tanulmányok*. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia – L’Harmattan, 53-78.
- Farkas Szilárd 2016 *Nihilizmustól a krizeológiáig. Válságértelmezések a XX. századi magyar filozófiában*. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia – L’Harmattan, 69 o.
- Harsányi István 1929 *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* 45. November, 54.
- Harsányi István 1981 *Pataki Kollégium, gépirat*, cca. 200 oldal. (Megtalálható: dr. Harsányi Ádámnál)
- Harsányi István 1988 *Hosszmetesz I–IV*. 1114 oldal. (Megtalálható az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben és dr. Harsányi Ádámnál)
- Harsányi István 1930 *Rokokó ízlés a magyar irodalomban*. Bölcsészdoktori értekezés. Sárospatak, Fischer Lajos Könyvnyomdája, 45 o.
- Harsányi István 1935 *A hazugság mint nevelési probléma*. Sárospatak. 140 o.
- Harsányi István 1958 *Fiúk könyve*. Budapest, Gondolat, 286 o.
- Harsányi István 1963 *Fiúk könyve. II.*, bőv, átdolg. kiad. Budapest, Gondolat, 454 o.

- Harsányi István 1988 *A Magyar Népi Művelődési Intézet 1946–1948. Történet és dokumentumok*. Budapest, Országos Közművelődési Központ, 301 o.
- Harsányi István szerk. 1991 *Népfőiskola tegnap, ma, holnap*. Budapest, Magyar Népfőiskolai Társaság, 272 o.
- Harsányi István 1994 *Tehetségvédelem*. Budapest, Magyar Tehetséggondozó Társaság, 232. o.
- Harsányi István 2012 *Galambok a tüzelőállásban*. Gödöllő, Új Levédia Kft. 156 o.
- Koncz Gábor 2007 Patak kulturális hozománya. Kováts Dániel szerk. *150 éves az önálló sárospataki tanítóképzés*. Sárospatak, Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar, 79-85.
- Koncz Gábor 2008 Sárospatak: a köszönő város. In Földi Ferenc – Kiss Ferenc – Kováts Dániel szerk. *Comenius előtt és után*. Bibliotheca Comeniana XIII., Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 89-102.
- Koncz Gábor 2009/a Feladatokat adott: Dr. Harsányi István (1908–2002) emlékezete. Földy Ferenc – Kiss Ferenc – Kováts Dániel szerk. *Comenius és Kazinczy szellemében*. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, Bibliotheca Comeniana XIV. 141-152.
- Koncz Gábor 2009/á szerk. *Kálvin 500. Napút*, XI. évf. 9. sz. November. 6-15.
- Koncz Gábor 2015 A pataki kollégium visszavételének (1989–1990) történelmi körülményei. *Zempléni Múzsza. Társadalomtudományi és Kulturális folyóirat*, XV. évf., 3. (59.) szám, 35-42.
- Koncz Gábor 2016 A magatartás: Koncz Sándor az abszolút pedagógus. In Hudra Árpád – Kiss Endre – Trencsényi László szerk. 2016 *Abszolút pedagógusok*. Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság Kiss Árpád Műhely Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság, 187 o.
- Koncz Gábor 2017/a Családi reformáció. *Napút*. IX. évf. 9. sz. 65-79.
- Koncz Gábor 2017/b Értelmiségi lét és társadalmi felelősség. Vallomások, vélemények, vállalások – a kultúráról. *Zempléni Múzsza*, XVII. évf. 2. sz. 71-74.
- Koncz Gábor 2017/c „Eléggé haragudni...” Értelmiségi felelősség és feladatok. *Kultúra és Közösség*, IV. folyam, VIII. évf. III. sz. 19-34.

- Kováts Dániel 2009 Gondolatok a „Sárospataki iskola” történeti kutatásának kezdeményezéséről. In Földi Ferenc – Kiss Ferenc – Kováts Dániel szerk. *Comenius és Kazinczy szellemében*. Bibliotheca Comeniana XIV. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 199-202.
- Varga Kovács Amarilla szerk. 1988 *Harsányi István pedagógiai publikációinak bibliográfiája*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 39 o.

KITAPOSOTT ÖSVÉNYEKEN TÚLBOTORKÁLVA, TITÁNKERESŐBEN

„Sem a múltnak, sem a jövőbelinek nem áldozatul esni.
Arról van szó, hogy teljesen jelen legyünk”
(Hannah Arendt – utalja Olay 2007)¹

A mindenkori jelen kor-diagnózisaiban talán sokkal többször jelenik meg a nagyságra törekvés és a belátás-kudarc, mint azt rendszeren gondolnánk. Hannah Arendt izgalmas esszékötete, a *Múlt és jövő között* már önmagában is rejti/mutatja azt a szükséges kritikus felül/távolnézeti képet,² amely a munkavégző ember múlta-utaltságának és a filozófia alapproblémái közé tartozó elismerésnek igényével szembesül. „Arendt ugyanis az újkort olyan korszakként ragadja meg, amelyet a nyilvános tér elhalálása, az *animal laborans*nak, a munkavégzésre redukálódó emberi létezésnek a *vita activa*, azaz a közéleti-gyakorlati életforma embere feletti győzelme jellemez. Ezzel jut el a jelen lényegileg problematikus jellegének megállapításához, aminek elméleti keretét az emberi tevékenység alaptípusainak – munka, előállítás, cselekvés – hierarchikus megkülönböztetése alkotja. Látni kell ugyanakkor, hogy bár Broch és Arendt a jelen krízisét hasonló módon a tradíció kríziseként ragadják meg, mégis eltérően ítélik meg a jelen lehetőségeit a hagyományhoz való viszonyban” (Olay 2007). Persze Arendt filozófus / vagy újságíró, vagy történész, vagy esztéta/ mivoltát évtizedek óta tartó visszaemlékező értékelés veszi körül, mégis elgondolkodtató, hogy a 21. századi politikai filozófia egyik legérdekesebb alakja miként küzd azokkal az inherens istenekkel és démonokkal/hősökkel, melyek a magasztosság nem triviálisán földi szféráiban lakoznak.

Hermann Broch és Arendt levelezésében megtalálható e témakört meghatározó aszimmetria kérdés, de alig kerülnek szóba közöttük az Arendt fő műveiként ismert *Totalitarizmus-kötet* sémái, az emberi jogok kérdése a természeti joggal összevetve, vagy a modernség absztrakt színpadon feltűnése és eltűnése mint „a földi-abszolút” istenpótló funkciója.³ Viszont a kor válságát mindketten a

tradícióvá vált örökségben látják, miközben mégis eltérően gondolkodnak a jelen válasz-lehetőségeit a hagyomány tükrében. „Broch számára a hagyomány hihetőségét teljesen és végérvényesen elvesztette, míg Arendt szerint ugyan ’fogódzkodók nélküli gondolkodásra’ vagyunk ítélve, de ez a helyzet egyúttal szellemi hagyományaink valódi felfedezésére kényszerít” (Olay 2007, uo.). Broch számára a „földi-abszolút” az istenit pótolni látszó, „valami abszolút pozícióban” meghatározható evilági eredetű, ugyanis „bármilyen jog és bármilyen kötelesség megalapozásához szükség van abszolútra, amit azonban nem lehet már másként, mint ’földinek’ elképzelni”, s „ezzel az emberi erkölcsnek szabott abszolút határt ért el”.⁴

Arendt művészeti tematikájú esszéiben jócskán kitér e „földi”-vel határos, az abszolútum problematikáját érintő irodalmi kérdéskörökre, de további munkáiban is folytonosan jelen van az értelmezések és aktualitások reszketeg függésrendje attól, ami éppen van, ami a tények közé sorolható, amit a helyzetek és belátások mint események folytonosságai kínálnak: „A valóság más és több, mint a tények és az események összessége, amely egyébként ellenőrizhetetlen – írja Hannah Arendt. „Aki azt mondja, ami van, mindig történetet mond el, és ebben a történetben az egyes tények elveszítik esetlegeségüket, és egyfajta emberileg felfogható jelentést nyernek”.⁵

A felfogható jelentések köre persze történeti korok és tudástartományok szerint is roppant különböző. Az eredetileg teremtést, az őserő megtestüléseit szimbolizáló, mitológiákban sokrétű alakot öltő titánok ugyancsak történeteket mondanak el, történések rendjét és okait, magyarázatait hordozzák, miként az a népek mitológiái, meséi, a mitológiai ábécék vagy a klasszikus festészeti albumok képei szerint is igazolható. Aki azt mondja, ami

1 <http://ketezer.hu/2007/12/hannah-arendt-es-hermann-broch/>

2 Hannah Arendt 1995 *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Osiris, Budapest.

3 vö. Arendt, Hannah / Hermann Broch 1996 *Hannah Arendt – Hermann Broch: Briefwechsel 1946–1951*. Hrsg. von Paul Michael Lützel. Frankfurt am Main, 66.

4 Broch, Hermann 1955 *Erkennen und Handeln. Essays Bd. II. Gesammelte Werke* 7, Zürich, 215, 219.

5 Bővebben lásd Pató Attila 1998 Hannah Arendt története Adolf Eichmannról. *Múlt és Jövő*, (10) 4:37-42. On-line: www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2132/

van... – nem csupán a történések másképpeni elbeszélésére mint alkotó szándéokra épít, hanem a befogadó közegre ugyancsak: úgy mondja el, ami van, hogy „a más és több valóság” emberileg még fölfogható tényszerűségek egyedi elrendezésében a maga hangját is hallassa, gondolatai vagy asszociációi visszhangját is érzékelye vagy érzékeltesse. Már ha sikerül, ha sikerülhet, s közben nem évtizedek telnek el titkokkal, megmagyarázhatatlan történésekkel, újabb mítoszokkal és mítoszrombolásokkal, tekintély-omlásokkal, szégyenülésekkel és dicsőségekkel. Nos, igen, a titáni sors részei ezek is, meg a lehetséges feltámadásoké, a jövőidőké is.

A gondolkodástörténet istenei (vagy csak titánjai...?) közötti kapcsolathálók talányairól számos szakmai, személyes, értékelő, retrospektív vallo-más, forrásközlés, utólagos felfedezés válik olykor nyilvánossá. Ilyen izgalmas térbe vonz Bíró Zsuzsa moralitás és érzelmvilág tónusos rétegeit megvilágító szférájában, Karl Jaspers – Martin Heidegger – Hannah Arendt viszonyrendszerében. Olyan utak találkozási és elválások, elválasztódások ösvényei (sőt mezői) világlanak elő ez írásból, melyek a titkok tudását könnyedebb forrásterületről szerzők számára is inspirálóknak festenek. Ahogy intim képet nyer Celan kényszeredetten vágyott találkozásai Heideggerrel (1970) – s három hét múlva Celan a párizsi Mirabeau-hídról a Szajnába veti magát, előtte még bibliofil kiadást csináltat a Todtnauberger versből, és az első példányt elküldi Heideggernek. A megajándékozott csak banális köszönőlevéllel nyugtázta a küldeményt, „a közelmúltban azonban rábukkantak egy levélre, amelyet Heidegger 1968. január 30-án írt Celannak, vagyis – jegyzi meg Emmerich – a náci hatalomátvétel harmincötödik évfordulóján. Ebben megköszöni a *'váratlan nagy ajándékot...'*, a verset. *'Azóta sok mindenről hallgatunk együtt, de azt gondolom, hogy egy napon még kimondatik a kimondatlan...'* – írja”.

Mínta istenek ivadékai vagy a mitikus istenvilágok második nemzedéke találna itt egymásra, alkalmilag és intímen, s mindeközben a kimondhatatlan kérdést rejtik mindketten, Heidegger valódi viszonyát Göbbelshez és a náci világhoz. S hasonlóan tisztázatlan intimitás, szakmai versengés, titánok harca zajlik Jaspers és Heidegger között, amelyről a maga titanisz (vagy titanilla) mivoltában mint tanítvány és a pusztulástól nehéz kerülőúton éppcsak megmenekülő Hannah Arendt írja már New Yorkból: „Kedves, kedves, Karl Jaspers! Mióta tudom, hogy maguk túléltek a pokoli szín-

játékot, a világ megint otthonosabb és barátságosabb számomra”. Ezt azután Jaspers élete végéig tartó, szünet nélküli levelezés kíséri, „hatalmas, élő, magán- és kultúrtörténeti dokumentum, tanúság egy nagyszabású barátságról, felbecsülhetetlen feljegyzések a korszakról. Több mint 800 levél. /.../ Hogy mit tud a német filozófiáról a francia megszálló hatóság? Szónoki kérdés: semmit. Jaspersnek kell elmagyaráznia Heidegger jelentőségét. Politikai ambícióit kicsinyíti, kijelenti, hogy a húszas években Heidegger nem volt antiszemita, és később is csak bizonyos esetekben volt az (itt megemlíti egy csúnya példát), más esetekben azonban segítőkész volt és kockáztatott (itt megemlíti egy szép példát), e tekintetben nem jelent az ifjúságra nézve veszélyt. Nem tér ki arra, hogy Heidegger uniformisban egzecírozta diákjait, katonai fegyelmet vezetett be az egyetemen, egy szellemi rohamcsapat vezérének képzelte magát. És 1936-ig valami akadémiai tanács tagja volt, amely a német jogreformot készítette elő, olyan emberek társaságában, mint *Julius Streicher és Hans Frank*. Vagy – Hugo Ott állítása szerint – a todtnaubergeri bölcsgöringben látta megtestesülni 'az új ember vezéralakját!' Ilyesmikre Jaspers nem tér ki. Ami szerinte igazán aggodalmat keltő, az a heideggeri gondolkodásmód diktatórikussága, kommunikáció-képtelensége, zártsága. Ez ma végzetes, mert a fiatalok alól kicsúszott a talaj, nincs ellenálló képességük, előbb meg kell tanulniuk önállóan gondolkodni. És majd ha H. gondolkodásmódja is átesik egy valóságos újjászületésen, és majd ha ez a műveiből is kiolvasható lesz, akkor, de csak akkor, immár többé nem lesz akadálya annak, hogy újra helyet foglaljon a katedrán. Jaspersnek nem tetszik a levél őszintétlen hangja, hűvösen válaszol. És megvetően informálja Hannah Arendtet: 'Teljesen begubózott létspekulációiba. /.../ Lehet-e tisztátalan lélekkel, ennyire őszintétlenül, meglátni a legtisztábbat?' És más alkalommal: mintha Heidegger valóban azt gondolná, hogy a Nyugat jövője azon múlik, megértik-e a metafizikát? Mintha azt hinné, hogy a náciizmus fő baja nem az emberiség elleni büntetés és a háború kirobbantása volt, hanem a metafizikával szemben kialakított helytelen attitűd!'⁶

A „valóság” ez esetben is több mint tények és események elbeszélhetősége, jelentésségük értelmezése, s mindezek kritikai nézőponton átengedett magyarázhatósága, az esetlegességeken túli szemé-

6 Bíró Zsuzsa: Hazatérés. *Liget*, 2000, augusztus. <https://ligetmuhely.com/liget/hazateres/>

lyessége. Több úgy is, hogy a megmaradt levelezés nyomán tisztábban megérthető Heidegger és Arendt intim viszonya, a szakadás és újralálkozás képtelensége, a bűnösség vállalásának morálison túli alapkérdései, melyek pályájukat is mintegy elmentés irányba vitték. S még izgalmasabb mindez úgy, hogy az emberi történések mellett és mögött a legvadabb rezsim dúl, haláltáborok épülnek, morális piedesztálok építtetnek a nemzeti nagyság és a germán istenvilág újrafelemelése kedvéért, s jelképesen ismétlődik a görög mitológiák isteni beháborúinak históriája: a gigantikus erőfölényben tetszelgő totális hatalom felfalja önnön gyermekeit, hogy ne lehessenek uralma gyengítői. Jaspers egyetemi professzorságát a nemzetiszocialista hatalom elvonta, az egyetemről (ahol húsz éve tanított már) kitiltotta, s csak 1945 után térhetett vissza Heidelbergbe, ahol már első kurzusát a bűnösség kérdésének szentelve tartotta meg (1946 január-február), legott kötetformán is vállalta a szembenézés és felelősség tisztázását mindarról, ami Németországban a történésekkel szembeülő utókor számára már nemcsak morális válság, de túlélési alapkérdés maradt.⁷ Jaspers, elsőként a német filozófusok között olyasfajta mérlegkésztést vállal, melyben egymás mellett szerepel az „egymással beszélni” készítése, a csoportos kapcsolatok és különbségek méltányolása, a német kérdés mint bűnösség (politikai, morális, metafizikai és tetteges bűnelkövetés) megkülönböztetéseként séma-szerkezete, a kollektív bűnösség és politikai felelősség egyedi tudata, a mentesség-keresés kísérleteinek értékelése, a terror mint emberellenes és totalitárius magatartás földrajzi és történeti összefüggésrendszere, valamint a megtisztulás reményének kísérletei (a kitéréses, a tagadó, a kölcsönös vádaskodásba forduló, a dacos önmegtagadó, az „általános” alanyokba kivetítés megoldásai) – s mindezek nem pusztán filozófiai, hanem a németiség szellemi megújulásának és mentális újjászületésének elszámolási feltételei, melyek összességükben a „hozott” mentalitásokkal való leszámolási kísérletek lényegi rendszertaneként váltak láthatóvá. Mi több, végső soron nemcsak „a” németiséggel, hanem saját németiségével került elszámolási viszonyba mindeközben. Mind a politikai légkör, a tisztulás szándéka, mind diákjainak reménytelen várakozása, mely a sok évnyi rejtőzkö-

7 Karl Jaspers: *A bűnösség kérdése* – Hannah Arendt: *Szervezett bűnösség és egyetemes felelősség*. Noran Libro, Budapest, 2015., 224 oldal. A kötet a második világháború befejeződésének 70. évfordulója alkalmából jelent meg.

dés után visszatért professzort körülvette, nemcsak a „beszélgetésnek” kívánt teret engedni (viszonylag kevés sikerrel, minthogy a professzor úr lesunyt szemmel sürgősen elporzott előadásai után...), de láttatni próbálta, hogy magának az egzisztenciális létnek van kellő elszámolnivalója az igazsággal és a bűnnel, a tudásnak és tudománynak a befogadással és megértéssel, a kritikai értelmezésnek a közösségi és nemzettudati vállalhatósággal is. Megkülönböztetési és klasszifikálási sémája alapján maga a bűn fogalma kerül a centrumba, de előadásai szerkezetében elválasztható a bizonyítottan, igazoltan evidens bűnelkövetés (és ennek megfelelő büntetés), meg a mindenkori polgárok viselkedésmódja, amely fennmaradni segíti magát a rendszert, amiért akár morális félrenézéssel, akár felelőtlen tettekkel, akár az egész emberiséget fenyegető cselekvéssel vagy épp szolidaritással kell számolnia azután. Elgondolása mintegy a kor szembeállítására épp morálisan is készítő felelősség-problematikára épül, s célja a megtisztulás mellett a bűncselekmény elkülönítése a felelősség súlyától. Mindazonáltal még attól a minősítő és igazságtalan vádtól is a megszabadulás reményével ismertet meg, mely a kollektív felelősséget az egész nemzetre („népkarakterre”) pecsételi rá a metafizikai (ma úgy hívnánk talán: szolidaritás-tagadási) bűn elkövetésének függvényében. De épp ilyen fontos lehet magának a „faj” fogalmának használata is, „a zsidók” vagy „a frízek” vagy „a bajorok” éppúgy méltatlan kiterjesztés valamely nem létező szubjektum projekciójaként, mint „a férfiak” vagy „a nők” vagy „az öregek” kollektívumként megnevezése és minősítése. A *Ki ítélt, és kiről vagy miről...* fejezet egyik kulcsmondata: *„Az olyan minősítések, minthogy a németek, az oroszok, az angolok, sohasem felelnek meg a 'nem' fogalmának, amelyek alá az egyes emberek besorolhatók, inkább olyan 'típus' fogalmak, amelyeknek ők többé-kevésbé megfelelnek. A tipológikus felfogás felcserélése a nemszerűvel a kollektívumban való gondolkodás jele (...) Az pedig, hogy a tipológiai felfogás révén eltalálunk valamit, nem szabad, hogy ahhoz a téves vélekedéshez vezessen, mely szerint minden egyes individuumot megragadtunk abban az esetben, ha ezt az általános jellegzetességet vonatkoztatjuk rá. Olyan gondolkodásforma ez, amely a népek és embercsoportok egymás közötti gyűlöletének eszközüül szolgált évszázadokon keresztül. E gondolkodásformát, amelyet a legtöbben, sajnos, természetesnek és magától értetődőnek tartanak, a nemzetiszocialisták a leggonoszabb módon alkalmazták, és propagandájukkal beleverték az emberek fejébe. Olybá tűnt lassan, mintha emberek már nem is léteznék*

nek, csak kizárólag kollektívumok. Nincs olyan, hogy nép mint egész...” (42. old.).

Az állami megdolgozásban és nemzetpolitikai menetelésben évtizedek során kollektívummá, „faji közösséggé” tett németiség mindezekkel nemcsak nem számolt, amikor más népek „megítélése” vagy velük kapcsolatosan a szolidaritás elmulasztása vált bűnévé, de ezzel egyben magát a bűnösnek minősítést is mintegy bünként lehet értelmezni, amennyiben tipológiaként élünk vele: „Valamely nép kategorikus megítélése mindig igazságtalan; hamis szubsztancialitást tételez fel – következménye pedig az egyén megalázása” (43. old.). A nyilvános feldolgozásra is épp ezért van szükség, hiszen a sérelmek apokaliptikus mennyisége, no meg a „mindenki egyúttal áldozat is volt” felmentő bűnkezelése nem vezethet a felmentő megtisztuláshoz. Ehhez előbb a belátásra, a számvetésre van szükség, s a bocsánat reményén túl arra is, hogy a politikai bűnök beismerése az egzisztenciális oldalon már a megtisztulás esélyét kínálja, ha a hatalom akarásának visszafogottsága állhat mögötte: „Ennek végkövetkezménye pedig a szerénység. Emberi végességünknek és beteljesíthetlenségünknek a transzcendencia előtt zajló benső cselekvésben ébredünk tudatára. Az alázat (humilitas) válik lényegünké. Ekkor az igazság megvitatására hatalomakarás nélkül, szeretettel teljes harcban kerülhet sor, és ebben kapcsolódhatunk össze egymással. Ekkor hallgathatunk majd nem agresszív módon – és a hallgatás egyszerűségéből emelkedik ki a közölhető világossága” (122. old.). Merthogy a megtisztulás „az ember mint ember útja”, „szabadságunk ügye”, „politikai szabadságunk feltétele is” (122-123. old.).

A kötet második felében a párhuzamok és kontesztok kedvéért hangot kap Hannah Arendt tanulmánya, árnyalva és kicsit át is hangolva Jaspers előadásait a maga tónusára (133-148. old.). Ha Heideggert bármiképpen is vádolták azzal, hogy bűnös szolgálatba állt, s nem is volt egyedül a tudósok, a morális elit körében, akkor viszont Arendt nézőpontja sokkal közelebbinek látszik az ellenoldali vélekedőkéhez: a *Szervezett bűnösség és egyetemes felelősség*⁸ szemléletmódja azonban a kollektív bűn vonatkozásában több ponton különbözik Jaspersétől, egyes kijelentései vagy példái estében fölül is szárnyalja egykori tanára leíró értelmezését.

8 eredeti címét tekintve a *Német bűnösség* tónus kapta, és a *Jewish Frontier* 1945/12. számában jelent meg, azaz időrendben még Jaspers egyetemi előadásait megelőzően...

A kollektív bűnösséget ugyanis Jaspers a politikai közösség morális felelősségének kérdésévé avatja, érzékeltetve azt, hogy a náci mozgalom hatalomra jutásának az állampolgári felelősség lehet alapja, az állam bűnét így a nép egésze kell elviselje. Arendt ennél szigorúbb: mindenki bűnös, aki fogaskerékké vált a totalitárius gépezetben, mert a parancs végrehajtásának kényszerére vagy elvitathatatlanságára már úgy hivatkozik, mint aki leszámolt a gondolkodás, mérlegelés, egyéni belátás szükségességével. De ez nem mentheti föl, hisz a bűne éppen az állampolgári jogon, polgári státusza birtokában elmulasztott morális rálátás, a néhány gazember által végrehajtott bűnök cinkos tudomásulvétele. Az adminisztratív tömeggyilkosság roppant gépezetének megtűrése és elfogadása, Göbbels vagy Himmler hóhérsága úgy járt együtt a tudatlan vagy részvétlen tömegek asszisztálásával, hogy sokszor nem is voltak tudatában a felelősség és számonkérhetőség szegyenével, mellyel mégcsak nem is álcázták a tudomásulvétel bűnét. A bűnt most a szégyen követi, sőt: nem is azt szégyellem – írja Arendt –, hogy német vagyok, hanem hogy ember vagyok...

S bár mindkét filozófus kevésbé az egzisztenciálfilozófia alapkérdéseit, hanem inkább a hozott és intézményesült, értelmezhető és mindig is értelmezésre szoruló szabadságfogalmat vetíti válaszaival és kérdéseivel háttérébe, de Arendt alapállásában talán mélyebb rétegekben ott rejlik a weimari örökség – szemben Heideggerrel –,⁹ továbbá a politikai fenomenológia Arendt általi megalapozása és Heidegger meghaladó koncepciója is, sőt Szent Ágostonhoz és a szeretet/szerelem élményvilágához kapcsolódó anti-totalitarista ellenfogalma is, ugyanakkor Jaspers a megküzdés immár nem „amerikai típusú”, hanem német relációiban bír erősebb kötésekkel. Az ekképpeni kontraszt a kötet egyik érdekessége, s akinek az eredeti szövegek nem minden tekintetben látszanak „kitaposott ösvények” jól bejáratott útvonalának, azt a fordítók, Csejtei Dezső és Juhász Anikó utószava (149-216. old.) további jelzésekkel látja el a kollektív bűnösség Jaspers-alkotta fogalma, e kérdés háború utáni

9 lásd ehhez Kovács Gábor: *Hannah Arendt és a weimari modernitás*. www.real.mtak.hu/19716/1/arendt.weimar.pdf; valamint Kovács Gábor: *Hannah Arendt és a világ szeretete*. Szeged, 2012. On-line: www.real.mtak.hu/8007/1/Szeged.Arendt.2012.pdf; továbbá Vajda Mihály: *Hannah Arendt és a zsidó identitás*. Szombathely, 1996/2.; Gájer László: *A náciizmus bűne mint határ*. *Kultúra és Kritika*, PTE, 2016. <http://www.kuk.hu/hu/content/n%C3%A1ciizmus-b%C5%B1ne-mint-hat%C3%A1r>

értelmezési kísérletei és Jaspers előadásainak leíró áttekintése révén.

Amit itt talán még hangsúlyozni érdemes Arendt és Jaspers tónuskülönbségeiből, az részint Jaspers felfogása a német egzisztencializmus hagyománya alapján, s ebben is az ember tárgyi-dologi részeként a fennálló világnak még ezenfelül egzisztáló lény mivolta is, mely nem tudományos derivátum, hanem sajátossága éppen az, hogy a lét, a halál, a szenvedés, a bűn olyan határszituációkba vonzzák, amelyekben a kollektív válasz inkább győztes, az egyéni kevésbé az. Arendt viszont egykori téma-vezetőjével és élethosszan megmaradt kapcsolatuk dacára nem csupán az elvont cselekvővel szembe-sül, hanem mint 1961-ben is az Eichmann-perben tudósítóként, német zsidó származású amerikaiként tette, mintegy a totalitárius rendszerben nevezve meg alapvető célpontját, s még azt sem rejtette szofisztikált szavak mögé, hogy a rendszer kiszolgálóit, zsidókat vagy németeket, szánalmasokat vagy hatalmasokat, egyformán terheli a szervezett bűnök tudomásulvételének, a politikai vagy katonai szervezeti tagságnak, az üzleti haszonszerzésnek, a szocialisták befolyásolásának, az SS-csapatok rekrutációs bázisul szolgáló minden egyéb népeknek cinkos és részes felelőssége, mint a legvérmesebb nácikat. „Az igazi probléma azonban nem annak bizonyítása, ami önmagában véve evidens, hogy ti. a németek nem voltak már Tacitus kora óta potenciális nácik, sem pedig annak igazolása, ami lehetetlenség, hogy náci nézete-*ket* táplál valamennyi német. Inkább az jelent problémát, hogy miképpen viselkedjünk, és hogyan viseljük el annak próbatételét, hogy itt olyan néppel szembe-sülünk, kinek körében a bűnözőket a normális embe-*re*ktől, és a bűnöst az ártatlantól elválasztó határvo-*nal*ak oly tökéletesen elmosódtak, hogy senki sem lesz képes majd eldönteni Németországban, hogy épp egy *titkos* hőssel tárgyal-e, vagy egy korábbi tömeggyilkos-*sal*...” (138. old.). Mi több: „S ahogy nincs politikai megoldás – az emberi képességek határán belül – az *adminisztratív tömeggyilkosság büntettére, úgy hason-*ló*képpen az igazságosságra irányuló emberi szükséglet is képtelen kielégítő magyarázatot találni e népnek az *említett célból való totális mozgósítása kapcsán. Ahol mindenki bűnös, ott végeredményben nem ítéhető el senki*” (140. old.).*

Arendt morális ítélete, a „hordaember” mint „a polgár végterméke”, továbbá a hűség és bátorság so-*vén követelményei mögött megbúvó opportunistá* árulás nemcsak véleményének „kivonata”, hanem belátásának alapja is: a németek, ha szégyellik, hogy németek, éppúgy kénytelenek leszámolni „a nemes

vadról” formált önképükkel, hamis illúziókkal, mint ahogyan minden hasonló minősítő eljárásban rá kell döbenniük: a holokauszt végső soron az emberről szól, aki képes kannibál lenni. Egy impe-*rialista, totalitárius korszak hozta ki ezt az ember-*ből, az emberből, aki pontosan tudja, hogy „Napról* napra nehezebb egy nem-imperialista jellegű poli-*tika követése és egy nem-rasszista hit fenntartása, mert napról napra világosabbá válik, az embernek* milyen nagy teher is az emberiség” (148. old.)*

E kreatív és korszakos útkeresés tanár és diák, közös előd és reflektív utókor között akkor is roppant izgalmas háromszöget formál, ha ebből Heidegger és az Arendt-Heidegger liezon a tudomá-*nyos aspektusok terén mindenestre kimarad. Mindkettőjünkben, Jaspers és Arendt barátságában* és morálfilozófiai egzisztencializmusában ott lako-*zik a német mellett az üldözött, a sikerrel szem-*ben a megsebzett, a befutottal szemben az alázkod-*ni és lesütött szemmel diákjai elől is elsomfordálni* kényszerülő (Jaspers 1946), továbbá a korszak nagy* kihívásáról és annak megoldásáról a határterülete-*ken túl és azok mezsgyéin barangolva is kiutakat ke-*reső* (Arendt). És ott van az egyetemes felelősséget* nem háritó, hanem tudomásul vevő, megfogalma-*zó, vállaló és a bűntelenség felé vezető úton feltétel-*ként kezelő bárki más is. Ma már kétségtelen, hogy* korszakos megjelenésük utóbb részévé, eszközévé vált a német identitás újraformálásának és Thomas Mann, Wilhelm Röpke, Ralf Dahrendorf, Norbert Elias és mások újrakonstruáló/újraértelmező szán-*dékai érvényesülésének... – éppenséggel a modern* Németország olyan új önmagára-találásának, amely már nem a kollektív bűnösség tovahurcolt büntu-*datának további cipelésére épül.***

Megvilágosulások és pragmatizmusok

Önmagunkra-találás, morális önkeresés és ki-*taposott ösvények közötti (tév-)utak föltérképezése* sem mai kezdemény. Ha „csak” regényes is mint feldolgozás, nem pedig tudományosan hitelesített mű, de a bűn és a megértés keresése, a mentális örökség és a morális pánik átélése egyaránt fősze-*replő Jacques Attali *Megvilágosultak* című regé-*nyének lapjain.*¹⁰ S hogy mennyire kor-, korszak,* egzisztenciák és isteni útkeresések emberi változatai adják akár a 20. század lehetséges létélményét, akár a korábbiakat, arra e regényesen izgalmas filozófia-*történeti és morálisan definitív vallásháborús tanú-*

¹⁰ Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007., 311 oldal.

sítvány úgy válaszol, ahogyan Hannah Arendt és Jaspers is próbálkozik, partnerként és vitatársként, kortársként de morálfilozófiai ellenfélként is Heideggerrel szemben: a XII. századi Córdobaiban játszódó történet kerete az Almohádok hatalomátvételének időszaka, amikor másik vallás, más uralkodó és új birodalomépítő útjába kerül maga a város és a korszak is. A filozófiai sci-fi műfaja talán ismert, de Attali itt a morál, a történettudat, a szabadelvűség és a tudásszabadság mentális viszonyrendszerében indul el hőseinek egyedi, majd életútjuk egy pontján mégis összefutó bemutatásával, találkozások, majd különválásuk árnyrajzával, hogy a mélyben a filozófiatörténet két leghíresebb korabeli alakját személyesítse meg. A középkori város meglehetősen tarkálló, migránsoktól tagolt, fegyvereseknek és adószedőknek kitett történeti időszakában nem reménytelen az a társadalmi közérzet: akármilyen is a hazám, ez adatott, ez a miénk..., s mindvégig ott ül a remény a hétköznapokon, hogy a három egyistenhívő világvallás helyi közössége megférhet a mindenkori erőszakot megszelídítő méltányosság, a belátás és szabadelvűség, az elért viszonylagos és virágzó testi-lelki jólét, vallási türelem és sorstársi élethelyzet színterén. Ám a hivatalosságok másként képzelik: önnön hősiességük történelmi elismerésre érdemes, városvédő küzdelmük históriás híre jogosult, intézkedéseik pedig a (saját végtelen jólétén kívül) a köznép javát is szolgálják. Így a zsidó, a keresztény és a muszlim együttélés mindennapos kérdései közé tolakszik a rendteremtés akaródzása. Amikor már tömeges kivégzésre kerül sor, épp egy jóreményű zsidó suhanc, Móse ben Maimún nézi végig a nép közé vegyülve nagybátyja kivégzését, hogy ezután menekülnie kelljen a zsidó hitközséggel egyetemben, mely belülről is megosztott e kérdésben – Ő azután Maimonidesként kerül be a filozófia történetébe. Párhuzamosan, ha ugyan nem épp keresztetzően egy másik tudós ifjú, Ibn Rusd, aki a muszlim előkelők sorában éli át megrendülten a komor idők beköszöntét, ugyanakkor s ugyanannak a kijárt ösvényeken haladásnak még messzebbre vezető útjait keresi – Ő lesz utóbb Averroës, a középkori Európára talán Ágoston mellett a legnagyobb hatást gyakorló arab filozófus. Amiben itt harcosok, kormányzók, hercegek, titkárok, kormányzósági ügynökök, hadurak, hivatalviselők, papok, kereskedők és korszakalkotók találkoznak, a város napi élete, a kor eseménysoara. Amiben azonban mindketten (és környezetükben sem kevesen) fondorkodnak, az mind a muszlim, mind a rabbinikus, mind a világi hatalmak egyik titkos kérdésének jobb ismerete,

tisztábban látása, mentális előnszerzés a Többiek előtt, Mindenki ellenében, s a megvilágosultak sok más érintettjét is lekörözve: Arisztotelész tanainak rejtelmét feltárni és magánosítani. Elszánt keresésére indulnak egy sejtelmes kéziratnak, mely a világ létező és képzelhető rejtelmeihez adhat kulcsot a filozófus-isten örököseinek, leszármazottainak, s mint vetélytársak is szakrális magasságokba emelkednek az alázat, a tisztelet, a hősiesség, a félelem és fenyegetettség, a bűn elkerülése és más bűnök belátása közben. A kiadó ajánlásában még szerepel a sugallat: „Bárhol nyomoznak is, ismeretlenek korántsem üres fenyegetései kísérik útjukat... A fordulatos történetből kiviláglik, hogy vetélytársak, de minden nézetkülönbségük ellenére sorstársak is. Látniuk adatik az emberiség legfényesebb reményét, de számolniuk kell ennek fájó meghíúsulásával”.

Attali nemigen hagy kétséget korok és erkölcsök, eszmék és belátások históriájáról: a képzelt hősök mint titánok emelkednek az istentelen világok fölé, de egyben kortanúi és elszenvetői is Córdoba aktuálpolitikai helyzetének, a személyes kitettségeknek, a hihető és a hiteltelen értékviszágnak... (idézem):

„Például vannak, akik az Írásokból (a mienkből éppúgy, mint a zsidókéből és a keresztényekéből) azt vélik kiolvasni, hogy a Világegyetemet egy pillanat alatt vagy egy hét alatt teremtették. Pedig dehogyan. A Világegyetemet soha nem teremtették. És az időt, mely az Univerzum lényegéhez tartozik, szintén soha. Mert ha így volna, volna egy Világegyetem 'előtt', következésképpen egy idő előtt. És az 'előtt' ugyancsak idő. Logikailag tehát lehetetlen, hogy az idő és a Világegyetem egy adott pillanatban kezdődött volna.

– Ezt mondja Arisztotelész – vélte a herceg mosolyogva –; elismered, hogy olvastad, nem? Pedig az imént még tagadtad! És tudod mit mond erre al-Gazáli? Ha a Világegyetem örökkévaló, Istenre nem lenne szüksége. Nélküle is létezhetne.

Ibn Rusd meglepődött, hogy a herceg értesült a muszlim mester alig ismert szövegéről, amelyben bírálja a görögöket. Gondolkodás nélkül válaszolt:

– Nagy megtiszteltetés számomra, hogy a Hívők Hercege megosztja tudományát velem. De Gazáli érvelése nem állja meg a helyét. Mert a Világegyetemnek ahhoz, hogy létezen, minden pillanatban jelen kell lennie Isten gondolataiban. A Világegyetem eltűnne, ha Isten elfeledkezne róla.

– Ami még egyáltalán nem bizonyítja, hogy az Univerzum örök – vette vissza a szót a her-

- ceg. – Isten esetleg nem mindjárt a kezdetektől fogva gondolt a világra, hanem csak egy adott pillanattól fogva.
- Ott is fennállna, hogy van egy 'előtt', egy idő az idő előtt, és az lehetetlen...
/.../
  - Fontosabb dolgok várnak. Te pontosan olyan korú, olyan tehetséges vagy, hogy ezt a feladatot elvégezhesd. Idő kell hozzá, hosszú idő. Hozzájuthatsz majd minden könyvhöz, ami kellhet, olyan posztra neveznek ki, hogy ráérj erre a munkára.
  - De miért teremtik meg számomra ennek a munkának a feltételeit? Te buzgón üldözöd az eretnekeket, és azt kérnéd, hogy a legfőbb eretnek tanait tanulmányozzam és tegyem közzé? Te is olyan vagy, mint a diktátor, aki titkon hódol az élvezeteknek, amelyeket a népeinek megtilt? Mint a fejedelem, aki élvezkedik a zenén, amelyet a birodalmában romlottnak bélyegeznek...?
  - Okkal kérdezed. Én is okkal tagadom meg a választ.
  - Adj valami támpontot legalább.
  - Például rendet kell netán tennünk a hivatalos tanokban, hogy harcolhassunk azok ellen, akik az iszlámot merő misztikumká akarják lefokozni. A tudatlan szélsőségesek megszállottjai a vallási gyakorlatnak, és hallani sem akarnak a tudományos fejlődésről. Ha ők diadalmaskodnak, az iszlámnak vége. Mert nincs politikai erő viruló kereskedelem nélkül, de viruló kereskedelem sincs technikai haladás nélkül, tehát tudomány s gondolkodás nélkül..." (98-100. old.).

A hihető és tudható, megismerhető és megtagadható egyaránt a bűn (valamilyen fajta bűn valamiféle) elkövetésében és megtorlásában tobzódik a 12. század córdobai világában. Kell-e lapos utalás korunk nemzetépítési ideológiai felé, vagy a fennebb ábrázolt bűnfogalmak filozófiai nagyelméletei irányába...? Kétlem. A *megvilágosultak* (Belia Anna kitűnő fordítása ez, a francia eredeti inkább „a megbredtek testvérisége” fogalmát sugallja) nem egyes korokat választanak, nem bizonyos területeken rendezkednek be, hanem az elkötelezettek morális hovátartozási körében egy másik (mikro)univerzum lakói. A bűnnek, bűnhődésnek, megértésnek és belátásnak persze sosem a hétköznapi kilátási voltak az aktualitásokon túli tartományai. Sokkal inkább a meggyőződés iránti vonzódás, a lebírhatalan kere-

sőhajlam, a feladattudat és megvilágosodás-keresés karizmája, amit sajátjukként élhettek át, függetlenül koruk értetlenségétől, gyalázataitól, a különbségek és azonosságok variációitól. A titkos valóságok „több, mint a tények” állapota és elbeszélhetőségük változatai talán ezért is kíváncsoknak a „teljesen jelen lét” megemelt értelmező-módjai közelébe.

Az átláthatatlanban úszó világok gyűjteményei felé

A teljes jelen-lét, a valóságok „több mint tény” állapota az, amit lehet átélni, értékelni, sőt keresni, vadászni is. Szavakat serkentő művek, olvasatok felé kanyargó históriák, s velük mindig szemben a terjedelem, a „mennyit érdemes” határvonala, a beavató és ki nem adó titokmesélés, vagy a kitérülködő felszínes érintésre elegendő terjedelmet csak alig biztosító korlátok... – mindezek mellett/mögött mindig a sejtés lakozik, hogy talán elmarad a meghatározó impresszió.

Pedig..., vannak, akik gyűjtik is ezeket... Ilija Trojanow regénye,¹¹ mely látható felszínén egy kalandor-utazó-főhős-fantasza sorsvetéseit követi, a három nagyobb historikus és földrész-blokk mindegyikében azt érzékíti meg olvasóival, miért nem érti, s hogyan nem is értheti meg a hódító, magabiztos, sikerképes Nyugat a többi világok másságát, életvilágát, ritmusát, létfilozófiáját. Nehéz szűkítő spektrumban szólni róla, inkább kiengedett látókerettel kéne, idézetek harsonáival, lelkendezések fordulataival..., s ezekből is szinte pár oldalanként egy tónust, hangulatot, fénypontot, mozgásirányt, álmidőt, naplókényszeres feljegyzés-részletet kiemelve. Már csak azért is, mert a főhős, Sir Richard Francis Burton (1821–1890) maga is írogató ember, elbeszélő jellem, aprólékos jegyzetkészítő karakter, kinél oldalak százain át sem található ki, hogy álmodozó vagy kém, földrajzi felfedező vagy hiú katonatiszt, viktoriánus gyarmatosító vagy hitet is meglelni próbáló kísérletező inkább. Indiával kezd, megannyi táj és létforma, stílus és hitvilág kavalkádjával..., hogy azután a mekkai zarándoklat sodródó hívei között lássuk viszont, végül Afrikában bukkan fel, s mindenhol felvezetővel, társakkal, ellenfelekkel és gyanakvókkal szembe-sülve, kik a létezés mégoly fontos vagy hangsúlyos válfaját is elvitatják a másiktól, ha az másabb valamelyest...

¹¹ *Világok gyűjtője*. Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest, 2009., 383 oldal.

Pedig: „...*Ha embertársunkban mindig csak a másikat látjuk, sosem szününk meg sebeket ütni rajta. Az ördög tebát a különbségben lakik, amelyet az emberek maguk közé emelnek*” (250. oldal). S fölöttébb így van ez, ha az ember eleve a különbségekből él, ha sebeket ütnie rangját adó státuszjelkép is. Sir Burton ugyanis százados, katonai felderítő, helytartó, részlegparancsnok, magát a gyarmatiságot szolgáló tisztt, kinek már szülei is a háború iparából éltek, s kinek írói babérjai, nyelvészkedő ösztöne, költői hajlama mintegy a betű-hang-ritmus kreativitásával egészítik ki az etnológiai figyelmet, az orientalista vonzalmat, felfedezői elszántságot és lánglelkűséget.

Burton felfedezői leleménye a kitaposott ösvények nélküli tájon, mindenekelőtt a Tanganyika-tó s a Viktória-tó földeirésében ismert, s ha indiai tájakon vagy a Vörös-tenger parti Mekka-Medina zárandoklat végigjárásában is jeleskedett, az már leginkább a másságokra szakosodott, de azokat elfogadni képtelen üzletemberek közegeiben történik. A remény ténye, a fohász légiessége, s a mindenkori haszonlesők gyilkos rohamai egyképpen veszik körül e spiritualitásban a megtérés esélyét, a túlélés merszét, a többre jutás jelképességét: túlél, aki hisz, s túlél, aki ismeri a „túl” és az élés néhány köztes verzióját. Burton kitartó túlélő, valahol a megszelídített terminátor és a szakrális önkívületbe simuló jótét lélek kereszteződésében. Viktoriánus katonatiszt, ki később a keleti erotika reneszánszra gyakorolt hatásáról értekezik, lefordítja és kiadja (1883) a *Káma Szútrát*, a *Gyönyörök kertjét* (1886), az arab irodalom vaskos válogatását (1888), néprajzi útjairól (inkább gyűjtő szenvedélyéről) is muzeális emlékművek őrsi kalandos természetének kegyhely-emlékeit. Mint a Kelet-Indiai Társaság és a királyi Földrajzi Társaság „ügnöke” is aktív, harcban felfedező társaival, nyelveket tanulva és járhatatlan vidékeken is áthatolva, hogy a több helyi nyelvben is más-más jelentésű Tanganyika-tónak jelentést keressen, s hogy Viktória tiszteletére adhasson „új nevet” a Nílus feltételezett forrásterületének.

Trojanow kényelmes és helyi ritmusban engedi fölfedezni Burton századost, hagyja társakat venni és életformákat kipróbálni, szeretőt és szolgát bérelni Indiában (Bombay, Saroda, Surat és Gujarat vagy Sindh tájain), hádzsra merészkedni egyetlen fehérként és idegenként Mekka felé jártában, s expedíciós túrara indulni Zanzibár brit közegéből, hogy brit és katonai elszántsággal járjon végére, merről folyik a Nílus a messzi Kairó felé. A regény minden helyszíne és miliője nemcsak a naplóíró, mániákus forrásfeltáró és fordító Burton létformáit, világokat

gyűjtő szenvedélyét, vallásokat feltáró indíttatását hozza, hanem mindhárom helyszín empirikus (vagy romantikusan realista) szituációs életképeit is fölvilantja-elkíséri, akár hindi írástudó, arab kereskedő vagy megszállott megfigyelő, végül expedíció-szervező hordár alakjában, mindezzel visszahitelesítve a történet, a környezet válaszait, értetlenségét, a vádak és gyanakvásokat, a brit terjeszkedés korcsos félelmét, s végül a magánemberi reménytelenséget is, hogy bármennyi tudás, bárminő tapasztalat és akármely életviteli rend több lenne, mint szereplőinek maga-kreálta világa.

A szófiai születésű (1965) író kalandregénye a „világok gyűjtőjének” útvonalain ugyancsak álruhákba burkolt személyiséget rejt, s ahogy újságíróként vagy kortárs kalandorként újrjárja Burton térkép-vonalait, nemcsak ragyogó stílusbiztonságról árulkodik, de a mindannyiunkat „belülről” érdeklő alapkérdésekről, ember és környezete, létmód és életesélyek, másságok és kisebbségek, létértelmezési attitűdök és létkiteljesítő körülmények mikro-dramáiról ugyancsak.

Az „ördög és a különbségek” árnyalatai izgalom, felemelő, kiszolgáltató sodrásban jönnek elő Trojanow lapjairól. Követhetetlen, sőt drámai, mennyire kétes a létezés értelme, s mégis, mennyire nélkülözhetetlen is. Markáns könyv, akinek kezébe kerülne, véletlenül se hagyja ki...! Ahogyan a sokak által kitaposott ösvényeket el-elhagyja azért, hogy a maga útjába akadt világokat empirikus létükben vegye birtokba, az roppant emberléptékű, bárha nem is kimondva, de érzékítve az emberen túli, ember fölötti és helyetti jelenlét lehetőségét, értékét, értelmét. Nem akar, nem tud titán lenni – de minden igyekezete olyan, mint a képzelteké, a hitteké, az ábrázoltaké. Pótlólagosság a hiányzó emberiséghez, vagy a létező emberiség hiányzó különbségeihez... Titánsors, még a köztesség ember és isten közötti átmenetben.

Egzisztencia, Európa-világ, hiányvilágok drámája

A világokat gyűjtő párban-ellentétben, de valahol mégis összhangban van a világokat elvető, kereső, definíciókra vadászó alvilágiakkal. A pokolbeliekkel is, de mégannyira a felszíniekkel és felszíneseikkel. Ez is ilyen. Hetvenes évek, a messzi Norvégia, elit-értelmiségi és művész-filozófus miliő, életek és halálok, elitek és nihilek, alkoholizmusok és kitettségek tömegei. Belefogsz a regénybe,

de már a harmadik oldalon rá kell rájónnod: valahonnan ismerős az üzenet, korszakosan visszatér a talány, földerül a labirintus-járás tér-élménye..., sok-sok év s évtized múltán már kezelni lehetséges „retro-közérzet” jön rád. Talán az (örök? irodalmi? esztétikai? politikafilozófiai? antropológiai?) ráébredés lesz elsőbb ismerős, majd csak később a tónus, a kihívások, a rossz reflexiók, a problematika, a nemválasz-válaszok, a megoldatlanul maradt, évtizedek sokaságán át is feszengető alapkérdések köre is. Kell ez nekem, egy közel félszáz éve megjelent „modern regény”, talányaival, ügyesen adagolt meglepetéseivel, „idejétmúlt” korosztályos hüppögéseivel, avítás keresgélésével a múltbeli értékek között, vagy a jelenben még éppúgy hasító gondok körével...?

Igen, kell. Kell, mert a mindenkori emberi, a morálisan tákolt, a felelőtlenül elfuserált létfeltételeket megnevező világ. Még innen az istenek idejétől és korától, de már túl az ember-szintek problematikáin. Ám talán mielőtt kiderülne az Olvasó számára, miről is szólhat ez a visszanéző-újraérező regényismertető... (mert persze ki fog derülni), csak elővillantom: egy korosztályi kisebbségről, világnézeti és ellenkulturális csoportozatról, melynek létforma-tanulságai bár régebbiek, de épp ma és épp itt/most kezdenek ráébredéseket hívogatni az irodalomismerők, társadalom-episztemológusok, irodalomfirtatók széles köreiben. Túlbeszélve itt a felhangoló helyét..., a norvég író, Stein Mehren magyarul is egykoron megjelent kötetéről van szó, melynek eredeti kiadása Oslóban bukkant fel 1974-ben, tíz év múltán minálunk is, s nemrégén hunyt el a szerző, kit (tapasztalatom, benyomásom, avagy a hivatkozások száma alapján) talán túl keveseknek sikerült fölfedeznie. Pedig...

S itt következhetnének a nagyra becsülő, a memorizáló, a sokra tartó szavak, az életmű átfogó értékelése, a sok évszám és mű... – de ezt most innen kispórolom. Ama kevés, a jótanácson kapva kapó olvasó, kit meghatna esetleg a visszaemlékezés, a főbb opuszokat úgyis megtalálja a megfelelő keresőkben...¹² Mehrennek két regénye, két színpadi műve, egy jelentősebb filozófiai traktátusa, hat esszékötete és huszonegy verskötete jelent meg Norvégiában. A filozófiai végzettségű (1935-ben született) alkotó Oslo, Cambridge, München tája-

in tett egyetemi tanulmányok (1956–1959) után mint idegenvezető, könyvtáros, művészeti titkár maradt ismeretlen, de java életművével először mint ígéretes, tehetséges költő lett jelen a relatíve kis népességű Norvégia (nyelvileg amúgy is megosztott) „újnórvég” vidéki városi kultúrájának képviselőjeként, a helyi „népiesek és urbánusok” között dúló korszakos nagy széthúzás egyik irodalmi megörökítőjeként. Városi lírikus, olykor oktat is, színpadi szerző is, művészeti-művészetfilozófiai esszéi mintegy föl-fölváltják az egymásra két évenként következő versköteteket. Ki és mivégre lenne hát oda érte, munkáiért...? Ki és mivégre kellene ismerje is az életművét...?

Elgondolkodtató tehát, minek jelent meg magyar fordításban második regénye, hisz ha Orbán Ottó nem vállalja néhány költeményének magyarra ültetését, talán mindmáig semmit sem hallunk fölöle...¹³ De ismerni mégis jóleshet... S ha már versei tömegeit sem lapozgatjuk, legalább kérdezzünk rá, miért épp a *Titánok*?¹⁴ Egy regény, melyben a korszak egzisztencialista filozófiai problematikái jelennek meg, átmenetként a „valóságirodalom” és az egzisztencialista szintézis keresés intellektuális kalandvilágai között, sőt vizuálisan is sugárzó képtörédekeiből komponált kétely-gyűjteményeként. „Európai regény” – ez lett alcíme. Európai élményvilág, európai ideológiák, egzisztencialista bölcsélet, Kierkegaard, Husserl, Adorno, Martin Buber hatását tükröző textualitás. A norvég irodalom és művészetideológia irodalmi mutatkozása, kallódó értelmiségi tüneményeket fölvonultató esszéregény, avagy kicsit kritikai ellenbeszéd is a norvég kulturális-politikai életbe nyugati szelekkel besodródott újbaldali makogással szemben. Izmusok feszülése, válságlíra prózába szorítva. Valamely ösvényekről letérve, vagy mögéjük bujdosolva, választaktól mégis távol...

„Ahol az ösvény véget ér
onnan kell indulnod. Félrehajtvá
az ágakat és
neki a világnak
Magamat kell legyőznöm
magamat kell fölásnom?
És ott bent újból az ami
kint körülvelt: Az a perc

12 https://hu.wikipedia.org/wiki/Stein_Mehren ;
Norsk Biografisk Leksikon: https://nbl.snl.no/Stein_Mehren ;
<http://www.kulturverk.com/2017/07/29/jeg-er-middelklassen-stein-mehren-1935-2017/> ;
<https://www.dagbladet.no/kjendis/stein-mehren-erdod/68547488>

13 http://www.magyarulbabelben.net/works/no/Mehren%2C_Stein-1935/Midtreis_%28detalj%29/hu/51154-F%C3%A9l%C3%BAton

14 Fordította G. Beke Margit. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984., 296 oldal.

mikor a forrás vizére hajolsz
magad is forrás”.

/Ahol az ösvény véget ér. Orbán Ottó fordítása/

Szeretefogytos emberek, olykor pszichogének, máskor hatalommániások, jobbára „eredményesek”, sőt a „hatékonyak” és sikeresek ellenében is önmagukat megfogalmazni képtelen tévelygők egyúttal... Titánok. S persze macsók, végzetesek, lehenlőek, néha még önmagukat is bulldózerolni képesek... Attól titánok, hogy titanillákat mégcsak véletlenül sem engednek maguk közelébe, de mindannyian anya- és nagynéni-függők, ölelésvágyók és megértéshiányosak, akik ugyanakkor lenyűgözően akarnak sikerképesek lenni. Isteneknek nem valók, alattvalóként semmiképp sem tekinténeik önmagukra, hát valahol a magaségövi vezényszónában helyükre leelő boldogtalanokká válnak.

A titánsors persze nem szimpla prófétaiság, sem nem folytatása vagy gyarapítása a kulturális örökségnek. De ugyanakkor vagy ezzel szemben is keresése a bárminek, ami nem a maszkos világok utálatára asszociálható. Idézett versében:

„Ahol az ösvény véget ér
Ott látni először
a titkot
Egy követ - egy arc emlékét
egy szív utolsó dobbanását
megkövesedve...
Gyökerek - erek egy csontos kézen
mely titokban az erdőt idézi
Maszkok - benső ábrázatodhoz
hasonló arcok”

/Ahol az ösvény véget ér. Ford. Orbán Ottó/

Az ösvények úttalan sokasága, vége-nincs meszesése csak mintegy körülmény, feltételek szorítása, kimenekülés a város flegmájából és sűrűjéből. Egy anya keresése, egy nagymama rejtekhelye, egy szertartásos múlt-idő állapota, nagyapák morcosasága, apák alkoholizmusa, hajladozó ligetek madárhangjai... – ez még a vidék-émlék és vágykeresés helyszíne, s átellenben ott a lerabló, fölperzselő, kiszolgáltatottá tévő város, a sunyi értelmiségi bálványokkal, a trendi ficsúrokkal, az öngyilkosjelölt drogfüggőkkel, a semmire-nem-való csemeték üres házibulijával, az eldobott feleségekkel és elhasznált szeretőkkel, a kiürült alkalmi kapcsolatokkal és valami-bármi-lehetséges igazság-igénnyel. A keresés, a félelem, a rémálmodok, a gyűrődések és értelmiségi dúródások világai, hitványságai, semmisségei.

Ezek, meg a kerettörténet portréi, agyafúrt művészellemek és zordan fennkölt zsenik újfövényessége adják a regény ívét, rétegzett történeti talaját, szilajul tornyosuló építményét, melyet a filozofikusán értelmiségi kedélyhullámzás mélyvölgyei, értelmetlen és céltalan szárnyalásai tarkítanak. Sokszorozott, észak-hidegen kemény egzisztencialista újregény-figurák, alvó vagy hibernálódott emberek, sikertelen életutak. Mind-mind a nagyra növés, feltörekvés háború utáni euro-amerikai prózájának hőseire emlékeztető alakok, önpusztító arcok, élményfosztott lelkek, kétely-lovagok, kik ha sikeresek is, akkor kegyetlenek, ám ha csak szenvedők, akkor értetlenek vagy fájók. Fájnak az olvasónak, egymásnak, meg tán előbb is önmaguknak. Végtelenül, határtalanul, időtlenül. Magában a regényben is sorra tűnnek el, mint piaci bábjáték figurái, egyre kevesebben maradnak, miközben egyre törekenyebbé válnak, s bár önnön-magukon már nem is látnak át, az író a „belső arcok” folytonos cserélésével kénytelen őket megjeleníteni, megformálni, eltemetni is.

„Dermesztően közel a cél, akár már most is
ott lehetnék, hosszú út áll hát előttem
De tudok még sírni is - nyitva
tartom e magam-szemet
hogy meg ne vakítsák
emlékeim, lassan nyitom
az ajtót, mint a széltől
duzzadó fa, látom a magot
szabadon nő a világ tenyerén”.

/Félúton. Orbán Ottó fordítása/

Késő-egzisztencialista lépróza? „Északi” boldogtalanság? Újbaloldallal kokettáló top-értelmiségi fövényesek? Kandírozott mandarinszínű áramvonal... – norvég átiratban?

Nemcsak. Mai olvasatban már inkább kortársak ők számunkra. Most épp itt lettek többen! Velünk élők, a mi saját spleen-ünket előrevetítő, a fogyasztásba merevedett boldogtalanság ürességeit hordozók, szívtelenek és pózolók, vagy elátkozottak és elveszettek is. Mint akik életét már leélték mások, helyettük, nélkülük..., mint akik ellen ott a táguló világ s a reménytelenségek áradata... Korunk hősei mint antihősök, nemtelen bajnokok, sikerszomjas önpusztítók. A hatvanas-hetvenes évek nyers gőze(rő)i, harsányságai, kihívásai és válasznélküliségei. Épp olyanok e helyzetek és arcok, amilyenek itt és ma, most és holnap a saját sikerképesek, a dicsők, celebek, hatékonyak és eredmény-orientáltak léthelyzetei, közérzetei.

„Én tulajdonképpen azért verekszem, hogy jogot szerezsek a nem verekedésre. Jogot arra, hogy visszavonulhassak a tűzvonalakból, és olyan nézeteket is vallhassak, amelyek keresztetik a lövészárkokat... /.../ Én olyan időkben voltam lázadó, amikor mindenkit a harcvonalakra tereltek. Okvetlen vallani kellett valamilyen nézetet, helyeset vagy helytelen, de nézete kellett hogy legyen mindenkinek. És jaj volt annak, akinek nem volt. Mint nekem. Határozottan jobban járt, aki elfogadott valami ostobaságot. Én ezt terrornak éreztem. Úgy éreztem, hatalmukba akarják keríteni azt, ami tudattalan vagy még nem kész bennem, a felszín alatti áramlásokat, a legbenső titkos kamrámat. Megértettem, hogy a hatalmi harcot most már mindinkább a lelkiünkért, a szellemiségünkért vívják, behatolnak izmainkba, tagjainkba, legbizalmasabb szavainkba, legfnomabb érzékléseinkbe. Egyetlen pont sem maradhat bennünk a miénk. Láttam, hogy a felszabadítás, tudatosítás, amit emlegetünk, egy általános mozgósításhoz vezet, mindent és mindenkit olyanná formálnak, hogy társadalmilag mozgósítható legyen a legkisebb politikai szélváltózáskor is. És amit elérünk, az nem az ál munk, nem a totális szabadság lesz, hanem a totális kiszolgáltatottság” (131-132. old.).

Totális szabadság..., melyre vágyhat mindenki, akinek nincs pontos definíciója a lebegés és körülmenyek törvényszerűségeiről, s még az ellentétek véres összecsapását sem tekinti olykor erős túlzásnak...: „Egy mítosz úgy születik, hogy a győztes és a legyőzött önnönmagát és a kettejük harcát felfűzi egy láncra, amely utódaikat hozzájuk köti. Aki rést üt egy ilyen mítoszon, az bemocskolódik az áldozat vérével. A keresztények igaz mindent tudhatnának az áldozat teremtőerejéről, amit csak tudni lehet, de mikor véres erőszakkal bezárták az athéni és az alexandriai misztérium-kolostorokat, a misztériumok átvándoroltak a katolikus egyház szertartásaiba és a szentek kultuszába. Mikor a reneszánsz megölte a középkort, kilencmillió embert pusztítottak el a boszorkánymáglyákon. Ezért mondom, hogy hazudtok, kedves olvasók, ha forradalmat emlegettek, de erőszakról hallani sem akartok. Mindent egyszerre nem lehet. Akarjátok a forradalmat, vagy nem? Hazudtok, ha ma az elnyomottokról, bebörtönzöttekről beszéltek, és holnap a forradalomért lelkesedtek. Hazugság, hazugság. A mítosz, igenis, véres áldozatot követel. De talán úgy gondoltátok, hogy nem ti magatok lesztek azok, akik ölnek. Hogy ezt a munkát majd a titánok végzik el helyettetek. És ti csak a titánokat ölitek meg. Sokkal egyszerűbb, ha titánjaitok vannak, akik valóra váltják a

bennetek élő mítoszokat, álmokat. Mindenki szereti, ha van, akire rárakhatja a terbét...” (97-98. old.).

Légy áldozattá akár, ha titán akarsz lenni...! Kapsz egy lalalapítási engedélyt, ha lehozol néhány nagyalakú hirdetést, s eltarthatod két évig a lapodat, úgysis ezt szeretted volna régóta... Vállald el egy baleset gyilkossági gyanúját azért, hogy szabadulhass a morális baráti felelősség kérdésétől... „Az autoritárius emberek mind nagy állatpszichológusok. Éleslátásukat gyakran valóságos metafizikai tudássá emelik, azt hiszik, mindent tudnak az emberi szívről, pedig csak az éjszakai oldalát látják, az állati oldalát, a szív végtelen magányosságát. A többről semmit se tudnak. Elhagyatottság, szégyen és gyávaság, brutalitás, mocskok, bujaság – ezt igen, ezt mind pontosan ismerik. Azt is jól tudják, hogyan használhatják ki az emberek rossz lelkiismeretét. Értik a módját, hogy kell szégyenbe taszítani az embereket és azután felemelni az elesetteket a maguk tönkresilányított életképehez. Minden tudnak a képmutatásról, irigységről, kapzsiságról. Akármelyikünkől képesek használható példányt faragni... /.../ Tudják, mennyire gyökértelenek vagyunk, és milyen mélységesen, félelmetesen hontalanok. Ezt olyan pontosan látják, mint a sebész a nyílt sebet, bár érteni egy mukkot sem értenek belőle. De van egy, amitől félnek. /.../ Ezekről az emberektől, akik kifutják a maguk formáját, félnek az állatiság lélektudósai. Mert félnek a szeretettől. A megsemmisítéstől éppen úgy félnek, mint az újjáteremtéstől; a művésztől éppen úgy, mint az igazságtól, ami művészetéből születik. /.../ De a titán mindig dinamikus, ellentétben az autoritárius egyéniséggel, a hatalom engedelmes végrehajtójával, az állatpszichológussal. Annak legfőbb lényege, hogy statikus, mindennemű mozgás hiányzik belőle. Haladjunk, de ellentmondások nélkül. Ő maga úgyszólván láthatatlan, eltűnik a társadalom mögött, amelyet szolgál, a rend mögött, amelyet képvisel. És kizárólag gyakorlati, ő a tökéletes üzletember vagy bürokrata. /.../ Képtelen mást megérteni, mint a rendet, hasznot, produktivitást. Tökéletes társadalmi lény. Minden rendszerben sokra viszi. Ott ül minden vezetőségben. A forradalmakat is többnyire épségben túléli, csak nagy ritkán ölik meg. Sőt okvetlen ott ül az új kormányban, az új vállalat vezetőségében. Ő az új titánok első talpnyalója. Alighogy a régiek véré felnyalta, már siet az újak talpát nyalogni. /.../ A titánokban a legkülönbözőbb történelmi erők válnak élő valósággá, minden kornak megvannak a maga sajátos titánjai. A művész is minden korban más. De ő maradandó típus. Sohase született, és ezért sohase halhat meg. Nem ismerjük az álmait, sem a

pontot, ahol sebezhető, tökéletesen inkarnálódott a létezés tovaördülő kerekében. /.../ Nem ismeri a hazugságot, mert nem hordoz, nem próbál átmenteni a szakadékok felett semmilyen igazságot. Az állatpszichológus minden emberből szófogadó kutyát nevelhet, de az idomítottban nem látja az embert, mert ő maga nem az. Az örültséget nem érti, mert fogalma sincs arról, hogy valaki magára veheti mások szenvedését. Az ő számára csak annak van értelme, ami simán fut, hibátlanul működik... A társadalom. Az üzlet. Az ügy” (215-217. old.)

Az intellektuális szintézisteremtő vagy összhangkereső író valóságos képtörédei, köznapi-aktuális életképei a víziókkal kontrasztban állnak, egyúttal a hatvanas években induló, a hetvenesekben kiteljesedő norvég újbaloldali dogmatikusság ellen, az irodalomkritika új titánjai ellen is szólt (erről az utószót író Kúnos László érdemben közli ismertetését). A költői szabadság ellen formálódó agresszív feladattudat-elszámoltatás ellen Mehren a kor „kultur-pszichológiai” analízisét végzi el. Első regénye, *A jellegtelenek* is „európai regény” akart lenni, szintúgy a norvég társadalom alapkérdéseire fókuszál, személy szerint is kihangsúlyozta azt, maradhat-e nem-perifériális, nem-provinciális az alkotó, ha nem a helyi kérdésekre keres tetszetős vagy titáni válaszokat, hanem az elfogadhatatlan alternatívák világában legalább önreflexiót, a rejtőzködő szerep mellett is értékkövető válaszokat keresve nem marad jellegtelen eszköze mások titánságainak.

A kötet tartalmának, a szabálytalannak is nevezhető esszéregény „olvasatának” talán egyik leg-szegényesebb, mégis kézenfekvően ajánlható üzenete: lám, egy életforma- és értékközösség jellemző korszakossága is mily elképesztő kisebbségiségben lehet más, körötte élő kisebbségekkel szemben is, s milyen esendő lehet az efféle összetartozás, omlását-foszlását is miféle súlyos drámák mutatják, ha belülről, akár a résztvevő alkotó aspektusából, saját maszkjának belteréből nézzük is. Verselemzésre, regénykritikai esztétizálásra itt nem vállalkozhatok, ám e lírai „tanulást” a (csak látszólag múltó, viszont annál inkább) időtálló üzenet, az élményközvetítés és analógiás helykeresés szempontjából interpretálom. A többi amúgy is a prózai üzenet, a lírai kulcsolódás tartalmazza, titkosabban, de nálam hitelesebben:

„Ahogy egy követ vet ki a partra
a tenger, ahogy a fák emelik
az ősz érett gyümölcsseit, ahogy

az égitestek ürje emeli a földet
Így kulcsol karjába kettőnket valami így emel
odáig ahol a titok a titokba kulcsolja karját”.
/Karomba kulcsolom. Ford. Orbán Ottó/

Titáni válaszok, értékközvetítő várakozások

Kor-diagnózisok, nagyság, küzdelem a belső és rejtőzködő szereptudatokkal, külső feltételek elfogadhatatlanságával, s a „földi-abszolút” istenit pótolni látszó, „valami abszolút pozícióban” meghatározható evilági eredetű jog és kötelesség ellátásával – ezek voltak nemcsak Mehren kötetének inherens sugallatai, Attali vallásbölcselelő kivételesei, Trojanow reménykereső szereplői, de a bevezetőben Arendt időtálló üzenetét is megjelölő analógiái. Kérdés maradt mindegyiknél (és a köztes szférák harmónia-igényénél ugyancsak), hogy a felhatalmazottság, feladattudat és kultúra-lélektani válasz-képesség miképpen serkent, moderál, épít vagy épít le magatartásokat és magasztosságokat, pragmatizmusokat és „bármilyen jog és bármilyen kötelesség megalapozásához szükséges” abszolútumokat. Épp ez abszolútra törekvés adta Arendt mércéjét Broch regényei és az embernek adatott, az erkölcsileg szabott határ, a magasztosság és a triviális földi szférákkal megküzdés morális perspektíváit taglaló, a totalitárius rendszerek, a forradalom vagy épp a bűn meghatározási feltételeihez alkalmazkodni tudó habitusok, a helykereső létformák állandósulásainak korszakaiban is.

Könnyen lehet, hogy amikor „a jelen krízisét hasonló módon a tradíció kríziseként ragadják meg”, s közben folytonosan tisztázniuk kell hagyomány és örökség, konkrét történelmi, politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi, továbbá pszichológiai összefüggések aktualitásait, akkor a hatalom szinte mindenkor a felsőbbtség, az elhivatottság, küldetésesség valódi felfedezésére próbál sarkallni, még azt sem leplezve, hogy saját arcukat, maszkját és bűvkörét nem kizárólag a maga rejtőzködő szerepére formálja, hanem jócskán épít az értékkövető magatartásokra, eszményekre, idOLOKRA, szimbólumokra is, melyek nemcsak a helyi kérdésekre adnak tetszetős vagy titáni válaszokat, hanem az elfogadhatatlan alternatívák világában legalábbis ezeken túlívelő magasztosságokig kalauzolnak. E kivételeések régtől fogva kulcsfogalma a karizma. S amikor mindannyian „fogódzkodók nélküli gondolkodásra” vagyunk ítélve, akkor a karizmatikus politikus nem más, mint titán, valamiképp az iste-

nek leszármazottja, szakrális örököse, mentális képviselője, útmutatásai értelmezője is – lett légyen dinasztikus indiai, szolgálaton kívüli német, fekete amerikai vagy újnáci osztrák akár. E karizmákról, esetekről, példákról és tipológiákról szól a Berit Blieseman de Guevara és Tatjana Reiber szerkesztette *Karizma és hatalom* kötet,¹⁵ melynek kilenc tanulmánya és áttekintő bevezetője a politikai karizma tüneményéről fogalmaz meg meglehetősen széles horizontú és hiánypótló összképet.

Pusztá „poéngyilkosságból” – lévén nem (csak) folytatólagos történelmi krimiről van szó – hadd emeljem ki a szerkesztők áttekintését, melyben a körvonalakat megkapjuk a kötet célját, értelmezési horizontját illetően. A kilenc „eset” tanulmány valójában sokszoros helyi szűrőkön, nyilvánosságon, politikatörténeten, társadalmi tagoltságon, érdekcsoportokon, kultuszok és konfliktusok erdején átvezető szemléltető, melyek belső útjai és elágazásai túl rejtelmesek ahhoz, hogy minden részletből legalább mérvadó példasokaságot hozhassak. Viszont épp a politikai karizma, érzékenység, fogalmi képesség, nemzeti változatok és kiutak, cselek és erőszakosságok végtelen variációja vezeti a szerkesztőket is arra, hozzanak mintegy tipológiai összképet a jelenség sokféleségéből, interdiszciplináris összehasonlítás alkalmazásával.

A kilenc szerzői elemzés első és közös feltételként a karizma természetrajzához keres és nyújt elemzési szempontokat. Kezdve attól, mi ez és hogyan működik, miként alakul ki és marad fenn, milyen komponensek alkotják, egészen odáig, miképpen érvényesül a szakrális vagy ókori példáktól eltérő modern demokráciákban és áldemokráciákban, ezek kulturális és történelmi meghatározottságai közepette. Mivel a karizma fölöttébb összetett társadalmi-politikai-lélektani jelenség, ezek egyike sem élvez prioritást abban, miért tartanak bizonyos személyiségeket karizmatikusnak, s miért nem, vagy miért foszthatók meg (esetleg fosztják meg önmagukat) attól, hogy annak lássák őket, vagy épp ellenkezőleg: bár korábban nem számították őket a karizmával bírók közé (mint Barack Obama, Khomeini ajatollah, Martin Luther King vagy Jörg Haider esete mutatja), miért lettek utóbb azzá a változott feltételek között. Annyit mindenestre tükröznek az egyedi/eseti portrék is, hogy mint társadalmi tünemény nem valami villámtermészetű dolog, nem egycsapásra keletkezik, s nem is úgy marad fenn vagy múlik el (izgalmas példa a „látnok” Willy Brandt, a presztízs-vesztő Castro,

15 Napvilág Kiadó, Budapest, 2012., 276 oldal.

az „uralkodó jogtudós” Khomeini, vagy a „megrendezett karizmát” megvalósító Ceauşescu, Mao Ce-tung, Enver Hodzsa, Kim Ir Szen és szocialista elődeik). A példatár a legtöbb tanulmányban igen számos, részint az elődökre építő, „örökséget” beteljesítő alkotók politikai környezetét és ellenfeleit illetően, részint a rendszer típusát, a politikai berendezkedés tradícióit tekintve, s ebben is a hatalom és társadalom, jelentudat és jövőépítés, identitás-örökség és politikai felépítmény viszonyrendjét kiemelve. A karizma ugyanis lényegében mindig valamely vezető és hívei közötti szociabilitási érzékenység, vezető és vezetettek érdekrendszerének megjelenítője, vagyis nem tisztán uralkodói póz, hanem épp annyit tükröz a hívek köréből, mint amennyit e hívek perspektíva ráruház a vezérre, mintegy „felöltözteti” és szereptudattal teszi elhivatottá. Itt ugyanis (ahogyan Berit Bliesemann de Guevara és Tatjana Reiber tematikus elméleti alapozása is hangsúlyozza) a hatalom popsztárjairól van szó, aminek nemcsak a politikai szcéna szolgál környezetként, hanem a tértől és időtől sosem független „előtörténet”, az inszcenálás (megrendezés, marketing- és brand-építés) és a mindenkor kultusképesség is, továbbá mindezek installáltsága, beillesztése, s még egyszerűbben a vezetés képessége szerinti alakítás, a megvezetés-félvezetés és ennek az érzékennyé tett társadalmi világra kiható megannyi komponense is.

Izgalmas lenne itt méltó tiszteletköriket futni olyan korszakos jelképek körül, mint „a fekete Kennedy” mintájára fölépített Obama-imázs, a nárcisztikus személyiség jobboldali populista verziójában tündöklő Jörg Haider, a „bölc s öregemberek” német típusai Brandt és Helmut Schmidt személyében, a karizma keletkezésének historikumáról is sokat eláruló Martin Luther King sorsa, a vallási-politikai-karizmatikus uralkodót megtestesítő iráni Khomeini, a nők és a dinasztikák karizmáját élvező Szonja Gandhi típusa, vagy az uralkodói időszaka alatt saját karizmájának elhalványulását is érzékelő Castro „megrendezett karizmát” tartósító manipulációja... – de ezek részletes követése éppen a kötet tanulmányainak vállalása, s nem az én kontextualizáló képességem kellene meghatározza, hanem a szerzők leíró tipológiai, esettanulmányi részletei, a „nyugati típusú” és a „nyugaton túli” karakterek politikai pszichológiai jellemrajzai. Intézményesítés, örökség és konstrukció, nemzeti és külpolitikai, kommunikációs és mediális együttthatók széles köre jön itt terítékre, a „személyre szabott uralmak” rendszerezhetőségi perspektívája. Mindezek – bár csak látszólag – függetlennek tűnnek

a bevezetőben Arendt révén fölidézett *vita activa*, azaz a közéleti-gyakorlati életforma emberek feletti győzelmének, egyáltalán: az emberi létezésnek jellemzésétől, de ha mélyebben próbálunk belelátni, egykönnyen fölfedezhető, hogy „múlt és jövő között” a választás nem igazán lehetőségünk. Hisz ha megformált, kijárt ösvényeken, vagy úttalan tájakon is, valahol mindig az eszménykeresés vezérel, a magasztos értékkövetés motivál. Nem bonyolultabban, mint az: „*Sem a múltnak, sem a jövőbelinek nem áldozatul esni. Arról van szó, hogy teljesen jelen legyünk...*”.

Ez pedig talán még a titán-sorsnál is lehet, nehezebb... Nehezebb, mert szimbolikusan és történeti lenyomatokban, emlékrétegekben adja meg a jeles-neves útvállalók profilváltozását, idealizálódá-

sát és letűntét. Nehezebb, mert a titán-sors viszonylagos definiáltsága meghatározottsági látszatokkal éli túl az ad hoc változásokat, a karizma kötöttségei viszont a konstans látszatok mögötti, helyetti, vagy azt éppenséggel kiegészítő pozíciókat, intézményszerű állapotokat, s nem „fölülről”, az istenek, hanem alulról, a társadalmak felől jóváhagyott státuszkülönbségeket tartósítják. Kitaposott ösvények, tévutak, énkereső adaptációs modellek léte vagy hiánya pedig nem csupán a spirituális jóváhagyás, a hatalmi centrum felől jövő legitimitás kérdéskörében igazít el. Hanem a titán-lét sorstalansága, a választás választhatatlansága, a sodródásképeség leleménye felőli kiszolgáltatottságot egyaránt magába foglalja. Foglalja, vagy foglalná, amíg még van, ki egyáltalán rákérdez mibenlétére...

AZ ABSZOLÚTUMHOZ VALÓ FÖLEMELKEDÉS:
METAFIZIKAI VÉSZJELZÉS A XXI. SZÁZADBAN¹

A filozófiatörténet régóta visszatérő és közkedvelt témája a történelem végének posztulálása és ezzel együtt a civilizáció hanyatlásának kérdése. Elsőként Szent Ágoston volt, aki a történelem végét látta a Római Birodalomra törő germán invázióban, majd Hegel is a Szellem és a történelem beteljesedését vélte felfedezni korának porosz államában. Az első világégést követően Oswald Spengler nyomán megjelenő válságirodalom is a hanyatlástörténetet állította középpontba. A Szovjetunió összeomlását követően pedig Francis Fukuyama – rendkívüli marketing-érzékkel megírt – könyve vetítette előre a történelem végének eshetőségét.

Az egyszeri olvasó számára talán ebbe a történeti hagyományba ágyazódik Szombath könyve is, aki korunk válságának első, legkézzelfoghatóbb mozzanatait a megújuló energiaforrások kimerülésében, a népességrobbanásban, az anyagi egyenlőtlenségekben, a fogyasztói társadalom felelőtlenségében stb. látja. A könyv ívét tekintve azonban a szerző – a kézzelfogatótól fokozatosan távolodva – valójában a válság metafizikai és ontológiai dimenziójára fókuszál. A fejezetek arányosságát a „három kísértés hagyománya” biztosítja, ennek a bibliai tradíciónak külön fejezetet is szentel a szerző. A három kísértést követve tizenegy lépésben keresnek választ a fejezetek a filozófia és civilizációnk válságára az emberi szellem, a hatalmi mechanizmusok valamint Feltétlenül való ráhagyatkozás képességének vizsgálatán keresztül.

Ennek megfelelően a fenti jelenségek csak a „materiális rétegben” jelentkező, a „nagy tömeg” számára is jelenvalóként érzékelhető problémák. Ezen a gondolatmeneten tovább haladva felsejlik Ortega tömeg-definíciója, ami szerint „a tömeg azt hiszi, hogy joga van hozzá, hogy másokkal elfogadtassa és törvénné tegye kávéházi közhelyeit” (Ortega 1995:12). Mindez összecseng Szombath magyarázatával, mely a válság gyökerét „a modern kor mindenre rátelepedő új életfelfogásában” látja.

Ez az életfelfogás pedig a demokratikus elv megkérdőjelezhetetlen hegemoniájának implementálása az élet minden területére, mely megköveteli a

hierarchia és a tekintély felszámolását. Ortega úgy véli, hogy „az emberi társadalom lényegénél fogva mindig is arisztokratikus” (Ortega 1995:15). Az ortegai gondolatisággal összhangban Szombath is központi szerepet ad az arisztokratikus elvnek, úgy véli „a nyugati társadalmak eredeti magját” a „közös élet olyan formái” adták, melyek egy „arisztokratikus elvre épületek” (41.). Az arisztokratikus elv pedig lényegileg kívánja az embertől, hogy emberfelettivé váljon, hiszen „abban a meggyőződésben áll, hogy az emberi élet képes, sőt mindenkori tehetsége szerint köteles is a pusztta létfenntartásánál magasabb irányt követni” (Uo.).

Ez pedig rámutat arra, hogy Szombath a válságirodalom történetébe nem kíván szorosan illeszkedni, hiszen nem ragad meg a van-nál, nemcsak azonosítja a kritikus jelenségeket, hanem ahhoz a filozófiai felfogáshoz kíván hű lenni, mely „a végső bizonyosságokra törekszik, az abszolútumot keresve egyetlen centrumból indítja világmagyarázatát, s szándékában áll innen olyan levezetéseket megalkotni, melyek további területekre is fényt vetnek” (75.). Ez azonban nem összetévesztendő a szerző azon elhatározásával, mely szerint írása nem törekszik „semmiféle teljességre” (32.) – hiszen, mint utal rá, itteni álláspontjának teljes háttérét filozófiai rendszerében, *A feltétlen és a véges* (2009) c. műben fejtette ki.

Fontos látni, hogy bár Szombath kijelöli megközelítésének elődeit – Nietzsche, Heidegger, Szemjon Frank személyében –, mégis egy – ahogy fogalmaz –, „felszínibb” gondolatmenettel, A. J. Toynbee civilizáció definíciójából indítja elemzését, mely végül elvezet minket a civilizáció hanyatlásának metafizikai magyarázatához. A szerző vállalkozása tehát abban áll, hogy világunk esetleges válságára ne pusztán a materiális változók alapján szolgáltatson magyarázatot, hanem a dolgok valódi természetét vizsgálva egy mélységében metafizikai választ adjon.

Szombath leírása alapján a civilizáció hanyatlása az újkor hajnalán üti fel a fejét, abban a korban, melyet a kurrens tudományok mind a felvilágosodás korának, a szellemi fejlődés újbóli lendületeként tartanak számon. A szerző elismeri, hogy „jó ideig úgy tűnhetett, hogy egy kivételes folyamat” vette

¹ Szombath Attila: *„Ki ítél most?” – A filozófia méltóságvesztése és a civilizáció hanyatlása*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2016., 148 oldal.

kezdetét (47.). Ez annak köszönhető, hogy a könyv kulcsfogalma „az ontológiai-civilizációs mag” differenciálódásnak indult. Szombath vizsgálódásában arra kíván rámutatni, hogy ennek az „affirmatív mag” differenciálódása dezintegrációba csapott át, vagyis a kezdetben egy egységen belül virágzásnak induló részterületek végül alapjukat veszítve szétforgácsolódtak. A differenciálódást követő dezintegráció az élet minden területét érinti a szerző szerint.

Felmerül azonban a kérdés, hogy miképpen állja meg a helyét ez a súlyos állítás? Hiszen, körbe tekintve jelenlegi világunkon, a magunk hétköznapi egyszerűségében megfogalmazhatjuk: a létező korok legjobbjában élhetünk. Az orvostudomány fejlettsége, az információs és technológiai eszközök soha nem látott fejlődése, a felemelkedés lehetősége, a jogok eddig nem tapasztalt biztosítéka és sorolhatnánk napestig a listát, mind azt a látszatot keltik, hogy civilizációnk nemhogy a pusztulás szélén táncol, hanem éppen virágkorát éli!

A szerző a tömeg zajában megfogalmazott örömlenket igyekszik gyorsan cáfolni: a „differenciálódás dezintegrációba csapása csak azért nem vezetett el a még emberinek nevezhető élet teljes pusztulásához, mert a mag helyét átvette egy új centrum” (67.). A hallgatólagosan elfogadott, érvényes világfelfogásunk új centruma a szombath-i gondolatosságban az a „pszeudo-alapvetés” lesz, melynek logikai és történeti megalapozottságát hosszasan vitatja a könyv. A „pszeudo-alapvetés” nem más, mint a relativizmus, a naturalizmus és a materializmus házasságából fakadó, elterjedt, ám filozófiailag alaptalan fantom, mely képtelen a feltétlen és a véges helyes viszonyának megértésére, így azt igyekszik kiirtani gondolatosságából. Fülünkbe csenghet a Kommunista kiáltvány első mondata: „Kísértet járja be Európát”. A „pszeudo-alapvetés” az a kísértet, mely a relativizmust a naturalizmussal ötvözve leépíti az objektív helyes és helytelen közötti különbségtétel képességét.

A szerző a civilizáció alapkövét, a „magot” a feltétlennel kapcsolja össze, hiszen a civilizáció lényegét az öntudat ontológiai dimenzióban való feltárulásában nevezi meg. Azonban, ez csak a „feltétlen felfedésével együtt történhet” (59.), így az ember rendeltetésévé „az abszolútumhoz való fölemelkedés” válik (uo.). Ahogy Szombath fogalmaz: „civilizáció csak ott van, ahol e bizonyosság élménnyé, gyakorlattá és intézménnyé válik a vallásban, reflexió tárgyává a gondolkodásban, és az élet előkelő formájává az arisztokratikus eszményben” (60.). A civilizáció így felfogott alapfeltétele tehát az önesz-

mélés, amely elvezet ahhoz a belátáshoz, hogy „az ember magát a természeti valóság fölött állóként ragadja meg” (110.). Miképpen juthatunk az öneszmélés ezen szintjére? Az abszolútumhoz való fölemelkedés útját kínálók katasztrofáltak: a nyugati civilizáció főbástyájaként számon tartott filozófia és kereszténység a világnézetiileg semleges állam talaján száműzöttekké lettek.

A könyv részletesen tárgyalja (*A veszteségek* c. fejezetben, 110-133.), mit kellene jelentenie a tudás és a közösségi kapcsolatok világában a Feltétlennel való összetartozás ismeretének, s főként az autonómiát és az Egésszel való összetartozást jelöli meg annak a fokmérőnek, amivel ennek az ismeretnek megléte vagy hiánya kimutatható. Ezt a jelenkori élet és tudás centrális fogalmaival („verseny”, „szükségletek”, „specializáció”, „érzékszervi tapasztalás”) konfrontálva arra jut, hogy ez az ismeret, s ezzel magunk és a valóság ismerete már nyomokban sincs meg.

A szerző bár fenntartja a lehetőségét, hogy a „pszeudo-alapvetés” helyén egy új civilizációs centrum jön létre, azonban ehhez szükségesnek tartja a jelenlegi világ „bizonyos mértékű megroppanását”, s addig a heideggeri iránymutatást követve: rezervátumba kell visszahúzódnunk, ahol megőrizzük a „civilizációhoz szükséges metafizikai kultúrát” (142).

Ennek megfelelően Szombath könyvének újdonysága abban áll, hogy egy olyan hagyományhoz való ragaszkodást vállal, melyet az általa is nevesített „akadémiai filozófia élet” régóta kiszorított, s amely e műben igazolja alkalmasságát a „gyakorlati problémák” helyesebb megértésére is. Ez a hagyomány nem pusztán az arisztokratikus elv felvállalása, mely hangsúlyozandóan: nem szűken értett politikaelméleti fogalomként jelentkezik a szerző fogalomhasználatában, hanem a filozófiai antropológia azon tézisének nyugszik, hogy minden Ember „a feltétlen potencialitása”, ám ennek megvalósíthatósága az egyes embereknél igen eltérő színvonalú lehet. A könyv egy olyan tradícióba illeszkedik, melyben a szerző saját életműve, a transzcendentális neotomizmus, az orosz metafizika és a német idealizmus is jól felismerhetők.

TÁNCKÖZÖSSÉG, TÁNCNYELV, HAGYOMÁNYJELENSÉG

Sajnálatosan szubjektív vagy lakonikusan lemondó ténymegállapítás: a néprajztudomány lassú műfaj. Egy magyar szakmai folyóirat a minapi eseményt, könyvismertetőt, kiállítást jó, ha másfél év múlva közli. Történeti tudomány. Nem siet sehová, a folklór is ott marad a helyszínen, s nem híradó-riport műfaja ez, hanem időigényes kutatás, összehasonlító leírás, szakirodalmi böklészés, empirikus tapasztalaté. Mi végre siessen...? Ráadásul számos kortárs etnográfiai szemléletmód, folklorisztikai tradíció is köti a kutatót a terjengős szemlézésben, időtálló kutatásban, forrásgyűjtésben, mi több: az állandóság vagy hagyományosság leíró felmutatásában.

Még látványosabban ilyen „tempójú” a specifikusan néprajztudomány és kulturális antropológia, zenetudomány és táncstudomány közötti terület, mely kiválasztott tematikái alapján nemcsak pillanatképet kíván adni, hanem ragaszkodik is a folklórhagyomány mibenlétéhez, műveltségtudat állandóságához, népszokások maradandóságának kérdéseire, vagy épp a változó tradíciók követéséhez. Az erdélyi (és magyarországi) magyar néprajztudomány talán legkarakteresebb jegye volt mintegy száz esztendőn át, hogy a „megmentő”, „hagyományörző”, a létező tradíciót eltűnése előtti „utolsó pillanatban” még felfedezni vagy megnevezni próbáló kutatói konvencióhoz ragaszkodott, s minél inkább kisebbségi volt, annál erőteljesebben. Közben persze maga a változó világ is részben elhagyta a kutatót, kisebb részben pedig ezt fölfedezvén maga is párhuzamosan kezdett haladni a változások követésével. A magyar néprajztudomány és a vele karöltve szerveződő magyar népzene tudomány története ma már korántsem ismeretlen (lám, nincs iskolás, akinek Bartókról és Kodályról ne a népdalgűjtés vagy „a zene mindenkié” asszociációja ugrana be...), de bizony évtizedek kellettek, mire Bartókból nemcsak az 1905 és 1937 közötti válogatások anyaga, Kodály feldolgozásaiból vagy forráskiadásaiból nem csupán az örökség megőrzésének missziója meg a *Felszállott a páva...* vált fontossá, hanem az aktualitások széles köre is hangot kapott. Vikár Béla kalotaszegi, udvarhelyi, Lajtha László észak-erdélyi és szlovákiai, vagy Vargyas Lajos, Jagamas János, Domokos Pál Péter, Sárosi Bálint majd Martin György gyűjtései is (Kallós Zoltánról természetesen nem feledkezve!)

már figyelmet fordíthattak arra is, miként nemcsak állandósul, hanem változik éppúgy a zenefolklór és a táncfolklór. Nem lehet itt kiadós listát készíteni sem a román népzene kutatók, sem a magyar akadémiai tudományosság mérvadó szaktekintélyi köréről, de még ennél is fontosabb talán a fiatal kutató-nemzedék akut érdeklődésének odafordulása a népzene, néptánc, testkultúra, fogyasztóság, zene- és táncstudományi „piaci érzékenység” újabb alapkérdései felé. Ezek között is érdemi helyre került az utóbbi időkben a szaktudománytól nem, de az aktuálpolitikától valamelyest messzebbre elérő deskriptív módszertanok széles köre, s bekerülhetett (valamelyest, részben, időlegesen vagy reményteli állandósággal is) a felsőfokú művészeti képzés, egyetemi vagy főiskolai tudományművelés terébe mindaz, amit tánc történet, táncelmélet, táncfilm, táncfolklórisztika, kinetográfia, hagyományfenntartás és örökségvédelem, színpadi táncművészet terén az újabb idők hoztak. E szaktudományi érdeklődés a kolozsvári, marosvásárhelyi, és részben budapesti, szegedi, miskolci bölcsész- vagy művészeti képzésbe bekerült változatai, továbbá a rokon kutatási területek (pl. szubkultúra-kutatás, táncantropológia, koreológia, testtudományi analízisek, szimbolizáció-kutatás, táncnyelvtan, táncdialektusok összehasonlító elemzése, motívumterképek, divattáncok, etnokoreográfia, stb.) megújuló, sőt egyre harsányabb jelenléte az empirikus tudásterületeken ma már nem teszi képtelenséggé, hogy időről időre igény ébredjen a szakma művelőiben az elemző áttekintésre. Ilyen, a hagyomány melletti kortárs kérdéseket feszegető, kutatói habitusokat és szaktudományi szemléletmódokat is szembeesítő összejövetel helyszíne volt 2009-ben a kolozsvári Tranzit Ház, ahol a három napos táncművészeti program része lehetett *Az erdélyi magyar táncművészet és táncstudomány az ezredfordulón* címmel rendezett konferencia is.

S hogy, hogyanem..., a Tánc Világnapjának elkeresztelt nemzetközi ünnep alkalmával összejött találkozó előadásaiából (mármint azokból, melyeket az Előadók utóbb lejegyeztek) Könczei Csongor szerkesztésében ugyanezzel a címmel egy évre rá tanulmánykötet is lett a Kisebbségkutató Intézet és a Kriterion közös kiadásában.¹ A három napos találkozón, ahol a tánc kutatás és táncoktatás első legna-

¹ Kolozsvár, 2010., 131 oldal.

gyobb erdélyi seregszemléjén a zene- és tánc-szakemberek mellett színházi emberek is részt vállaltak, a népzene, néptánc, színházi mozgáskultúra, koreográfia, mütáncok, mozgásszínház, előadóművészet megannyi tematikája kapott hangot, s végződött mindez a tánc kutatás és zenetudomány szakembereinek kerekasztal-vitájával, mely szintén mintegy ráadásként szerepel a kötetben (117-126. old.). A Szerzők névsora tehát nem azonos a konferencia vendégeinek teljes létszámával (pedig Gáspárik Attila vagy Felföldi László vélhetően magvas gondolatai jó helyt lettek volna itt), de a kötet valóban inkább megőrzött lenyomata a korszakalkotó kísérletnek, a számvetés és tudománytervezés, helyzetjelentés és vitakérdések felszínre hozatala feladatának, semmint hogy lapozgatható albummá legyen, de bőven megér annyit, hogy a kötet mint kordokumentum is rangot kapjon utólag a tudománytörténeti szcénában.

Tanulmány- (azaz jobbára előadás-) kötet ez, ennek minden friss jellegével és reakciókra is képes áttekintések, problematizálások nehézségeivel, ám előnyeivel éppúgy. Kézenfekvő, hogy szakmai körnek szól inkább, és a szaktudományi kérdések köre ugyanakkor bár nem a széles publikumot célozza meg, de épp egyik erénye a munkának ez az összegző áttekintés, melynek számos részlete még a felületesen érdeklődők számára is újdonság-tartalommal kedveskedik. Nem utolsósorban mert az erdélyi és magyar tánc tudomány éppen a bartóki útvállalás nyomán, a tánc kutatás, táncfolklór követői, a néptánc-mozgalmak több évtizedes terjeszkedése révén is olyan terület maradt, ahol kisebbség és kultúra, levegővétel és gesztusszimbolika, koreográfia és mozdulathagyomány mint kisebbségi identitás van jelen. Kissé ellentmond mindennek az, hogy a tánc kutatás klasszikusai, avagy épp folytatói, a néptánc művelői és oktatói meglehetősen sokáig a tánc tudományok illegitim területén folytatták munkáikat, mely ha tiltott épp nem mindig volt, maga a kutatás költségvetési támogatásként, az oktatás művészeti főiskolai tárgyként, s maga a folklórhagyomány megőrzése mint misszió nemigen kapott erősítést a román tudományosságon belül, megtűrt státusza viszont szűkítette a megmaradás terét, csökkentette esélyeit. Kellő távolságból persze társa maradt a magyar szaktudománynak, s kellő közelségből a kutatás és művészeti tapasztalatszerzés oldaláról is örökségésítő funkciót kaphatott, de például a tánc tanítás intézményi hiányai, a táncfilmek készítése, a kutatáshoz szükséges infrastruktúrák szűkös volta bizony elszenvedte a több évtize-

des „megéneklünk Románia” hangnemet. Ezekről a kötetben Deák Gyula, Könczei Csongor, Fügedi János, Karácsony Zoltán és Könczei Csilla is sok kérdéskörben említést tesz. Fügedi a tánc tudomány lejegyzési és feltárási nehézségeiről külön előadásban is értekezik, Könczei Csilla záró nagy előadása ugyancsak sok ponton érinti a hatvanas-nyolcvanas évek tánc kutatási problematikáját, a nyilvános beszéd és a közgondolkodásban is inkább hiányérzetként létező tánc kutatás kérdéseit, de jelen van az erdélyi színpadokon megjelenő mütáncok értelmezési kérdései között (Laskay Adrienne előadásában), a színházi és táncéletben megjelenő mozgásszínházi hiány terén (Ugray Péter tanulmányában), vagy akár egy vegyes lakosságú falu, Gerendkeresztúr táncairól szóló táncdramaturgiai esettanulmányban is (Pálffy Gyula tollából). Könczei Csilla még azt is említi a kutatás nehézségei között, amikor a nyolcvanas évek közepén tánc kutatató akart volna lenni, ennek sem intézményi feltételei nem voltak, sem útlevelet nem kapott külföldi képzéshez, s csak egy táncjelírás-könyvet készíthetett, mely azután 2002-ben jelenhetett meg. Ám ehhez a vitában Fügedi is hozzáteszi, mások is megerősítik Fosztó László moderátor kérdése nyomán: ma sem sokkal másabb a helyzet, remélhetjük ugyan, de a technikai tudás, az érdeklődés, a szakkönyv-ellátottság, a külföldi összehasonlító tapasztalat ma is emberközel mélységekre, intimitásokra van bízva, kevésbé az akadémiai szféra formalításokon túli támogatásaira. A koreográfiák elemzése, a táncesztétika kérdései, a tudományos diskurzus folytatásának intézményes körülményei ma sem hatalom-függetlenek, nem környezeti hatásoktól mentesek, nem maradnak problémátlanok a helyi tánc hagyományból migrációs munkába induló fiatalok érdeklődése és a kiöregedő jó táncosok, megfizethető jó zenészek helyzete megannyi részproblémájától.

Az erdélyi magyar tánc tudomány, néptánc-diskurzus és örökségmentési szándékok első komolyabb alkalmi és kiadványa volt ez. Nem független a történeti előzményektől, a Bartók vagy Martin, Jagamas vagy Tímár kutatta és tanította táncfolklór örökségétől, de még mélyebben gyökerezve az értéket fölismerő, megnevező, megörökítő kutatók szándékában, hivatástudatában és szorgalmában. Tíz év, ebben a milióban, ha számos újabb kiadvánnyal több is van már a piacon, a kisebbségi magyar kulturális örökségvédelemben csekély idő. S mert nem csekély vállalkás mindez, értelme volt e „már régi” kötetet is ajánlóba tenni. Hiszem és tudom – még ha eltáncolni nem is tudnám...

S hogy mi minden változik mégis, szintúgy Kőnczei Csongor szerkesztésében, megjelent az előző kötet tartalmi folytatása *Az erdélyi magyar táncművészet és táncstudomány az ezredfordulón II.* címmel.²

A kötet – itt most különösebben részletes ismerettség nélkül – szembetűnően tükrözi már az előző opuszhoz képest is eltelt öt esztendő, s ebben nemcsak új tendenciákat lát megfogalmazhatónak (így például a bevezető Anca Giurchescu sorai között, Kőnczei Csilla tánc-nyelv-elméleti modellezése révén, Varga Sándor városi „tánccház turizmus” és falukapcsolatok kérdéskörében megfogalmazott hatáselemzésében, Kőnczei Csongor a hagyományos táncművészetben fölismerhető színpadi táncművészeti hatásokat jelző tanulmányában), hanem a távolságtartó pillantás számára is fölismerhető módon, a két tematikus blokk elkülönítésével. Míg az első elemzési egység a *Tánc – nyelv – közösség a változó régióban* címen jelzi az „etnospecifikus” műfaji és táncpedagógiai aspektusok érvényesítési lehetőségeit (Kőnczei Csilla, Karácsony Zoltán, Varga Sándor és Kőnczei Csongor dolgozataiban), addig a második *Táncalkalom, hagyományörzés, közösségi szórakozás, társadalmi jelenség – 35 éves az erdélyi tánccház* címen inkább a személyes, a történeti, az empirikus tapasztalati oldalban lát változáskövetési perspektívát (Pávai István, Simonffy Katalin, Zakariás Erzsébet, Pozsony Ferenc és Kőnczei Csongor írásában). Látva látszik, hogy az elméleti írásokban is épp annyi a személyes tudás és táncnyelvi tárgyismeret, mint a hagyományörzésre fókuszáló munkákban, ugyanakkor utóbbiak között talán meghatározóbb a tradíció interpretációját a táncéleti, folklorizálódási, tánccház-szervezeti és népi kultúra intézményesítésében végbemenő átalakulásokra hangoló narráció. (Ugyanakkor a tánccházmozgalom egykori jelenségeit és az ezredforduló meghatározó trendjeit külön-külön dolgozatokban is szemlélő Kőnczei Csongor mindkét blokkban hangadó tónust képvisel, mint egyúttal nemcsak kötetszerkesztő, hanem mintegy a kötet sorozat gondozója, mentora is). A tanulmányok tizenöt-húsz oldalas szakmai írások (Karácsony Zoltáné kivételével, mely közel ötven oldalas kismonográfia egymagában is), eredetileg egy-egy 2011-es és 2012-es szakmai konferencia tematikáit tükrözik, s az előszót követő felhangoló írásba került Anca Giurchescu kutatástörténetileg is érdekes dolgozata, aki „Martin György legközelebbi román munkatársaként – nemcsak visszaemlékezik

az 1963–1979 között zajló közös erdélyi, romániai terepmunkáikra, hanem egyúttal összefoglalja és elemzi az elmúlt fél évszázad magyar és román néptánc kutatásának viszonyrendszerét” (Kőnczei Cs., 10. old.).

A kötet egésze (a fennebb még hivatkozott) Pálffy Gyula emlékére ajánlott, s apró részletekben is mutatja, összességében pedig a szaktudomány felívelő sikerágazataként jelzi, miképpen bontakozik ki egy korábban csak rejtve-elynyomva, illegitim szférában létező tudáságazat, melyről a szerkesztő reménye a perspektívákról bizton kifejeződik indító szavaiban: e kötet „egyben a folytatás lehetőségét is magában hordozta: egy adott tudományterület létjogosultsága szakmai publikációkban mérhető, ezért szerintünk csak akkor beszélhetünk erdélyi magyar táncművészetről és táncstudományról, ha ezen szakterületek írott fórummal rendelkeznek, magyarán szakirodalommal rendelkező entitásokká válnak”. E kötet révén pedig immár azokká váltak.

Mozgástudományi etűdök, táncpedagógiai örökség

A tíz esztendő „megcsúszáshoz” képest épp ellenkezőleg, szinte több évtizedet lépett előre a magyar táncművészeti oktatás a hazai intézményesülés terén. *A Táncstudományi kutatások a Magyar Táncművészeti Főiskolán 1990–2015* címen Bolvári-Takács Gábor írta-szerkesztette kötetben³ az azóta már egyetemi rangra emelkedett diszciplína átfogó körképét kapjuk. A könyv szinte minden oldalán a meglepetés, a ráébredés, a fölismerés készlet csodálkozásra, mi minden zajlik abban a kevéssé ismeretes tudástartományban, mely az emberi test mozgásművészeti színterét formálja. A kötet (nem lebecsülendő attól, hogy nem nagymonográfia...!) az intézményi, szervezetrendszeri és tudományos program-szintű táncstudományi összegzés feladatát is ellátja, amit viszont semmi más hasonló egytémás feldolgozásban nem láthatunk át ilyen részletességgel. S mert ismertető kézikönyv, nem áll módomban rejtett zugait, titkos íveit és literalisztikus tónusát értékelni, de annál inkább figyelemre méltó az aprólékosság az akadémiai rangú tudásterület intézmény- és kapcsolattörténeti mezőjében.

Kezdve a saját intézmény historikumával, ez nem is mutatható be a kutatási és tudományos kapcsolatrend nélkül: mindenesetre mint tudásterület-

2 Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár, 2014., 195 oldal.

3 *Keretek, fórumok, eredmények.* Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest, 2016., 199 oldal.

nek éppúgy megvannak elődei, rangos képviselői, irányzatai, korszakai, fókuszpontjai és eredményei, mint a hagyomány és újítás más művészeti területeinek, megvan pedagógiai előzménye és mai stratégiája, megvannak a tánctanítás korszakaiban jellegadó személyiségek előképei, hagyatékai, a táncírás módszertana és stílusjegyei, megvannak mai szaktudományi perspektívái és társművészeti kapcsolatai. Alapjegye ennek a képzési és kutatási, tapasztalati és művészeti ágazatnak (mint alighanem a többinek is), hogy a kulturális értékmentés, értékközvetítés és értékformálás nemcsak konvenciókkal bír, hanem a táncstudományi ismeretanyag gyarapodása révén a változásoknak is kortanúja, elemzője, sőt formálója egyaránt lehet. E folyamatok időbeli rajza, intézményei és képviselői példaképpen ugyanúgy alakítói a közös tudásnak és közös kérdezésnek, mint az alkotás folyamatának, változatainak, dokumentálásának, de ehhez nemcsak magára a táncra van szükség, hanem legalább annyira táncfolklor gyűjtésére, koreográfiák elemzésére, művészeti kísérletek befogadására és tanítására, értékrendszer és kulturális modellek átadására, vagy mindezek befogadói oldalának megismerésére, olykor épp a szakmai kritika biztosítására, a műkritika képviselőinek képzésére, az ismeretterjesztés intézményes vállalására is.

A kiadvány önálló fejezetekben sorjázza a hagyományos táncművelés előzményeit, a tánc kutatásának metamorfózisát is. Nemcsak tradíció van, de a megújulás mai igényei, szempontjai éppúgy jelen kell legyenek a képzésben, mint a kutatásban is. Ehhez tanulságos vagy példaértékű, ha figyelem fordulhat a táncművelés korai korszakai felé, művelődés- és műtörténeti öröksége irányába, a 20. század eleji utópiák, jóremények, életreform-teremtő táncművelés-változások felé éppúgy, mint a mai színházi, színházi, társas és balett-táncok kísérleti fázisai felé. Ehhez nem csupán új iskolák, irányzatok, művészeti és kommunikációs, művészettörténeti és esztétikai hatások együttes figyelembevételére kell, hanem a táncműveléstől a konferenciákig, forrásközlésektől a tankönyvekig, elemző monográfiáktól a historikus szemlézésig oly sok minden, amihez valóban nemcsak egyetlen intézmény kapacitásai kellenek, hanem számos tudományos műhely összefogása is. Példaképpen a Magyar Mozdulatművészeti Társulat, a bécsi Operaház, a kortárs balettek, a nemzeti táncművelés, a néptánc-népzene gyűjtési és feldolgozási modelljei, a Magyar Táncművészeti Társulat kezdeményezései, az akadémiai Zene- és Táncstudományi Intézet kutatásai legalább annyira „alapanyagok”, mint a romániai magyar táncdialektusok tónusváltozása,

a „balkáni” tánc-divatok bejövetele, a roma tánc-csoportok sorsfordulóinak megismerése – egyszóval tánc és társadalom élő kapcsolatrendszerének empirikus „tudása” is. De hát miként része a táncfolklor-nak és táncművészeti alkotómunkának az irodalom, a zene, a képzőművészetek, a film összehatása, egymásba szövődő korszakos stílushagyományok tükröződése mindezen területeken...? Mi kell várjon a táncstudomány és táncművelés népszerűsítési ágazatában? Milyen új média-típusok érkeznek vagy követelnek helyet a tánc körül, s hogyan változtatnak ezek a tánc formavilágán, eszköztárán, kifejezési megoldásain, kreativitási és befogadási oldalán? Megannyi a kérdés, sokszorosa ennek a megoldások keresése és a kísérletek, a táncstudomány és táncpedagógia feladatainak vállalási készítése is...

A kiadvány tematikus rendben közli a módszertani megoldásokat, a táncművelés és táncművelés területének, a táncpedagógia feladatainak, a nemzeti hagyománytudatban vállalt kreatív szerepnek, a külföldi szakmai példatár megismerésének és megismertetésének rendszerezett egységeit, de kiadvány-sorozatokban is megjeleníti ugyanezeket, beleértve még a mozgástudományok, az anatómiai és egészségügyi ismeretek, a forrásközlések és tanulmány-válogatások hosszú sorát is. Az egyetemi rangnak megfelelően – amely talán mégsem véletlen, ha az 1950-ban alakult Balett Intézet örököséről van szó – a táncstudomány immár doktori iskolája is van –, így hát jövője is egyre inkább lesz. E kiadvány ezért a huszonöt évnyi áttekintésben mintegy a következő negyed- vagy félszázad perspektíváit is sugallja.

Tánc-társadalom, neorealizmus, avagy a digitális szcéna nemzetiben előadva

A múlt századok táncterében ugyanakkor más idők, más hatások és szimbolikák is reprezentálódnak. Még 2015 novemberének közepén kétnapos táncstudományi konferenciát rendezett az akkor még Táncstudományi Főiskola, melynek kerete a *Tánc és társadalom* volt, s utóbb e konferencia előadásainak anyaga kötetformán is napvilágot látott Bolvári-Takács Gábor, Németh András és Perger Gábor jóvoltából.⁴ Társadalomkutatóként sem szégyellem a rácsodálkozást arra a végtelen temati-

4 V. Táncstudományi Konferencia a Magyar Táncművészeti Főiskolán, 2015. november 13-14. Táncművészet és Tudomány IX. kötet. Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest, 2016., 234 oldal.

kai sokszínűsége, ahogyan a konferencia-kötet azonos cím alatt a nyolc szekció és két plenáris ülés előadásait felmutatja. A klasszikus balett formanyelve felől indulva (Fodorné Molnár Márta), a „nemzeti” balett-műfaji fogalmának értelmezhetősége irányában (Gara Márk), a tánc mint a kulturális emlékezet és jeles tájegységek folklorisztikai aspektusa (Karácsony Zoltán, Eitler Ágnes, Csuri Szandra, Balaskó Enikő), a tánc és a hatalom erkölccsel összefüggő kérdései (Fodor Antal, Bolvári-Takács Gábor, Szőnyi Vivien), az észlelés/mozgás/nevelés módszerbeli és minőségi elemei (3. szekció), a társművészetek, vallások, versek és festészet apoteózisai (4. szekció), a táncos lét és az életreform-kutatások, a paraszti világ gyermekkultúra-mintázatai (5. szekció), digitális módszerek és önértékelési referenciák, gender-problematikák és lokális táncfolklorisztikai lehetőségek kérdései (6. és 8. szekció), valamint a nemzeti táncművészeti táborok, néptánc-oktatások funkciójának antropológiai vizsgálata (7. szekció és plenáris perspektíva-keresés) futó lapozással villantható csak föl ebből a kötetből – hisz voltaképpen minden előadás a maga nemében értelmezhető gazdagság felé, a tánctudás és táncismeret komplex kultúrafüggő mivolta felé tereli az érdeklődő figyelmét. Ha lehet oktatók és kutatók, diákok és tanáraik, táncpedagógusok és elméleti szakemberek részletgazdag tematikáját felmutatni, hát e kötetben csakis ezekkel találkozunk...! Oktalan sértés lenne kiemelni mondjuk Végvári Zsófia írását, melyben Csontváry Kosztka Tivadar titokzatos műzsája, Isadora Duncan táncmozdulatait keresi vissza a portrék, szerelmes tájak, utazási helyszínek, motívumok, nőalakok elemei között, korabeli fotókon és analóg képvilágokban, s mindezt a mozgástanulmányok, tánc-fázisok sorozataiban...; vagy Soldati Krisztina írását, mely a futurizmus, a Bauhaus, a kubizmus és az előadóművészetek későbbi időszakának digitálisan szerkesztett tánc-szoftverét mutatja be...; esetleg Kovács Henrik „mire való a néptánc?” kérdéssel felvetésre adott táncantropológiai válaszait kinagyítani az indián, afrikai, pápua, virtuskodó vagy rituális táncfunkciók térségi és tematikus kutatásokat áttekintő írásból... Mindezek vagy mások külön ismertetése a huszonkilenc szerzői munkából azért is lenne igazságtalan, mert épp maga a *tánc és társadalom* cím, fogalomkör és kölcsönhatás-együttes írja le a legpontosabban, mennyiféle átfedés, megértésmód vagy kutatási terület fér meg egyazon tudományos színpadon. Csupán sajnálni lehet, hogy a társadalomkutatásban érdekelt tudományos körök oly ritkán vetnek akár csak futó pillantást az

ilyen tematikák felé, hisz azonosmód ráébrednének az interdiszciplináris párhuzamok, kölcsönös kihívások, válaszkísérletek táncstudományok felől föltett kérdéseinek adekvát mivoltára...

Egészen bizonyos, hogy a most már X. kötetén is túljutott Táncművészet és Tudomány sorozat egyre több hasonló témacsokrot kínál: a *Táncművészet és intellektualitás, Perspektívák az új évezredben, a Kultúra – érték – változás a táncművészetben, az Alkotás – Befogadás – Kritika a táncművészetben* és további opuszok nemcsak a táncpedagógia, mozgásművészetek, koreológia, hagyománytudat, szimbolikus kifejezésformák egy új tudásterét írnak körül, hanem azt is, hogy mindez itt, nálunk, most és nekünk kínált ismeretanyag.⁵ A tánc és közössége, a táncok mint közösségi műfajok, a táncnyelvek mint kommunikációs és intellektuális tartományok akár a hagyományos néptáncok transzformációját rögzítik, akár az átmenetek műfaji és műnemi rokonságait nevezik meg, valamiképpen mindegyre csak kultúrák és közösségek terét jelzik, kölcsönhatásaikat jelenítik meg. Ennél többre pedig a művészetszociológia, a narratív közösség tanulmányok érdeklődése, a társas és társadalmi létmódok diagnózisai is csupán részlegesen vállalkozhatnak... A tánc- és mozgásművészeti kutatás tehát egyfelől „mindenkié” is, de még inkább azoké, akik prioritásként becsülik meg a közösségi kifejező nyelvek, eszköztárak, stílusok és irányzatok, iskolák és történeti korszakok leíró értelmezését.

5 A kötetek le is tölthetők az Egyetem honlapjáról: <http://mte.eu/tudomany/publikacios-eredmenyek/tudomanyos-es-szakmai-kiadvanyok>

TALÁLKOZÁSOK ÉS ANTROPOLÓGIÁK

A tanulmánykötet a MAKAT Könyvek első köteteként jelent meg, amely *A találkozások antropológiája: múlt, jelen és jövő / The Anthropology of Encounters: Frictions in the Past, Present and Future*, a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság (MAKAT) negyedik, kétnyelvű vándorkonferenciája előadójának tanulmányait adja közre.¹ A kétnapos konferencia változatos tematikájú szekciói tükrözték azt a fajta sokféleséget, amely a kultúrakutató elé tárul, amikor különféle találkozások mozzanatait vizsgálja. „A találkozás létrehozza és fenntartja a kultúrát” – írják az Előszóban a Szerkesztők. A konferencia, illetve a kötet nemcsak témájaként jelöli meg a találkozást, hanem a szerzőlistája is eredményes találkozást, együttműködést tükröz: kilenc magyar és hat angol nyelvű tanulmányt (köztük egy magyar szerző angol nyelvű írását) olvashatunk benne.

Az első fejezetben – *Kontaktzónák* – két tanulmány olvasható. Régi Tamás (*Kreatív határvidékek: a kontaktzónák antropológiája*) a kontaktusok fiktív és valós területeit feltárva jelöli meg őket az antropológiai kutatás – nemcsak terepeiként, hanem tárgyaiként is. Wilhelm Gábor a kontaktzóna fogalmát tisztázza; a kulturális antropológia, az etnográfia és a muzeológia homlokterében lévő fogalom elemzését olvashatjuk tőle (*Kontaktzóna*). A *Kapcsolatok, találkozások* fejezetben Sz. Kristóf Ildikó *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig* című tanulmánykötet borítófotójának (eredet)történetét tárja fel, melyen egy pueblo indián és Aby Warburg művészettörténész látható (*Aby Warburg és a névtelen indián. Antropológiai és társtudományi reflexiók a Találkozás történetéből*). A szerző 2001-ben maga is járt abban az indián közösségben, melyben 1896-ban készült a tárgyalt fotó. A kép készítője, Aby Warburg saját szövegeivel, a fotó és Warburg recepciójának bemutatásával a szerző az ismerős/idegen értelmezési szférájába vezet bennünket. Schiller Katalin tanulmányában (*Generációs ellentétek. Az iskolai oktatás hatása a totonákoknál*) a tömeges oktatásnak mint a modernizáció jelenségének hatását

mutatja be a totonák (Mexikó) családok példáján. Terepmunkájával a nemzedékek közti ellentétekre, a hagyomány vs. modernség jelenségeire mutat be példákat. Médiaetnográfiai vizsgálatában Baumann Tímea (*„Beszélj Apával?” A szülő-gyermek kapcsolat mediatizálása a transznacionális migráció kontextusában*) a digitális eszközökön keresztüli kapcsolattartás mozzanatait, stratégiáit tárja fel a transznacionális migrációban érintett családok körében: példákkal illusztrálja a médiumhasználati szokásokat, családi rituálékat és a kitüntetett jelenlét (copresence) megvalósulását. „Találkozások a találkozásokban” felépítést tükröz Lovas Kiss Antal tanulmánya (*„...plakátot már csak a netre csinálunk”. A panyolai hagyományörző farsang offline és online tereinek találkozása*): Panyola település imázsépítési törekvései hívták életre a hagyományörző farsangot, mely jelenségben nemcsak a múlt és a jelen, az elszármazottak és a településen élők, a lokális és a globális, hanem a valós és az online tér is találkozik. A farsang mint identitás(újra)termelő jelenség, turisztikai látványosság a virtuális térben is megjelenik, mely újfajta értelmezések és attitűdök kialakulását eredményezi. Tamás Ildikó a jojka ill. a jojkálás (a számik vokális ének-hagyománya) találkozásokban betöltött szerepét, illetve a számik és más etnikai csoportok közötti interakciók jojkaszövegekre gyakorolt hatását vizsgálta (*Egy folklórműfaj megítélése és formálódása a találkozások kontextusaiban*).

A *Találkozások a természetfeletttel* című fejezetben Horváth Márk és Lovász Ádám filozófusok a kultúrtörténet szörny-mintáit, szörny-alakjait „kulturális test”-ként látatják, amelyek az emberi normarendszerekkel találkozáskor elemésztő, veszélyes entitásokként jelennek meg (*A szörny szája. Hibriditás és poszthumanitás a szörnykutatásban*). Csáji László Koppány egy új vallási mozgalom csoporttagjai körében vizsgálta az érintéssel történő gyógyítás diszkurzív folyamatait az energia szó használatának elemzésével (*A gyógyító érintés olvasatai: energia, rezgés, Szentlélek*).

The Anthropology of Encounters fejezet angol nyelvű tanulmányai között olvashatjuk Chris Hann írását, melyben Hofer Tamás munkásságában a néprajzi, szociál- és kulturális antropológiai szemlé-

1 *The Anthropology of Encounters / A találkozások antropológiája*. Szerk. Lajos Veronika – Povedák István – Régi Tamás. Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest, 2017., 252 oldal

let összekapcsolódásait méltatja (*Against Fences: for Example, between Socio-Cultural Anthropology and Néprajz*). Yuko Kambara a dél-szlovákiai magyarok kisebbségpolitikai rendeletek nyomán megszülető különbözőség/másság interpretációit elemezte (*Encountering in Minority Politics: Reconfiguring the Other in transforming Communities in Southern Slovakia*). Donatella Schmidt, Giovanna Palutan és Beatrice Gaborin északkelet-olaszországi (Veneto) és római esettanulmányaik révén világítják meg az Olaszországba érkező menekültek ellátásának szimbolikus, kulturális aktusait (*Refugees, Food and Agency: Case-studies from Italy*). Abdessamad Belhaj a magyarországi muszlimok stratégiáit vizsgálva mérte fel az iszlám vallásban megtalálható előírások megjelenési formáit (*Paralell Ethics, Guilty Encounters: Islamic Modesty in Hungary*). Kathryn M. Hudson a „fekete indiánok” (‘black indians’: egykori, Afrikából származó rabszolgák és indiá-

nok leszármazottai) identitás-narratíváiban mutatta ki a történeti, kulturális és vallási meghatározókat (*Encountering the Past and Finding the Future: Culture, History and Identity in a Black Community*). Kérchy Anna angol nyelvű tanulmányában a ’másság’ olvasatait elemezte zsidó származású cirkszművészek visszaemlékezéseiben (*Re-enacting Otherness as a Strategy of Resistance in Hungarian Jewish Dwarf Performance Artists’ Memoirs*).

„A találkozások jelentik és jelentették a kiindulópontot a különböző etnográfiai létrejöttét szerte a világon” – a Szerkesztők gondolatát a változatos tárgyú és szempontú tanulmányok igazolják, bizonyítva azt is, hogy e „találkozások” megismerése nemcsak a szakmai olvasók számára hasznos, hanem a körülötte zajló világot jobban megismerni, érteni vágyó nagyközönség számára is.

SZERZŐINK

A.Gergely András (Budapest, 1952) társadalomkutató, az ELTE TáTK, a PTE és az SZTE oktatója, lapunk főszerkesztő-helyettese.

Báll Dávid (Budapest, 1982) DLA, zongoraművész, egyetemi adjunktus, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem.

Czuppon Ágnes (Békéscsaba, 1986) idegenforgalmi közgazdász-szociológus. Edutus Főiskola, Idegenforgalmi közgazdász, szállodai-menedzsment szakirány, BA; ELTE Társadalmi tanulmányok BA; szociológia, politológia, kulturális antropológia, kutatómódszertan. MTA TK SZKI, archiválás, digitalizálás, gyűjteményrendezés; Békásmegyeri lakóövezetek vizsgálata terepgyakorlat, adatgyűjtés, kérdőív szerkesztés, interjúkészítés. „Fiatalok bűnmegelőzése”, ELTE, adatrögzítés. Kutatási területek: egészség-szociológia, területfejlesztés, településszociológia, turizmus-kutatás, a turizmus társadalmi-gazdasági-környezeti hatásindikátorai.

Eredics Lilla (Szentendre, 1995) az ELTE TÁTK szociológia mesterszakos hallgatója, 2016 óta a Társadalomelméleti Kollégium tagja.

Jancsó András (Budapest, 1994) a PPKE BTK-n végzős mesterszakos politológus hallgató. 2017-ben I. helyet ért el az OTDK Társadalomtudományi Szekciójában. Kutatási témája *A szabadelvű állam morálfilozófiai koncepciójának antropológiai dilemmái a kortárs konzervatív filozófiai diskurzusban*.

Koncz Gábor (Sárospatak, 1947) Ph.D., egyetemi magántanár, a Magyar Comenius Társaság alelnöke, a TIT Stúdió egyesület igazgatója. www.tit.hu mail: drgaborkoncz@t-online.hu

Pallay Katalin (Beregszász, 1992) a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Nevelés- és Művelődéstudományi Programjának másodéves PhD-hallgatója. Kutatási témája *A Nemzetközi Előkészítő Intézet (Balassi Intézet) kárpátaljai végzős hallgatóinak karrierkövetése és tanulmányi pályafutása*. Kutatási témájához kapcsolódik a hallgatói célú mobilitás, ezen belül a külföldi magyarok

anyaországi tanulmányi mobilitása, a magyar-magyar kapcsolatok vizsgálata. 2016-ban csatlakozott a Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központjához (CHERD), és tagja lett a Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesületének (HERA). A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Pedagógia és Pszichológia Tanszékén tanársegédként, a Lehoczy Tivadar Társadalomtudományi Központ fiatal kutatójaként dolgozik.

Papp Imre József (Szatmárnémeti, 1986) teológiai tanulmányait Sárospatakon és Komáromban végezte. Kutatási területei: a hadtörténet és a katonaságon belüli egyházi tevékenység, a lelkipásztori szolgálat.

Simon Norbert (Budapest, 1984) Teológiai tanulmányait idén fejezte be Pápán. Jelenleg a Bana-Bábolnai Református Egyházközségben teljesít lelkészi szolgálatot. Érdeklődési területe a bibliai írásmagyarázat alakulása a különböző korszakokban, valamint a Sárospataki Kollégium nevelési módszereinek megismerése.

Szabó Miklós (Budapest, 1982) PhD, kulturális antropológus, az ELTE Kulturális Antropológia Tanszék tanársegéde. Kutatási területe a politikai antropológia, az erőszakos bűncselekmények, népi-irtások és csoportközi konfliktusok.

Vukov Anikó Veronika (Szeged, 1984) néprajzkutató, valláskutató. Tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen végezte, jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatója. 2013 óta Móra Ferenc Múzeum muzeológusa. Készülő doktori dolgozatában a közelmúlt és napjaink népi gyógyászatát vizsgálja a gyógynövényhasználat tükrében. Érdeklődési területei még: tisztálkodás és higiénia néprajza (e témából 2015-ben kiállítást rendezett *„Házi szappanytól az arczkenőcsig”*. *Paraszti tisztálkodás – polgári divat* címmel, mely négy múzeumban szerepelt), továbbá a kisiparosok néprajza. A XXIX. OTDK-n III. helyezést ért el a *„bagyományörzés vallásossága” – az egyéni vallásosság példái* című dolgozatával. Az ebből készített publikáció a Tabula 2017/1–2. számában jelent meg.

„Harmonizációs programok”

Helyszín: TIT Stúdió Egyesület Székháza,
1113 Budapest, Zsombolyai u. 6.
E-mail: info@tit.hu; **Tel.:** 344-5000; **Honlap:** www.tit.hu

A TIT Stúdió Egyesület (TIT SE) tisztelettel ajánlja honlapját és helyszínét: jöjjön el programjainkra, hívja érdeklődő ismerőseit!

Ismerje meg és ajánlja:
Gombász Szakkör, Ásványbarát Szakcsoport, Csapody Vera Növénybarát Kör....
Rátkai Márton Klub, Dunatáj Mozi....
Fedezze fel a világot!, Aranykor Jóga.....

Az előadók, közreműködők ingyenesen válogathatnak a Kultúra és Közösség folyóirat régebbi számaiból... Könyvek böngészése...

Várjuk javaslatait!

Dr. Koncz Gábor igazgató

Az épület lehetőségeinek megtekintése, rendezvényi megállapodások:
Bácsfai Linda rendezvényi menedzser.
E-mail: titstudio06@gmail.com

Állandó tárlatok:

„A legnagyobb boldogságom, ha másnak tudást és örömet nyújthatok...”
Öveges József (1895-1979) emlékkiállítás

„Ásványok és ősmaradványok...”
A TIT SE Ásványbarát Szakcsoportjának kiállítása

VEDD MEG, VÉDD MEG!

A Filmvilág megjelenetéséhez továbbra is szükségünk van a filmszakma és olvasóink támogatására, mert a pályázati támogatás a költségeknek csak felét fedezi. Minden megvásárolt vagy **előfizetett példány**, minden mecénási gesztus hozzájárul az *egyetlen* magyar filmművészeti folyóirat fennmaradásához.

A szakma szolidaritása különösen fontos számunkra. A filmkultúra egységes egész: ahol nincs kritikai élet, vita és közös gondolkodás a filmekről, ott hamarosan a filmművészet is megszűnik.

Nemcsak milliomos lehet mecénás.

Aki megveszi az újságosnál a Filmvilágot – mindössze havi 490 forintért – a Filmvilág megbecsült szponzora lesz. Előfizetéssel még olcsóbb, még egyszerűbb.

És akinek többre telik, többet is segíthet:

FILMVILÁG ALAPÍTVÁNY

MKB Bank Zrt.

10300002-20340016-70073285

Utalás külföldről:

MKKB HU HB

IBAN: HU80 1030 0002 2034 0016 7007 3285

Külön köszönet azoknak a segítőkész olvasóinknak, akik évek óta minden hónapban átutalnak nekünk pár ezer forintot.

A szolidaritás nem oszt, hanem szoroz. Aki filmes, velünk tart!

